

1991
2.º semestre

Cadernos de lingua
4

Real Academia Galega

P(05)/3

1991
2.º semestre

Cadernos de lingua 4

Real Academia Galega

Colaboracións e correspondencia:

Orixinais para publicación e correspondencia en xeral enviaranse ó coordinador:

Xosé Luis Regueira Fernández
Instituto da Lingua Galega
Praza da Universidade, 4
15703 Santiago de Compostela

Subscripción e intercambio: Dirixirse a

Real Academia Galega
R/ Tabernas, 11
15001 A Coruña

Director: Constantino García

Vicedirector: Manuel González González

Coordinador: Xosé Luis Regueira

Coordinadores de área:

Carlos Díaz Abraira
Xermán García Cancela
Antón López Dobao
Miguel Pérez Pereira
Modesto A. Rodríguez Neira

© Real Academia Galega
A Coruña 1990

Edita: Real Academia Galega
R/ Tabernas, 11
15001 A Coruña

ISSN - 1130-5924

Título clave: Cadernos de lingua
Título abreviado: Cad. ling.

Depósito Legal: C-1.612-91

Imprime: "Velograf, S.A."
Milladoiro
Santiago

Esta publicación é posible gracias á colaboración económica da
Consellería de Cultura da Xunta de Galicia.

ÍNDICE

ARTIGOS

F. FERNÁNDEZ REI, A normalización da <i>franca exterior</i> da lingua galega (I).....	5
B. SILVA VALDIVIA, Tipoloxía das manifestacións de contacto lingüístico en Galicia. Algunhas consideracións	27
J. KABATEK, Interferencias entre galego e castelán: problemas do galego estándar.....	39
M. FERREIRO, A lingua pondaliana e a formación do estándar literario galego.....	49
C. HERMIDA, O alomorfo <i>lo</i> do artigo nas cantigas medievais	71
X. A. PALACIO, Cunqueiro, traducido e traizoado.....	87
M ^a C. ARES VÁZQUEZ, Proposta mínima para a planificación lingüística na formación do profesorado. Algúns datos históricos	99
X. RÁBADE PAREDES, A responsabilidade da escola.....	109
X. M. LÓPEZ VALCÁRCEL, Normalización e didáctica da lingua	113
O. JUNCOS-F. J. IGLESIAS-H. PUENTE-A. RODRÍGUEZ-TRÉLLEZ, Linguaxe e comunicación na terceira idade: unha perspectiva evolutiva e de intervención	131
M ^a T. CABRÉ I CASTELLVÍ, Os servizos lingüísticos: definición e estrutura.....	141
X. L. REGUEIRA FERNÁNDEZ-X. B. ARIAS FREIXEDO-A. I. BOULLÓN AGRELO-F. A. CIDRÁS ESCÁNEO-E. GONZÁLEZ SEOANE-R. MARIÑO PAZ-X. RIVEIRO COSTA-FERNANDO R. TATO PLAZA, Bibliografía de lingüística galega (IV)	151

RECENSIONÍS

<i>I Seminario Internacional de Planificación Lingüística</i> (H. Monteagudo)	163
<i>Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade", GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. / FERNÁNDEZ DE ROTA, X. A. (X. L. Regueira)</i>	166
<i>Revista de Llengua i Dret</i> (C. Díaz Abraira)	169

A NORMALIZACIÓN DA *FRANXA EXTERIOR* DA LINGUA GALEGA (I)

FRANCISCO FERNÁNDEZ REI

Instituto da Lingua Galega

A Benigno Fernández Braña
e ós estremeiros que non renuncian
á súa galegitude lingüística e cultural

1. Introducción

En 1861, dous anos antes de publicárense os *Cantares Gallegos* rosalianos, editábase en León a primeira obra do século XIX escrita integramente en lingua galega, na variante do Bierzo baixo. O seu autor é Antonio Fernández y Morales¹, un militar liberal que nacera en Astorga e que de mozo vivira na vila berciana de Cacabelos, onde está enterrado.

Trinta anos despois, o 24 de xuño de 1891 celebrábanse os Xogos Florais de Tui, as primeiras xustas poéticas do século XIX nas que se esixía que a lingua dos poemas fose unicamente a galega, pero coa particularidade de que tamén podía utilizarse o galego do Bierzo ou o da Terra Navia-Eo². Os sete mantedores do Consistorio dos Xogos tudenses, con Manuel Murguía como presidente, Salvador Cabeza de León como secretario e con Augusto G. Besada e Alfredo Brañas, entre outros vocais, no nº 3 de *La Patria Gallega* invitaban "ós discretos trovadores e honorabres escritores de Galicia, d'o Bierzo e

¹ A. Fernández y Morales, *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, Establ. Tipogr. Viuda e Hijos de Miñón, León, 1861. A obra contén unha "Introducción sobre lenguas, dialectos, subdialectos y jergas en general y el origen del berciano, lengua y dialectos castellanos y gallegos en particular", do catalán Mariano Cubí i Soler.

² Os Estatutos dos Xogos Florais de Tui establecen que "Todo-l-os traballos han de ser rigurosamente inéditos y-escritos en gallego antigo ou moderno, berciano ou dialeuto d'o país asturiano comprendido entre o Eo e o Navia", tal como pode verse no nº 3 de *La Patria Gallega*. *Boletín-Revista Organo Oficial de la Asociación Regionalista*, Santiago (30.04.1881), 1-2.

d'as outras vellas comarcas onde se fala ou é conecida a nosa lingua" a enviaren as súas composicións na procura da *frol natural*, da *póla de carballo con landras d'ouro* ou da *violeta de prata e ouro*.

Para os rexionalistas de finais do século XIX e para os nacionalistas do primeiro tercio do XX era incuestionable a galeguidade lingüística e cultural das comarcas estremas coa Galicia administrativa, o que explica a inclusión na ponencia do Estatuto de decembro de 1932 (refrendado en xuño de 1936) do artigo 2º, no que se establece que poderá agregarse a Galicia "cualquier territorio limítrofe de características históricas, culturales, económicas y geográficas análogas, mediante los requisitos que las leyes generales establezcan"³.

Castelao, ó trata-lo tema do territorio propio da nación galega, afirmaba en *Sempre en Galiza* que "A terra galega é, ao mesmo tempo, unha entidade étnica, pero de dificultosa reconstrucción política, porque a fronteira portuguesa roubanos a esperanza de anovar en breve a comunidade nacional dos tempos suevos e visigóticos. Con todo, é doado esperar que o Bierzo e demais comarcas limítrofes de Ourense e Lugo, se incorporen ao seo da súa nación natural, e que o tempo -gran curandeiro dos erros hestóricos- posibilite a reconstrucción total da nosa unidade. Non se pode creer que o río Miño, vello pai de Galiza -representado na franxa azul da nosa bandeira- siga sendo un lindeiro perdurable de dous Estados"⁴.

As liñas que seguen teñen como principal obxectivo presentar ó estudioso da lingua galega, e especialmente ó interesado pola problemática da súa normalización, o "estado da cuestión" da reivindicación do uso do galego na *franxa exterior*, con información sobre o status legal do idioma, as recentes iniciativas lexislativas levadas a cabo en Galicia e en Asturias e as reunións científicas (xornadas, cursos, congresos e simposios) nas que, total ou parcialmente, se analizou o estado da lingua galega nas áreas da devandita *franxa*.

³ Cf. Castelao, *O estatuto de Galiza. Antecedentes e comentarios*, Ed. Nós, Bos Aires, 1975, 65-66. Sobre a modificación do ámbito territorial no anteproxecto do Estatuto de 1932 pode verse a obra de X. Vilas Nogueira, *O estatuto galego*, Ed. do Ruciro, A Coruña, 1975, 232-235.

O art. 3º do anteproxecto do Estatuto de 1936 modificado pola Asemblea Histórica dicía: "Puede anexionarse a Galicia todo territorio español colindante que forme o haya formado parte del territorio gallego, étnica o históricamente. Las condiciones para solicitar y alcanzar la anexión serán las acordadas por las Constituyentes españolas para todos los estados regionales". Sobre o proceso legal de segregación dun territorio ou dun concello dunha provincia para incorporarse a outra CC. AA. pode verse a comunicación de A. X. López Mira, "Posibilismo xurídico de reintegración administrativa no marco legal vixente", en *Congreso Celanova*.

⁴ Castelao, *Sempre en Galiza*, Ed. "As Burgas", Buenos Aires, 1961², 44-45.

Isto complétase cunha bibliografía actualizada sobre a investigación lingüística, sociolingüística e antropolóxica relativa á fronteira oriental da galeguedade e cun apéndice de documentos sobre a normalización do galego nas comunidades veciñas, discutidos e aprobados en *xornadas* celebradas nos dous últimos anos.

2. O conflito lingüístico na *franja exterior*

2.1. A diminución xeracional do uso do galego

O actual Estatuto de Autonomía de Galicia de decembro de 1980 establece no artigo 2.1 que "O territorio de Galicia é o abranzado polas actuais provincias da Coruña, Lugo, Ourense e Pontevedra", sen facerse ningunha referencia neste artigo nin en ningún outro á *franja exterior* de lingua e cultura galega, administrativamente pertencente ás Comunidades Autónomas de Asturias e de Castela-León.

Na Terra Navia-Eo forman parte desta *franja* os concellos de Tapia, El Franco, Coaña, Castropol, Boal, Santiso de Abres, A Veiga, Eilao, Taramundi, Vilanova de Ozcos, San Martín de Ozcos, Pezós, Santalla de Ozcos, Grandas de Salime e Santo Antolín de Ibias (agás a parroquia de Astierna), así como a parte occidental dos concellos de Navia, Villallón e Allande. No Bierzo teñen o galego como lingua propia os concellos de Peranzanes, Candín, A Veiga de Espiñareda, Vilafranca, Valboa, Trabadelo-Corullón, Viladecais, A Ponte de Domingo Flórez, Carucedo, Sobrado, Oencia, Barxas e A Veiga de Valcarce. Na zona comprendida entre A Portela da Canda e A Portela do Padornelo son lingüísticamente galegos os concellos de Porto, As Pías, Lubián e Hermisende⁵.

O censo aproximado de habitantes da *franja exterior* é de 50.000 na parte asturiana, 20.000 na do Bierzo e 2.500 na zona das Portelas. O galego é a lingua de uso maioritario da xeración dos avós, diminuíndo a porcentaxe de pais e de escolares que a teñen como "lingua materna", segundo unha investigación realizada pola División de Estudos

⁵ A fronteira lingüística en Asturias foi analizada con detalle por Xoán Babarro na ponencia "A fronteira lingüística do Galego co Asturiano. Delimitación e caracterización das falas de transición dos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias", presentada nas *I Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias*, organizadas pola MDGA (15-16 de decembro de 1990). Vaise publicar no volume *Da Galicia estremeira. Estudos sobre a lingua e a cultura galega de Asturias*, Ed. Xerais. A fronteira no Bierzo e nas Portelas está a ser investigada por Ana Seco.

de Bilingüismo do ICE da Universidade de Santiago, baixo a dirección de Xosé Rubal⁶.

Na Terra Navia-Eo o 66% dos avós maternos e o 64% dos paternos dos estudantes de 8º de EXB e de 2º de Ensino Medio (BUP e FP-I) usan habitualmente o galego, que é a lingua materna do 57% dos pais, do 58% das nais e do 45% dos escolares enquisados. Estas porcentaxes contrastan coas obtidas no Bierzo, onde o galego segue a ser lingua de uso maioritario entre os avós (o 61% e o 50% dos maternos, o 56% e o 42% dos paternos), pero diminúe considerablemente como lingua materna dos pais (36% e 22%), das nais (32% e 28%) e dos escolares (21% e 5%)⁷.

Na zona de Entre-as-Portelas, dado o carácter rural da poboación, o uso do galego é moi alto nos avós (77% nos maternos e 86% nos paternos), ó igual que é elevado o número de estudantes de 8º de EXB que posúen o galego como lingua materna (66%). O 100% das nais son galego-falantes, fronte ó 83% dos pais.

No que atinxe á práctica lingüística de pais e fillos no ámbito familiar, a investigación do ICE compostelán demostra que o galego é a lingua de uso predominante nos concellos das Portelas de Zamora, mentres que no Bierzo hai un uso maioritario do castelán como lingua exclusiva. Nos concellos asturianos da Terra Navia-Eo, algo máis da metade dos pais falan entre eles en galego, aínda que o castelán é a lingua máis usada nas demais relacións familiares. Con todo, cómpre ter en conta que de presentárense separadas as porcentaxes de uso do galego dos concellos da Mariña asturiana dos concellos da Serra, coido que os datos destes últimos serían moi semellantes ós obtidos nas Portelas.

2.2. A dinamización da normalización polo movemento asociativo e sindical

O artigo 3.2 da Constitución Española permite que as linguas españolas distintas da castelá poidan ser oficiais nas respectivas Comunidades Autónomas, consonte cos seus Estatutos. O galego é coofi-

⁶ Un adianto parcial pode verse en D. Veiga Martínez, N. Arza Arza e X. Rubal Rodríguez, "Situación sociolingüística do alumnado das zonas limítrofes con Galicia" en *Lindeiros I* (1991), 129-139. As porcentaxes de uso do galego están tiradas desta comunicación.

⁷ Nas porcentaxes do Bierzo a primeira cifra refírese a estudantes de 8º de EXB e a segunda ós de 2º de BUP, mentres que os datos de Asturias son tantos por cento globais de EXB e Ensino Medio. Os de Zamora son datos globais de EXB. A distribución dos alumnos da mostra analizada é a seguinte: 436 procededen de 14 centros da Terra Navia-Eo, 191 de centros do Bierzo e 35 de 4 centros das Portelas.

cial na Galicia administrativa porque así se plasmou no artigo 5º do Estatuto, pero non en Asturias nin en Castela-León, por non o estableceren os seus redactores.

A inexistencia estatutaria pode explicar que non se teña feito ningunha campaña de dignificación do uso da lingua galega entre os asturianos, bercianos e zamoranos dos concellos próximos a Galicia e que aínda non se introducira nin sequera o estudio da lingua galega como materia escolar. O Goberno do Principado iniciou o 16 de abril de 1990 a campaña *Di-ylo n'asturiano*, co fin de procurar "la normalización de nuestra lengua y ofrecer a los usuarios la posibilidad de encontrar su habla en todos los ámbitos de su vida"⁸, pero nada semellante se fixo para a lingua da Terra Navia-Eo.

A recente aparición de colectivos creados na propia *franxa exterior*, defensores da normalización da lingua e da cultura galega propias da zona e opostos ás teorías oficiais (e oficiosas) de *asturgaleguización* e *bercianización* lingüística, está a facer que a problemática da normalización destas comarcas estea nos medios de comunicación e que as autoridades abandonen o tradicional *laissez-faire*, *laissez-passer* verbo da cuestión lingüística dos concellos máis occidentais.

En Asturias o colectivo pioneiro foi o Grupo de Eilao Pro-Defensa da Nosa Lingua, creado no outono de 1986 cando a Oficina de Política Lingüística da Consellería de Educación, Cultura y Deportes do Principado organizou o *I Curso de lengua asturiana para enseñantes de la zona asturgalaica*, en setembro de 1986 na vila de Navia (de Asturias); e posteriormente outro curso, a comezos do mes de decembro do mesmo ano, na Veiga, vila que raia coa Galicia administrativa. Este agrupamento foi o xermolo da MDGA (Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca), constituída en Grandas de Salime o 30 de outubro de 1988.

O Grupo de Eilao, antes de autodisolverse na MDGA, estaba a facer enquisas lingüísticas para mellor caracterizar e delimita-las falas galegas de Asturias, á vez que recollía léxico e toponimia da comarca. Mestres deste grupo utilizaban o galego na revista bilingüe *Escola Nova*, das escolas de Eilao e Sarceda.

Desde a súa I Asemblea Xeral en Santiso de Abres (29 de xaneiro de 1989) a MDGA elaborou unha normativa do galego de

⁸ Este era un dos obxectivos da campaña, segundo Antón García, daquela Coordinador do Servizo de Política Lingüística do Principado (*LNE*, Oviedo, 12.04.90). Con todo, cómpre salientar que o demitido Coordinador foi ata o momento -segundo ten manifestado o Presidente da MDGA- o único alto cargo da Consellería de Educación, Cultura e Deportes do Principado de Asturias que mostrou en todo momento sensibilidade e comprensión pola problemática da normalización do galego de Asturias.

Asturias, organizou o I Congreso da Lingua e a Cultura Galega da Terra Navia-Eo e conseguiu que as diferentes formacións políticas de Asturias tivesen en conta a realidade diferenciada dos concellos máis occidentais, do que a plasmación dun artigo específico para o "astur-galaico" no Proxecto de Lei do Bable é, sen dúbida, un dos seus logros, como tamén o é o feito de que hoxe oficialmente se empregue o termo "galego-asturiano" no canto de "astur-galaico"⁹. Verbo da toponimia, a MDGA -tal como xa facía o Grupo de Eilao- reclama das autoridades o uso das denominacións tradicionais galegas, e con grafía galega, como *A Veiga*, *San Llouguís*, *Santalla de Ozcos*, no canto das castelani-zacións *Vegadeo*, *San Luís*, *Santa Eulalia de Oscos* e das asturianiza-cións *A Veiga d'Eo*, *San Lluis* e *Santaya d'Ozcos*) e tantas outras¹⁰.

Entre os fins da MDGA está a promoción do uso do galego e a procura do "reconocimiento oficial por las autoridades asturianas de que en su ámbito territorial se habla gallego". Consonte con isto, vén reclamando do Goberno do Principado medidas para lograr que os galegofalantes teñan os mesmos dereitos lingüísticos cós que usan a *llingua* asturiana, á vez que se opón a calquera intento de asturianiza-ción lingüística da Terra Navia-Eo. Así, denunciou a campaña *Di-ylo n'asturiano* cando se levou a Boal, vila de lingua galega¹¹; e o mesmo fixo ó repartírense nos concellos máis occidentais folletos para anima-la xente a cambia-lo seu nome castelán pola denominación astu-riana, pero non pola denominación en galego. Igualmente se opuxo á difusión na Terra Navia-Eo de carteis dunha campaña da Consellería de Agricultura e Pesca (febreiro de 1991) para favorece-la plantación de árbores autóctonas por incluír nos carteis un poema escrito en

⁹ Na xuntanza de Taramundi (29.06.90), no punto 19 ("Educación y Cultura") dos acordos asinados por Silva e Fraga, Presidentes de Asturias e de Galicia, dise textualmente: "El Principado de Asturias, de acuerdo con las previsiones y programación que tenía establecidas, ha iniciado el proceso que conduzca a la paulatina integración en la enseñanza, con carácter voluntario, del gallego asturiano".

¹⁰ Cf. B. Fernández Braña, "¿Transculturización e glotocidio na Asturias de fala galega?", en *A Trabe de Ouro*, 4 (1990), 573-581. O Concello de Boal acordaba por unanimidade en pleno do 23.05.91 apoiar un escrito da MDGA no que se pedía ás autoridades do Principado a corrección de erros nos sinalamentos da estrada de Navia a Grandas.

¹¹ O 22 de abril de 1990 o grupo de música pop asturiano *Fuera de serie* actuou en Boal, nunha das etapas do "Tour Camaleón", formando parte da campaña de promoción do bable organizada pola Consellería de Educación, Cultura e Deportes do Prin-cipado.

asturiano central do poeta Manuel Asur, á vez que denunciaba que non se fixese unha campaña semellante pero con textos en galego¹².

Por outra parte, na liña xa defendida polo Grupo de Eilao, a MDGA ten solicitado a creación dunha instancia técnica no seo da Oficina de Política Lingüística do Principado para a tutela do galego de Asturias, á vez que se ten manifestado en contra de calquera inxerencia da Academia da Llingua Asturiana, por quedaren fóra do seu ámbito lingüístico os concellos de fala galega.

A reivindicación que a MDGA fixo do ensino do galego nas escolas da comarca interamnense, no seu día provocou o rechazo das APAs, que nunha reunión en Tapia (5.02.89) acordaron non estar "en absoluto conformes con la implantación como asignatura *ni obligatoria ni optativa* de ningunha lingua autóctona"¹³. Con miras ó ensino do galego, a MDGA publicou en setembro de 1990 as *Normas ortográficas e morfolóxicas del galego de Asturias*, e un ano máis tarde esta asociación editou a obra de F. Xabier Frías Conde *El xabril que quería engalar e outros relatos*, a primeira da colección "Castelo das Letras".

Fronte ás APAs, a FETE-UGT do occidente reivindicaba o ensino da "nosa fala", e pedíalles á Administración autonómica e ó MEC trataren o tema con rigor e seriedade; ó mesmo tempo este sindicato sinalaba a urxencia de que no próximo curso se iniciase "la introducción o desarrollo en el horario escolar de esa realidad lingüística en los centros de la comarca"¹⁴.

En novembro de 1990 constituíuse en Valdepareas, no concello de El Franco-A Caridá, a Asociación Cultural Xeira, coa finalidade de levar a cabo a afirmación asturiana da zona occidental ante os "evidentes intentos de colonización cultural por parte de la comunidad de Galicia" tal como informaba *La Hoja del Lunes* de Oviedo (19.11.90). Esta asociación, que tamén naceu co fin de mirar pola conservación do medio ambiente, verbo da conflito lingüístico do occidente ten unha concepción ben diferente da que defende a MDGA, pois afirma que "en el territorio comprendido entre el Eo y el Navia se habla unha

¹² A xénese e actividades da MDGA ata outubro de 1991 pode verse no traballo de B. Fernández Braña, "A MDGA e a luta pola normalización da lingua e da cultura galega no extremo occidental de Asturias", na obra citada *Da Galicia estremeira*.

¹³ A alcaldesa socialista da Veiga declaraba en *LNE* (5.12.89): "Yo estoy en contra de la enseñanza obligatoria de una segunda lengua. Aprender inglés es más importante".

¹⁴ O comunicado de FETE-UGT remataba dicindo que o obxectivo debe ser único: "mantener, divulgar y enriquecer el contenido cultural de nuestros escolares con su propia realidad, su herencia patrimonial, que nos pertenece a todos los asturianos y no sólo a unos pocos; y desde luego, que debe servir como elemento de unión, y no de diferenciación o enfrentamiento" (*LNE*, 20.05.90, p. 18).

mezcla de gallego y asturiano con unos rasgos que varían de un lado a otro", á vez que rexeita "cualquier política que quiera imponer unas directrices educativas gallegas que en Asturias estarían totalmente fuera de lugar"¹⁵.

Xeira oponse á denominación "galego de Asturias", por xulgar que non é galego o que se fala en Asturias: a "fala" dos concellos occidentais é unha "lingua de transición", unha entidade á parte con asturiano, galego e elementos propios. Mentres a MDGA considera que o estándar que se elabore transitoriamente debe ter como norte o galego común, para Xeira a lingua da zona non debe separarse da lingua de Asturias¹⁶. En agosto de 1991 esta asociación convocou o "I concurso de narracións en gallego-asturiano"¹⁷, coa finalidade de promocionar "l'uso literario del gallego-asturiano como úa das condicións necesarias pá súa dignificación y normalización". No punto 3º das bases especificase que a Xeira "correspónde-ye os deretos y criterios ortográficos" para a publicación do mellor relato.

A actitude lingüística deste colectivo verbo do galego de Asturias non parece moi diferente da dos "amigos de los bables" de Oviedo, defensores dos moitos bables e non dun asturiano común. Os membros de Xeira son partidarios de que a *fala* se circunscriba á cultura dos maiores e consideran que calquera outra inxerencia é un "atentado para nuestra forma de *falar* desde niños", e asemade reivindicán unha

¹⁵ As citas están tiradas dun comunicado feito público despois de que nas *I Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias* (Grandas, 15-16 decembro 1990) se aprobase no documento final un punto no que se reclamaba do MEC "a inmediata dotación de profesorado para introducir, a partir del curso 1991-92, a lingua galega nos diferentes niveles educativos nos centros da zona". Cito por *ECG* de Santiago (28.12.90), 38.

¹⁶ Isto afirmáboo nunha entrevista en Radio Navia (finais de decembro de 1990) o seu voceiro Xavier González, que dicía, ademais, prefiri-la denominación "galego-asturiano", porque entre o Navia e o Eo hai unha mistura de galego e asturiano, de trazos cambiantes. A MDGA -dicía o voceiro de Xeira- é unha organización claramente secesionista, que intenta unha galeguización desmesurada.

¹⁷ Nas subvencións de 1991 para actividades culturais individualizadas e programas de actividades de interese rexional, o Consejero de Educación, Cultura y Deportes denegoulle á MDGA unha subvención para a organización das II Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias, mentres que se subvencionou con 200.000 pts. á Asociación Cultural Xeira "para el Concurso de Narrativa en Gallego-Asturiano y las 'I Sesións d'estudio integral del occidente d'Asturias' (*Boletín Oficial del Principado de Asturias y de la provincia*, 3.05.91, p. 2927). A solicitude da MDGA desestimouse "porque debido a la limitación presupuestaria existente, ha sido preciso establecer un orden de prioridades", tal como se lle comunicou oficialmente ós responsables da asociación.

A Xunta do Principado concedeulle en 1991, non obstante, unha subvención de 225.000 pts. á MDGA para traballos sobre material didáctico e de investigación e 550.000 pts. a Xunta de Galicia para investigación toponímicas, lexicográficas, gramaticais e para as II Xornadas da lingua e da cultura galega.

intervención máis eficaz das autoridades asturianas no occidente, co fin de "paliar el *colonialismo* cultural gallego"¹⁸. Pretender unha normalización das "falas" da Terra Navia-Eo (e do galego do Bierzo e das Portelas) á marxe do galego común e da cultura galega da comarca é frea-la normalización desas "falas" e condena-lo galego en Asturias (e no resto da *franxa*) a unha morte segura.

Polo que atinxe á reivindicación da lingua e da cultura galega en León, na vila berciana de Corullón constituíuse o 30 de marzo de 1990 a Comisión Xestora da MDGB (Mesa prá Defensa do Galego do Bierzo e da Cultura da Comarca), que aínda non celebrou a I Asemblea Xeral. Nos estatutos da MDGB contémplase, entre outros fins, a conservación e a promoción do uso da lingua galega, así coma o recoñecemento oficial polas autoridades de Castela-León de que en parte do ámbito territorial da Comunidade se fala galego.

No Colexio Público Rural Agrupado de Corullón o galego utilízase desde o ano 1984 na revistiña escolar bilingüe *A Curuxa*, ademais de ser lingua habitual nas relacións escolares. Experiencias semellantes ás de Corullón realizáronse no Colexio Público "La Borreca" de Ponferrada, coa edición da revista bilingüe *El Pendín* e coa realización de experimentos cinematográficos nos que se apreciaba a orixe maioritariamente galega dos nenos que elaboraban o guión, e galega era a música¹⁹. Outra iniciativa galeguizadora é a edición que fai o Centro de Recursos de Vilafranca dunha revistiña en galego.

En decembro de 1991 a MDGB organizou o II Congreso da Lingua e a Cultura Galega da Terra Navia-Eo, O Bierzo e As Portelas. Ademais, membros da *Curuxa* e da MDGB colaboraron nas tres edicións da Escola de Verao do Noroeste-O Bierzo, que en Vilafranca organizou o IGSP (Instituto Galego de Socio-Pedagogía) en setembro de 1989, 1990 e 1991.

En Zamora, a Asociación "Xente Nova" de Lubián leva tempo traballando na recuperación da cultura tradicional galega, á vez que usa o galego en actividades culturais e na revistiña escolar *Xente Nova*.

Ademais da dinaminación levada a cabo polos agrupamentos culturais, existen tamén en localidades asturianas e bercianas da *franxa* movementos veciñais tendentes a conseguir unha plena cobertura da TVG. Os propios veciños teñen colocado repetidores, custeados por

¹⁸ Cf. LVA (12.01.91), 20. Nos seus comunicados Xeira emprega unha grafía inequivocamente asturianizante, e xa que logo, antigalega, como se aprecia no uso do *ye* do apóstrofo, por ex. ("Conceyo d'El Franco", "entre'l Navia y l'Eo").

¹⁹ Véxase ó respecto o traballo de X. López Témez, "O Bierzo hoxe", en *Congreso Celanova*.

eles mesmos, que as autoridades gubernativas se apresuran a retirar²⁰. A MNL (Mesa pola Normalización Lingüística) ten reclamado desde Galicia a plena cobertura da RTVG en toda a *franja exterior*, así como a existencia de correspondentes nas principais vilas (A Veiga, Navia, Vilafranca e Ponferrada) e a emisión de programas especiais para as comarcas estremeiras.

Verbo do uso do galego en mitins e outros actos políticos, a prensa ten salientado a súa utilización na zona do Bierzo. Cónstase que nas outras dúas áreas tense utilizado o galego local en diversos actos electorais, en especial nas eleccións municipais do pasado mes de maio²¹.

2.3. *Desleixo e prudencia institucional*

A non coincidencia entre o actual mapa administrativo e o mapa das linguas españolas provocou desigualdades xurídicas no tratamento dalgunhas linguas faladas en máis dunha comunidade, como é o caso da galega, lingua propia de tres CC. AA., pero soamente recoñecida como tal en Galicia, ou o caso do catalán falado no occidente de Aragón e na zona murciana de El Carxe.

En Asturias, cando en 1981 se estaba a debate-lo Estatuto de Autonomía, a solicitude realizada pola formación nacionalista Esquerda Galega ó Presidente del Consejo Regional e ós partidos políticos asturianos da rexión verbo do recoñecemento estatutario do trilingüismo

²⁰ No apartado 5.2.1.a da bibliografía figuran crónicas periodísticas sobre o tema.

²¹ Xesús L. Témez sinalábo en *La Región* de Ourense (24.10.89, p. 48) na crónica "Un pueblo berciano podría incorporarse a Folgoso do Caurel. Vilarrubín quíere ser de Galicia". O mesmo xornalista, hai uns anos salientaba na revista *Espiral*, 14 (marzo-abril 1985), 10, que no Bierzo un candidato do PSOE fixera uso do galego nas zonas onde aínda sobrevive. Témez criticaba que os partidos galegos non presentasen na comarca berciana as súas opcións "abrindo polo menos unhas oficinas de representación, nun primeiro paso simbólicas, pero que co tempo daríalles unha opción política cara o futuro".

Nas eleccións ó Parlamento Galego de decembro de 1989, a normalización lingüística do galego da *franja exterior* non mereceu nin unha soa liña nos programas dos partidos da esquerda nacionalista BNG (pp. 23-25) e PSG-EG (pp. 12-13). O BNG falaba de "galeguización de todos os topónimos e ruas de Galiza" (p. 23), pero non aludía no seu programa á galeguización da toponimia autenticamente galega das comarcas veciñas, castelanizadas oficialmente; o PSG-EG, pola súa parte, falaba de "Promoción internacional do uso do galego, en especial nas institucións da CEE".

É un paradoxo que o centrodereita fixera mención explícita da normalización do galego da *franja* nas pasadas eleccións autonómicas. O PP, na p. 58 do libro 7 (Cultura) di que hai que efectiviza-lo art. 21.2 da Lei de Normalización Lingüística, mentres que Coalición Galega facía referencia ó "Ensino en (*sic*) galego nos territorios das comunidades limítrofes onde se fala galego" (p. 69).

güismo (asturiano, galego e español) provocou "estupor" na clase política. Rafael Fernández, daquela Presidente autonómico, manifestou sentirse ofendido ante a *irracional* proposta de oficialización do galego no Estatuto de Asturias²². Ben diferente foi a actitude pública de Pedro de Silva, Presidente ata as eleccións autonómicas de maio de 1991, que nas súas actuacións públicas ten manifestado certa sensibilidade e respecto polos defensores da normalización do galego no occidente²³, de igual xeito que publicamente usou e defendeu o uso da *llingua asturiana*²⁴.

Hoxe a clase política asturiana reconece a existencia de *falas* lingüisticamente galegas, para ás que se usa o termo xenérico de *astur-galaico*, e mesmo o de *gallego-asturiano*²⁵. O Conselleiro de Educa-

²² Pode verse ó respecto o xornal *LVA*, de 20 de agosto de 1981.

²³ Cando no verán de 1989 a Xunta de Galicia concedeu subvencións á MDGA, despois de que o Presidente de Galicia Fernando Laxe dixera publicamente en marzo dese ano que non ía apoiar os grupos da Terra Navia-Eo reivindicadores do galego, Pedro de Silva preguntado polo tema das subvencións, manifestaba a Radio Cadena Rato de Lluarca (16.09.89): "Bueno, yo la opinión sobre este asunto ya la di, pero no tengo ningún inconveniente en repetirla, incluso de avanzar alguna cosa más ¿no? Yo tengo que reconocer que durante mucho tiempo tuvimos una preocupación muy centrada en el problema... en la cuestión del bable ¿eh? y que el asunto del astur-galaico, o como queramos llamarlo ¿eh?, ya llegará el momento en que le pongamos... en que la gente le ponga un nombre definitivo, pues que durante mucho tiempo, y no sé si es un acierto o un error, a lo mejor fue un error; pues no... no fue el principal centro de atención de nuestra política lingüística".

Segundo Silva, a aprobación do Proxecto de Lei do Bable permitiralle ó Goberno "centrarnos más en otras cuestiones lingüísticas de Asturias y una tan importante como es la del astur-galaico, la del galego de Asturias o como queramos llamarle ¿no?. Yo ahí tengo dos o tres ideas básicas: la más importante, que es una cuestión que debe ser abordada desde Asturias ¡¡¡Exclusiva!!! y... y en este... en esta afirmación de exclusividad soy radical ¡¡¡Exclusivamente desde las instituciones políticas de Asturias!!! Y en segundo lugar que debe ser abordado con un clima de consenso. Yo creo que una de las cosas que vamos a intentar en los próximos meses es conseguir el consenso lingüístico de la zona extremo-occidental de Asturias".

²⁴ Hai un par anos, cando os debates sobre o asturiano e o posible debate da Lei do Bable estaban decote nos medios de comunicación, Juan Luis Rodríguez Vigil, Conselleiro de Sanidade do goberno de Pedro de Silva, declaraba á *LNE* (10.05.89, p. 16): "No lo voy a hablar, ni lo sé hablar ni he conocido a nadie que lo supiera hablar. Acataré lo que digan, lo que no quiere decir que desde mi perspectiva tenga interés en la cuestión. No sé hablar eso ni lo pienso hablar en mi vida, ni creo que mis hijos hablen ese asunto. Pero respetaré lo que aprueben". Desde xullo de 1991 Rodríguez Vigil é o Presidente do Goberno de Asturias.

²⁵ Nunhas declaracións á radio Cadena Rato de Lluarca (16.09.89), o Conselleiro responsable de Educación e Cultura J. Bustillo dicía o seguinte: "Indudablemente, por razones que yo diría históricas, más que por otras, no se ha prestado la suficiente atención al tema del astur-galaico, o del gallego-asturiano, bueno, al al al... digamos a toda esa área desde el Navia hacia el Eo, que naturalmente merece también una atención. De hecho, la Consejería tiene prevista para el curso que viene, exactamente igual que se están dando cursos de lengua asturiana aquí y en Cangas de Narcea, está previsto

ción, Cultura e Deportes do Principado, Jorge F. Bustillo, recoñecía a existencia de dúas linguas vernáculos en Asturias, á vez que sinalaba que por mandato estatutario a situación era absolutamente distinta de Galicia, polo que o ensino do "gallego-asturiano" ten que ser voluntario e respectando as variantes locais, de igual xeito que é voluntario o ensino do asturiano. A introducción do "gallego-asturiano" nos centros máis occidentais, segundo Bustillo, esixe ser tratado con moita prudencia²⁶.

Para poñer en marcha o programa de ensino voluntario do "gallego-asturiano" nalgúns dentro, o Goberno de Asturias contempla, entre outras medidas, as seguintes: a) consultas ós consellos escolares, ás APAs e ós concellos; b) realización de enquisas sociolingüísticas; c) elaboración dun atlas do oriente de Lugo e da Terra Navia-Eo, e d) formación de profesorado para a zona máis occidental. Para estas dúas últimas medidas a Consellería de Asturias contará coa colaboración da Consellería e Educación da Xunta de Galicia²⁷.

Entre os días 25 e 30 de xuño de 1990 a citada Consellería organizou en Tapia de Casariego, vila asturiana dentro da área de lingua galega, un curso de *fala* para ensinantes de EXB. Meses despois, no curso 1990-91 introducíase o ensino voluntario da *fala* do occidente no Colexio de EXB "Ramón de Campoamor" de Navia (de Asturias), a 31 nenos de oito anos²⁸. O Goberno de Asturias pretendía que o

el año que viene iniciar la formación del profesorado en el tema de... del, del, del asturgalaico o del gallego en la zona occidental".

Meses máis tarde, nunha entrevista en *LNE* (Oviedo, 2.12.90, p. 46) á pregunta sobre o termo "galego asturiano" ou "galego de Asturias" contestaba que dicir "gallego de Asturias" es admitir que se habla gallego en el Occidente, cuando la zona siempre ha sido permeable a la influencia de las dos regiones. 'Gallego asturiano' es expresión de Dámaso Alonso y la prefiero. Es más representativa de las falas de Occidente, que varían de Boal a Taramundi o San Tirso".

O Sr. Bustillo debería ter presente que se ben é certo que Dámaso Alonso usaba o termo "gallego-asturiano", de cando en vez utilizaba as expresións "gallego de Asturias" e "gallego de la Asturias occidental". De tódolos xeitos, para o ilustre filólogo "gallego-asturiano" é o nome da lingua galega que se fala nos concellos da Terra Navia-Eo.

²⁶ Dició nunha entrevista en Onda Cero Radio, de Xixón (13.03.91), despois de facerse pública unha proposta do Consello da Cultura Galega ó MEC para a introducción do ensino da lingua galega en toda a *franja exterior*.

²⁷ Así se acordou verbalmente en Madrid nunha xuntanza entre os conselleiros de Educación de Galicia e Asturias (17.12.90), sen que ámbolos conselleiros asinasen ningún documento. As medidas citadas están tiradas da entrevista en Onda Cero de Xixón do 13.03.91.

²⁸ Nunha reportaxe publicada en *LNE* (21.11.90, p. 18) sinálase que despois de "el gallego-asturiano y el gallego de Asturias, la última consigna recibida por el profesorado es la de que se suprima el término 'fala' y se use el de lengua vernáculo". O termo *galego* para designa-la lingua propia da Terra Navia-Eo segue a ser tabú, de aí a utiliza-

Colexio de Boal fose o Centro Piloto de ensino da *fala*, pero o Consello Escolar do centro, en sesión de 27 de xuño de 1990, abstívose, entre outras consideracións, por xulgar inaceptable o nome de *fala* "por ambiguo e impreciso para a materia que se pretende impartir", e tamén porque "la organización y el planteamiento nos parece falta de rigor y en absoluto científico, al pretender que se enseñe una lengua sin tener unas normas morfológicas y sintácticas válidas para todos los hablantes, es decir, sin una normativa".

A experiencia iniciada no devandito colexio de Navia, de entrada é positiva e merece todo respecto por intentar recuperala cultura e a lingua coloquial do concello. Así e todo, non é extrapolable ós demais concellos de Asturias de fala galega e nin sequera convén que se manteña nese centro tal como se está a facer, por carecer de rigor científico ó se manifestar allea á evolución sufrida na ortografía e na lingua galega do século XX. De atérmonos ós textos da experiencia de Navia publicados en *Trébole*²⁹ tirase a impresión de estarmos ante un escritor de comezos do século XIX, polo uso do y grego e do apóstrofo, polo yeísmo gráfico en formas como *trabayo* ou *coyer*, pola aceptación de vulgarismos, castellanismos e outros *-ismos* hoxe totalmente rexeitados no galego común.

Os promotores da experiencia de Navia parecen querer partir de cero, pois ignoran moi conscientemente a situación actual da lingua galega, sen teren en conta o desenvolvemento ocorrido nos últimos anos no ensino en Galicia, onde as diferentes variantes orais conviven cunha forma normativa escrita. Por outra parte, mesmo parece que descoñecen que actualmente hai nenos galegofalantes dos concellos asturianos de Santo Antolín de Ibias e de Santalla de Ozcos que están escolarizados en Galicia, que estudian sen problema ningún a materia de Lingua Galega e que reciben as clases de Ciencias Sociais en galego, sen abandonaren o seu galego local³⁰. A lectura do devandito artigo de *Trébole* leva a pensar que o que se busca é a máxima dialectalización da lingua galega falada en Asturias, presentándoa cunha roupaxe de castellanismos e vulgarismos e cunha ortografía asturiani-

ción de diferentes eufemismos, ou que se produzan aclaracións ós nenos que estudian a *fala*, como na anécdota contada na reportaxe citada ("Antonio José, otro de los alumnos, que nació en Torrelavega y nada familiar le resulta la lengua occidental, cuenta que se animó a estudiar la 'fala", porque a él le gustaba mucho el gallego. Claro que aquí interviene la profesora para aclarar eso del 'gallego'").

²⁹ M. Madera Coto, "Primeiros pasos do gallego-asturiano na escola" (tradución de X. M. Suárez Fernández), *Trébole. Revista pedagógica*, Conseyería d'Educación, Cultura y Deportes do Principáu d'Asturies, 6 (1991), 9-22.

³⁰ Esta información foime fornecida por Xoán Babarro, que está a realiza-la súa tese de doutoramento sobre o galego de Asturias e a súa problemática.

zante. Este modelo de "gallego-asturiano" é, grosso modo, o que se aprecia nos comunicados da Asociación Cultural Xeira.

Hoxe por hoxe, a Xunta do Principado vese que prefire ignorar que na Terra Navia-Eo existe unha realidade sociocultural diferenciada. Aínda que dun xeito insuficiente, potencia a *llingua* asturiana con subvencións para publicacións e traducións, con algunha campaña de sensibilización polo uso do bable, coa creación de profesores, etc., o que contrasta co total interrogante que mantén verbo do extremo occidental, onde curiosamente a lingua propia presenta maior vitalidade.

Independentemente das accións normalizadores que adopten na *franxa exterior* os gobernos das CC.AA. veciñas, o Ministerio de Educación e Ciencia, por ser nestes momentos quen ten as competencias educativas en Asturias e mais en Castela-León, debería adoptar xa unhas medidas mínimas para introduci-la lingua e a literatuga galegas nos centros da *franxa exterior*, así como ir posibilitando que o galego sexa lingua vehicular do ensino e da administración escolar, en situación idéntica á da Galicia administrativa.

Os asturianos occidentais (e os bercianos e os das Portelas) remisos á "galeguización" deberían ter presente que da *franxa exterior* proceden figuras fundamentais do noso actual rexurdimento lingüístico e cultural, coma o Padre Sarmiento, nado en Vilafranca do Bierzo, que no século XVIII realizou bos traballos lexicográficos e que levou a cabo unha apaixonada defensa da desprezada lingua galega; Armando Cotarelo Valledor, estremeiro natural da Veiga asturiana, primeiro Presidente do Seminario de Estudos Galegos nos anos vinte e representante das Letras Galegas na Real Academia Española xunto con Ramón Cabanillas; ou Fermín Penzol, outro "galego extramurado", fillo dunha asturiana de Castropol e dun berciano de Ponferrada, figura sobranceira do galeguismo cultural na época franquista, que doou a Galicia a súa excelente biblioteca. Por outra parte, no plano do galego común existen hoxe solucións que ata hai pouco soamente se usaban na *franxa* e concellos galegos veciños, como pasa con nomes dos días da semana como *mércores* e *venres*, con nomes como *xabarl* ou co plural tipo *animais*. Solucións dos "maiores", case exclusivas ata hai pouco da *franxa exterior* hoxe forma parte do patrimonio lingüístico de tódolos galegofalantes.

A Xunta de Galicia está obrigada pola Lei de Normalización Lingüística (art. 21.1) a promociona-lo galego da *franxa*³¹ e a Real

³¹ Na p. 58 do libro 7 (*Cultura*) dos *Objetivos de Gobierno para Galicia 1990-1993*, o Partido Popular dicía que "No que toca ó chamado 'galego exterior' e dadas as

Academia Galega está moralmente obrigada a non deixar ó pairo estas comarcas e empezar a mostrar xa unha mínima sensibilización institucional ó respecto, e maiormente agora que leva camiño de ser unha Real Academia da Lingua Galega. De ningunha maneira a problemática sociolingüística dos concellos asturianos da Terra Navia-Eo e a dos demais concellos da *franxa exterior* debe serlles allea ás institucións lingüísticas da Galicia administrativa.

No que respecta ó Bierzo, despois de conversas mantidas no curso 1988-89 entre a Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia e o MEC, aprobouse a contratación dun profesor para impartir lingua galega a escolares da Galicia administrativa que cursan o EXB no centro "Virgen de la Luz" da vila berciana da Ponte de Domínguez Flórez, para deste xeito non incumprilo dereito que teñen os galegos de coñeceren a lingua propia da comunidade³². Por outra parte, a Xunta de Galicia financiou un curso de iniciación e outro de perfeccionamento de lingua galega para os membros da MDGB (DOG 5/4/91) e vai cofinanciar un atlas lingüístico de todo o Bierzo³³.

constantes e moi actuais demandas de atención, cómpre facer efectivo o artigo 21.2 da Lei de Normalización Lingüística". Daquela, non se entenden moi ben as manifestacións que ás veces dá o Presidente da Xunta, pois afirma que a Xunta renuncia a potencia-lo galego en Asturias a cambio do apoio do Principado ás autovías (LVG, 11.05.90, p. 1 e 24), e unhas semanas despois di que a Xunta apoiará o galego en Asturias, pero sen pretensións imperialistas (LVG, 30.06.90). Por outra parte, a Xunta de Galicia parece que leva camiño da subvención cero, pois do 1.200.000 pts. para o ano 1989, rebaixou a 800.000 no 1990 e a 550.000 no 1991.

³² No curso 1989-90 eran 27 os escolares dos lugares galegos de Quereño e Sobredo que acudían á Ponte de Domingo Flórez. Por outra parte, polo menos o 5% restante dos alumnos do colexio eran galegofalantes; de aí que a directora do centro manifestase que "debería darse opción a estos estudiantes para que también pudieran acceder al conocimiento de su lengua materna" (*La Región*, Ourense, 24.10.89, p. 15). No curso 1990-91 ás clases de galego do Colexio da Ponte de Domingo Flórez tamén acudían, voluntariamente, galego bercianos, segundo me informou a propia profesora (natural da vila luguesa de San Clodio de Ribas de Sil) que imparte esas clases.

³³ A finais de 1989 a Consellería de Educación da Xunta de Galicia asinou un convenio co Instituto de Estudios Bercianos, de Ponferrada, co fin de financiala elaboración dun Atlas Lingüístico do Bierzo, do que soamente a parte occidental é de fala galega. Segundo informaba o *Diario de León* (21.12.89, p. 16) a Xunta contribuía co 60% do proxecto (2.520.000 pts.), agardando que a Junta de Castilla-León financiase o 40% restante.

3. Disposicións legais

3.1. Estatutos de Autonomía

A lingua galega está presente no artigo 5 do Título Preliminar do Estatuto de Galicia (refrendado o 21 de decembro de 1980 e aprobado por Lei Orgánica de 1/81, de 6 de abril de 1981), no que se sinala que "A lingua propia de Galicia é o galego" (5.1), que "Os idiomas galego e castelán son oficiais de Galicia e todos teñen o dereito de os coñecer e de os usar" (5.2), que "Os poderes públicos de Galicia garantirán o uso normal e oficial dos dous idiomas e potenciarán o emprego do galego en tódolos planos da vida pública, cultural e informativa, e disporán os medios necesarios para facilita-lo seu coñecemento" (5.3) e que "Ninguén poderá ser discriminado por causa da lingua" (5.4). No título segundo, relativo ás competencias de Galicia, faise referencia á promoción e ó ensino da lingua galega (art. 27.20) e á administración do ensino en toda a súa extensión (art. 31).

O artigo 4º do Título Preliminar do Estatuto de Autonomía para Asturias (aprobado por Lei Orgánica 7/81 de 30 de decembro de 1981) soamente se refire ó bable ou asturiano: "El bable gozará de protección. Se promoverá su uso, su difusión en los medios de comunicación y su enseñanza, respetando, en todo caso, las variantes locales y voluntariedad en su aprendizaje". No Título I, ó tratárense as competencias, sinálase no art. 10.1.n como exclusivo do Goberno Autonómico o "Fomento y protección del bable en sus diversas variantes que, como modalidades lingüísticas, se utilizan en el territorio del Principado de Asturias". E no artigo 11a) faise referencia á competencia sobre "a alteración de los términos y denominaciones de los Concejos comprendidos" no territorio asturiano³⁴.

O Estatuto de Asturias non establece a cooficialidade do asturiano co español, e menos aínda co galego, que non é mencionado como lingua propia dos concellos próximos a Galicia³⁵. Consonte cos

³⁴ Sobre o estatus legal das "modalidades lingüísticas" de Asturias pode verse o texto de L. Tolfívar Alas "Normalización lingüística y Estatuto asturiano", en *Lletres asturianas*, 31 (1989), 7-24.

³⁵ Na exposición de motivos da "Proposición de Ley para la reforma del Estatuto de Autonomía para Asturias", que figura como apéndice II do libro de X. X. Sánchez Vicente *El hilo de Ariadna. Argumentos y propuestas para una política asturiana*, Alvízoras Llibros, 1991, 142-153, os redactores propoñen que se resolva a cuestión lingüística "al igual que en otras Comunidades, de la única forma posible, esto es, elevando el asturiano al estatus de "lengua oficial junto con el castellano", para dejar que sean la prudencia política y la demanda social las que atemperen el establecimiento real de la formal declaración de cooficialidad".

artigos citados, as falas locais da Terra Navia-Eo son "modalidades lingüísticas" do bable e, xa que logo, o seu ensino será voluntario. De os redactores do Estatuto queren casar mapa administrativo e mapa lingüístico, isto na parte occidental cientificamente non é posible, porque as "modalidades lingüísticas" máis occidentais sono do galego e non do asturiano.

Polo que respecta ó Estatuto de Castela-León (aprobado por Lei Orgánica 4/83, de 25 de febreiro de 1983) no capítulo de competencias da Comunidade Autónoma o artigo 26.16 refírese ó "Fomento de la cultura y de la investigación (...), con especial atención a las distintas modalidades culturales de la Comunidad y a sus intereses y necesidades". Non hai neste artigo nin no resto do articulado ningunha referencia ás modalidades lingüísticas do asturiano, do leonés e do galego que existen no Bierzo e ás modalidades do leonés occidental falado en Zamora e Salamanca.

Recentemente, ó abeiro do artigo 19.3 do Estatuto de Castela-León que prevé o recoñecemento de comarcas, aprobouse a Lei I/1991 de 14 de marzo pola que se crea e regula a Comarca de El Bierzo (BOE 22.04.91), por concorreren "características geográficas, sociales, históricas y económicas en la Comarca de El Bierzo, que la singularizan de cualquier otro territorio castellano-leonés". Nesta Lei de Comarcalización non se fai ningunha referencia á lingua galega desta terra estremera con Galicia³⁶.

O artigo 4º desta proposta de reforma considera no punto 1 que "El asturiano, como lengua propia de Asturias, será oficial en el territorio de la Comunidad Autónoma, así como lo es el castellano, oficial en el Estado español"; no punto 2 dise que "El Principado de Asturias garantizará el uso normal y oficial de los dos idiomas, adoptará las medidas necesarias para asegurar su conocimiento y creará las condiciones que permitan alcanzar su plena igualdad en lo que se refiere a los derechos y deberes de los ciudadanos de Asturias".

Para o asturianismo político parece que o asturiano é a única lingua propia de Asturias. Na "Propuesta para la creación de una televisión asturiana" presentada ós grupos parlamentarios e ó Goberno do Principado polo Partíu Asturianista (*Ibidem*, 154-155) considérase, entre outros principios mínimos rectores, que a citada televisión debe chegar absolutamente a tódolos recunchos de Asturias e que debe empregar "como medio habitual de expresión nuestra lengua, el asturiano". X. X. Sánchez Vicente, actualmente deputado autonómico e presidente do Partíu Asturianista, a unha pregunta sobre o galego de Asturias afirmaba "No existe (...) No existe más que la *llingua*" (*LVA*, 14.09.89, p. 25).

³⁶ A formación política Izquierda Berciana, no programa marco aprobado no congreso constituinte (Ponferrada, 9.03.91), no apartado 9 "Patrimonio del Bierzo" considera que a lingua galega da zona oeste é parte do legado cultural e artístico que hai que protexer e conservar, ó igual cós costumes, folclore e monumentos. Persoalmente non dou entendido esta concepción "museística" e folclórica do galego nunha organización progresista, á que pertencen algúns dos impulsores da MDGB.

¡Que contraste coa lei de Réxime Especial do Val de Arán, aprobada en xullo de 1990 polo Parlamento de Cataluña, que lles garante a uns poucos miles de falantes a oficialidade da súa lingua! O artigo 2.1 desta lei establece que o aranés, variedade da lingua occitana e propia de Arán, é oficial no Val de Arán. Tamén son oficiais o catalán e o castelán, consonte co artigo 3 do Estatuto de Autonomía de Cataluña.

3.2. *Leis e proposicións lexislativas*

Baseándose no artigo 35.1 e 35.2 do Estatuto de Galicia que permite á Comunidade Autónoma Galega o establecemento de convenios ou acordos de cooperación con outras CC. AA., o deputado de Esquerda Galega Camilo Nogueira presentou en 1982 unha "Proposición non de lei sobre a cooperación da Comunidade Autónoma no ensino e protección da lingua galega nas comarcas de Asturias occidental, o Bierzo e Sanabria coas comunidades de Asturias e Castela-León", que foi aprobada polo Parlamento Galego³⁷.

A Lei 3/1983, do 15 de xuño, de Normalización Lingüística (DOG 14/7/83) contén no Título V "Do galego exterior" o artigo 21.1, antes citado, no que explicitamente se fai referencia á protección do galego da *franja exterior* polo Goberno Galego: "Así mesmo fará uso do previsto no artigo 35 do Estatuto de Autonomía a fin de protexela lingua galega falada en territorios limítrofes coa Comunidade Autónoma".

En xuño de 1988 Camilo Nogueira presentaba no Parlamento Galego outra proposición non de lei "sobre o ensino e a protección da nosa lingua nos territorios de fala galega administrativamente integrados nas CC.AA. de Castela-León e Asturias", na que se instaba á Xunta de Galicia a aplicar xa a Resolución de 17.11.82, relativa á cooperación entre Galicia e as comunidades veciñas para o ensino do galego na Asturias Occidental, no Bierzo e mais en Sanabria, que no seu día aprobara por unanimidade a Comisión de Educación e Cultura do Parlamento³⁸.

³⁷ A proposición non de lei, asinada o 22 de xullo de 1982, aparece publicada no BOPG, 36 (26.10.82), 387-389.

³⁸ O texto desta proposición non de lei, asinado a 3.6.88, publicouse no BOPG, 266 (11.06.88), 5198-5199, e aprobouse o 15 de decembro de 1988. No nº 351 (17.03.89, p. 7081) do BOPG aparece unha pregunta oral en pleno do mesmo deputado de Esquerda Galega a González Laxe, daquela presidente da Xunta de Galicia, por afirmar publicamente que non ía potencia-lo galego de Asturias, tal como salientou toda a prensa de Asturias e Galicia dos días 7 e 8 de marzo de 1989.

O 7 de abril de 1988 os asturianistas da XNA (Xunta Nacionalista Asturiana), formación política hoxe desaparecida, presentaron unha Iniciativa Lexislativa Popular pola que se instaba á Xunta do Principado de Asturias á tramitación e aprobación dunha Proposición de Lei do uso do asturiano. Neste texto considerábase o asturiano como lingua propia do Principado, sen facer referencia ó galego de Asturias, aínda que isto si foi recoñecido polo nacionalista Arias Cachero, o primeiro dos membros da Comisión Promotora da Iniciativa, cando presentou un recurso de amparo despois de que a Mesa da Xunta non admitise a trámite a Proposición³⁹.

O 28 de abril de 1988 -o día despois da non admisión a trámite da citada Iniciativa Popular- o Goberno do Principado aprobou un Proxecto de Lei de Protección do Bable que retirou ó rexeitáreno os grupos parlamentarios da oposición (IU, CDS e PP). O 30 de xuño de 1989 o Consello de Goberno aprobou un novo Proxecto de Lei de Protección do Bable, que na exposición de motivos evitaba os termos "lingua asturiana" e "lingua" para califica-las "modalidades lingüísticas" a protexer, á vez que suliñaba o respecto ás variantes co fin de que o proxecto non o rexeitasen as formacións de centro-dereita, moi belixerantes con calquera intento de normalización da *llingua* asturiana.

Verbo do galego de Asturias, mantense o artigo 2 do anterior proxecto relativo ó "astur-galaico" ("El régimen de protección y respeto establecido por la presente Ley para el bable o asturiano se extenderá, mediante regulación especial, al astur-galaico en las zonas en las que tiene carácter de modalidad lingüística propia"), á vez que se engade unha Disposición Adicional pola que a Xunta Xeral do Principado prevé a aprobación dunha regulación especial para o "astur-galaico"⁴⁰. No outono de 1991 o Proxecto de Lei de Protección do Bable aínda non foi debatido nin aprobado, polo que o galego de

³⁹ O "proceso histórico" do proxecto de Lei do Bable que aquí resumo está tirado da comunicación de Enrique González Álvarez, "O galego de Asturias no Proxecto de Lei de Protección do Bable", en *Congreso Celanova*.

⁴⁰ No anterior período lexislativo os tres grupos parlamentarios da oposición presentaron cadansúa emenda á totalidade ó Proxecto de Lei do Bable do Goberno. O PP rexeitou calquera expresión interpretable como recoñecemento do asturiano como lingua; o CDS opúxose igualmente a considerar como lingua o asturiano, pero manifestouse favorable a que se adopten medidas protectoras das modalidades lingüísticas. O CDS empregou o termo "gallego de Asturias" en referencia á lingua dos concellos occidentais e nas emendas estableceu un prazo de seis meses para que a Xunta do Principado aprobe a regulación especial para o galego. A emenda de Izquierda Unida é o mesmo texto que o propio goberno retirara.

Asturias (eufemisticamente "astur-galaico") segue sen ter recoñecemento legal na comunidade veciña⁴¹.

O antiasturianismo lingüístico da dereita asturiana, as campañas dos "amigos de los bables" e o desleixo de sectores do propio PSOE, partido gobernante na comunidade veciña, explican o impasse sobre a promulgación dunha Lei do Asturiano, que á súa vez incide dun modo especial na inexistencia regulamentaria para o galego en Asturias. E nada hai que engadir sobre as outras áreas da *franxa*, onde os colectivos normalizadores están moi lonxe de teren a vitalidade dunha asociación como a MDGA, modesta pero combativa.

Da acción dos galegos estremeiros dos concellos da Terra Navia-Eo, do Bierzo occidental e das Portelas e da solidariedade de quen na Galicia administrativa sinta a normalización lingüística e cultural desa *franxa* como un aspecto máis da plena normalización do noso idioma nacional, vai depender que algún día nas comarcas estremeiras sexa unha realidade o Proxecto da Carta Europea das Linguas Rexionais ou Minoritarias, redactado pola CCE, que no preámbulo considera que "o dereito dos pobos de expresarse nas súas linguas rexionais ou minoritarias na vida pública e privada constitúe un dereito imprescriptible conforme ós principios contidos no Pacto internacional relativos ós dereitos civís e políticos das Nacións Unidas, na convención de Salvagarda dos Dereitos do Home e das liberdades fundamentais do Consello de Europa e na Acta final da Conferencia sobre Seguridade e Cooperación en Europa".

⁴¹ Nas pasadas eleccións ó Parlamento Asturiano (maio de 1991), o programa do PSOE referíase ó bable e ó galego-asturiano ("el estudio del bable, así como del gallego-asturiano" (...) "enseñanza del bable, así como del gallego-asturiano", p. 51), mentres que no programa de Izquierda Unida se empregaban os termos "astur-galaico", "fala" e "galego-asturiano". Na p. 55 do Programa de Gobierno de IU falábase da "Regulación de la enseñanza de la lingua asturiana para facilitar la extensión y, en función de la misma, llegar a la cooficialidad. Tratamiento especial se dará al astur-galaico o 'fala'". Máis adiante, no texto de IU facíase referencia ó "tratamiento específico para la protección del gallego-asturiano o 'fala'" (p. 59).

Con todo, o cabeza de lista da candidatura do Occidente por esta formación política afirmaba que "existe una realidad lingüística diferenciada en la zona occidental de Asturias y lógicamente proponemos que esa forma de comunicación, gallego-asturiano, tenga el mismo tratamiento jurídico y de apoyo político que pretendemos para el bable" (LNE, 19.05.91, p. 13).

No discurso de investidura (xullo 1991) o actual Presidente J. L. Rodríguez Vigil (PSOE) referiuse á lingua asturiana, pero non fixo mención ningunha da problemática do galego de Asturias. O voceiro de IU, en cambio, suliñou que a súa formación trataría por igual o asturiano e o galego-asturiano.

A devandita Carta Europea establece no seu artigo 5.1.b iii) que "en todo caso as divisións administrativas non constitúan un obstáculo para a promoción dunha lingua rexional ou minoritaria"⁴².

⁴² *Proxecto de Carta Europea das Linguas Rexionais ou Minoritarias. Comentarios e Informes*, Xunta de Galicia / Consellería de Educación e Ordenación Universitaria, 1988.

TIPOLOXÍA DAS MANIFESTACIÓNS DE CONTACTO LINGÜÍSTICO EN GALICIA. ALGUNHAS CONSIDERACIÓNS

BIERTO SILVA VALDIVIA
I.C.E. Universidade de Santiago

Os estudos sobre bilingüismo, sobre as conductas dos falantes que se desenvolven socialmente en dúas linguas e sobre as manifestacións lingüísticas desta situación de contacto teñen acadado un gran protagonismo nos últimos tempos. Isto débese, evidentemente, non só ó interese que ofrecen estes contextos para os investigadores da linguaxe, senón tamén ás implicacións de tipo psicolóxico, social, educativo e, en último termo, político que téñen todo o relacionado coa lingua; proba esta ben definitiva de que un idioma non é só un sistema de signos abstractos, nin sequera un mero instrumento de comunicación, senón tamén o reflexo máis acabado e complexo dunha colectividade e un test de afectividades, valores e actitudes.

Hoxe parece indiscutible que as situacións de monolingüismo puro son bastante excepcionais. Desde unha perspectiva territorial, o plurilingüismo -recoñecido ou non oficialmente- é a norma, como teñen demostrado múltiples investigadores¹; e desde un punto de vista individual, este mesmo plurilingüismo ten base histórica xa nunha porcentaxe importante de falantes e estase a converter, por outro tipo de razóns, en postulado de supervivencia nunha sociedade aberta e internacionalizada como é a que se está a configurar nestas últimas décadas do milenio.

Pero, se resulta bastante fácil reducir o mito do monolingüismo e a falacia do progreso co que se intentou historicamente asociar, é considerablemente máis difícil establecer correspondencias de valor universal entre as situacións de plurilingüismo. A xerarquía, o prestixio e o rol social que os falantes lle atribúen a cada lingua, así como a mesma proximidade ou distanciamento entre os seus códigos configuran modelos de relación case irrepitibles; e, por outra banda, a natureza dinámica dos fenómenos sociais -e a lingua éo como ningún outro- impide fixar diagnósticos con pretensións de validez definitiva. Como

¹ Véxase Grosjean (1982), pp. 1-41, e Lüdi & Py (1986), pp. 11 ss. entre outros.

afirmara Weinreich (1953), o lugar onde as linguas entran en contacto non é un espazo meramente xeográfico, senón máis ben o individuo bilingüe, individuo que -engadiríamos nós- se converte, na súa dimensión máis íntima e persoal pero tamén en canto membro dun colectivo sociocultural, en suxeito de toda a conflictividade que se xera arredor destas situacións de contacto lingüístico.

Parecen, segundo isto, perfectamente xustificados os reparos e prevencións que provoca a miúdo o termo *bilingüismo*. E non só pola utilización política interesada que se fixo del en múltiples ocasións, senón tamén por razóns de estrito rigor científico: as desviacións que se foron producindo nas súas acepcións levaron a que servira para definir calquera situación, colectividade e persoa nas que dalgunha maneira fíxese acto de presenza máis de unha lingua. E xa se sabe que, cando unha palabra abrangue un universo semántico demasiado amplo, acaba por non significar nada, e, o que é máis perigoso, pode ser manipulada a pracer.

Probablemente habería que prescindir entón da pretensión de acadar unha definición universalmente válida deste concepto, xa que, como indican Lüdi/Py (1986) p. 19, esta tería que se basear en parámetros meramente funcionais (capacidade dun falante para pasar dunha lingua a outra en caso de necesidade), e estes non permitirían nin sequera diferenciar situacións bilingües e situacións unilingües de suxeitos con bos coñecementos da outra lingua. É dicir, poderíamos falar de bilingüismo como unha actividade lingüístico-comunicativa, pero non como un estado, como unha forma de relación estable e uniforme. Os individuos que podemos considerar bilingües sono de xeito moi variado e por razóns moi diversas, e xestionan a súa competencia nas dúas linguas en función de condicionamentos moi singulares relacionados cos propios falantes, pero tamén co estatus social, político e normativo desas linguas.

O camiño non pode ser, xa que logo, o das xeneralizacións teóricas, senón o do estudo dos *materiais discursivos* (De Pietro 1988) que permita identificar e tipificar aqueles fenómenos que dan testemuño lingüístico dunha situación de contacto e, a partir de aquí, intentar unha valoración global dos factores lingüísticos, psicolóxicos e sociolóxicos que condicionan estas interaccións comunicativas en cada caso concreto.

Alguns conceptos clave: Interferencia e alternancia lingüísticas

Intentaremos precisar o sentido dalgúns vocábulos empregados habitualmente na descrición de fenómenos lingüísticos característicos

das situacións de linguas en contacto antes de nos referir ó caso galego.

Deixaremos de lado a cuestión da elección dun ou doutro código por parte dos falantes bilingües para realizar os seus intercambios comunicativos. É dicir, por qué individuos que conviven con dúas linguas e se mostran competentes para empregalas indistintamente escollen nuns casos unha e noutros casos a outra. Esta opción lingüística -sempre condicionada, aínda que sexa inconscientemente- téñ a súa raíz en factores de tipo psicosocial que atinxen ó falante e ós propios códigos como instrumentos de interacción social e como símbolos dunha colectividade ou dunha cultura determinada. Responde, en suma, a conductas regradas, pero que quedan fóra do ámbito estritamente lingüístico, e desvíase, por iso, do noso obxecto de estudio nestes momentos.

Excluídos estes usos lingüísticos, cremos que o resto das manifestacións propias dunha situación de contacto se poden agrupar en dous conceptos fundamentais: o de *interferencia* e o de *alternancia*. Deterémonos a seguir un pouco en precisar a súa natureza e tamén a establecer os seus límites.

1. A interferencia lingüística

É, sen dúbida, o termo máis empregado nos estudos lingüísticos sobre estas situacións de códigos en contacto²; pero, precisamente por iso, a súa acepción varía tamén considerablemente duns casos a outros.

É moi frecuente incluír baixo este rótulo calquera fenómeno de intercambio ou transferencia (léxica, morfosintáctica, fonética, etc.) entre dúas linguas que conviven socialmente nun mesmo territorio. As dúas definicións que recolleemos a seguir serían unha boa mostra desta concepción lata da *interferencia lingüística*:

"Interférence: Des éléments issus du système d'une langue sont introduits dans le système d'une autre langue, ou, au contraire, certains éléments sont abandonnés dans une langue parce qu'ils n'existent pas dans l'autre langue". Lüdi, G.-Py, B. (1986), p. 116.

"Una interferencia, en sentit ampli, és un canvi lingüístic (= una innovació, una pèrdua, una substitució) que té lloc en una llengua A (o registre), i que es motivat directament per la influència d'una llengua B (o d'un altre registre de la mateixa llengua, si així s'especifica)". Payrató, LLuis (1985), p. 58.

² Véxase simplemente en relación coa situación galega a "Bibliografía de Lingüística Galega II" de Regueira Fernández X. L. (coord.) incluída en *Cadernos de Lingua* 2, 1990, pp. 186 ss.

Este tipo de definicións non permiten diferenciar aqueles fenómenos lingüísticos xa integrados no sistema da lingua receptora daqueles outros que se producen de xeito esporádico e se senten aínda como estraños a este sistema lingüístico; e abranguería tamén os coñecidos como "calcos" (adaptación ó sistema receptor dun elemento de orixe foránea: exemplos como "aguxeiro", "lexos", "manoxo", etc.).

Tamén nos estudos que se téñen realizado no noso contexto se vén empregando o termo *interferencia* cun valor xenérico equivalente ó de *castelanismo* ou *galeguismo*, segundo cal sexa a lingua desde a que se realiza a análise. E isto obriga a facer de seguido unha serie de matizacións para diferenciar distintos estadios na introducción da voz estraña ou distintos niveis de implantación.

Citemos dous traballos de publicación recente:

-Graña Núñez (1991), partindo do concepto de "castelanismo" / "interferencia", e en concreto ó se referir a fenómenos léxicos, fala de "casos de convivencia da forma galega co castelanismo", de "adaptación do castelanismo á fonética galega", de "introducción do castelanismo pleno" e de "castelanismos aceptables".

-Herrero F. e Lago S. (1991), desde a perspectiva do español e tendo en conta o grao de incidencia das interferencias, distinguen "galeguismos integrantes de nuestra norma dialectal" (de uso xeneralizado no español falado en Galicia) e "galeguismos non integrantes de nuestra norma dialectal" (de uso moito máis circunstancial).

Uriel Weinreich, referente inevitable en calquera estudo sobre o tema, establece no seu libro *Languages in contact* (1953) unha diferenciación entre *interferencia* e *préstamo*: a primeira referiríase ós elementos estranxeiros que se introducen nos campos máis estruturados da lingua (sistema fonolóxico, boa parte da morfoloxía e da sintaxe e só algunha área específica do vocabulario) e implicaría un reaxuste de patróns; mentres que o segundo aludiría a aquelas transferencias que se producen nos niveis menos estruturados (especialmente no vocabulario) e non suporía, en principio, un reaxuste do sistema.

Pero esta diferenciación é pouco máis que teórica; pois, nin é inevitable a reorganización do sistema nos casos que el define como interferencia, nin se pode descartar nos que considera préstamos. O mesmo autor acaba falando no seu estudo de *interferencias*, independentemente do nivel lingüístico no que se producen (fónico, gramatical ou léxico), e emprega esporadicamente o termo *préstamo* de forma subsidiaria e sen valor diferenciador.

Parece claro, segundo o que levamos dito, que existe unha variada gama de fenómenos dentro do que xenericamente se chama interferencia de difícil deslinde, e máis aínda nunha "lingua en elaboración" (Esser, U. 1986) coma a galega. Pero, ó mesmo tempo, parece necesario, metodoloxicamente, acoutar a extensión deste concepto para que poida definir situacións o máis homoxéneas posibles, e, para iso, probablemente a distinción máis útil é a que se deriva da parella *interferencia na lingua* (fenómenos xa integrados no sistema receptor) e *interferencia na fala* (fenómenos aínda non integrados nin aceptados pola norma da lingua interferida). O terreo específico da *interferencia* entendemos que é este último, xa que as primeiras non son exclusivas das situacións de contacto ás que nos estamos a referir, aínda que sexa moi interesante en contextos coma o galego identificar os mecanismos que favorecen ou dificultan este proceso, a dirección en que se produce de xeito preferente e as razóns (lingüísticas e extralingüísticas) que se agachan nesta modalidade de intercambios.

O mesmo Ll. Payrató, citado máis arriba e autor dun dos máis exhaustivos traballos sobre a interferencia lingüística (referido á relación castelán-catalán), acaba establecendo unha gradación deses fenómenos que "en sentit ampli" el definía como *interferencia*, e propoñendo reservar esta denominación só para aqueles "Trets o elements forasters (= que pertanyen a una llengua A) que utilitza un parlant bilingüe quan s'expressa en una llengua B. No es donen en els monolingües ni la normativa els accepta" (p. 59).

No caso galego habería que insistir de xeito especial neste criterio de aceptación ou non aceptación pola norma académica, porque o grao de deturpación en que se atopa o noso idioma -mesmo entre falantes que poderíamos considerar habitualmente monolingües- non nos debe permitir excluír castelanismos evidentes ("pueblo", "jueves", "árbol", "duda"...) por moito que sexan formas bastante comúns entre os galegofalantes. A súa consideración como fenómenos insertos no sistema da lingua atendendo simplemente a razóns de xeneralización sería o primeiro paso para entendelos como préstamos e, en boa lóxica, para lexitalalos con posterioridade normativamente.

2. A alternancia de códigos

Á beira destes fenómenos que acabamos de describir atopámonos nestes contextos de linguas en contacto con outro tipo de usos nos que as dúas linguas se combinan de xeito consciente e cunha finalidade determinada. Trátase de verdadeiras creacións lingüísticas nas que o falante, facendo uso da súa competencia bilingüe, conforma un

discurso no que se alternan os dous códigos no eixo sintagmático respectando a autonomía de cada sistema.

A diferenciación, teórica, entre unha *interferencia lingüística* e unha *alternancia de códigos* consistiría, en esencia, no seguinte:

a) No caso da *interferencia* trátase da *transferencia* dunha estrutura (en calquera dos niveis lingüísticos) entre dúas linguas que están en contacto nunha comunidade determinada; mentres que na *alternancia* non se produce unha transferencia, senón un uso alternativo de estruturas dos dous códigos.

b) A estrutura transferida no caso da *interferencia* incorpórase, aínda que só sexa puntualmente e no enunciado concreto en que se produce, á estrutura da lingua receptora. É dicir, non funciona de xeito autónomo con marcas específicas que a singularicen para os interlocutores como un elemento estrño á lingua que está a servir de base para o discurso.

Pola contra, na *alternancia* as estruturas ou compoñentes lingüísticos das dúas linguas manteñen a súa autonomía, dado que se trata "d'une situation de communication définie comme bilingue par les participants" (Lüdi-Py 1986, p. 141).

c) Nunha situación de linguas cun grao de estandarización e normalización suficientes, o falante sería inconsciente da *interferencia*, e explicárase por unha competencia imperfecta na lingua que pretende empregar (esta é a razón de que se compare moitas veces coa situación de aprendizaxe dunha L2, na que os "erros" motivados pola superposición de estruturas da L1 constitúen un estadio absolutamente normal nese proceso de adquisición da nova lingua). No caso de linguas que non reúnen eses requisitos, a cuestión é moito máis complexa, e non se pode limitar a un problema de competencia lingüística. Este é, como veremos máis adiante, a situación do galego na súa relación co castelán.

Fronte a esta "desviación inconsciente do sistema" en que se converte calquera *interferencia*, a *alternancia* é un fenómeno consciente que non delataría unha competencia lingüística limitada, senón unha especial destreza bilingüe ("a sensitive indicator of bilingual ability" Poplack, Sh. 1980, p. 581) ou unha opción lingüística da que fai uso o falante por razóns expresivas ("un choix stylistique lié à la situation" Lüdi-Py 1986, p. 142). Sería, desde o punto de vista estritamente lingüístico, un fenómeno parecido ó cambio de rexistro ou á utilización de variantes dunha mesma lingua dentro dun único discurso, aínda que hai diferencias decisivas no referente a actitudes e a motivacións extralingüísticas que non se poden esquecer, e que no caso da relación

galego-castelán teñen que considerarse fundamentais en calquera análise sociolingüística.

Vexámolo con dous exemplos:

1) Un titular de "La Voz de Galicia" (20-4-91):

"Novos cantares dedicados ás costumbres dos españoles"

Non parece arriscado afirmar que o responsable dese enunciado pretende expresarse en galego, e que as formas non galegas que se introducen no mesmo son interferencias do outro idioma en contacto: o castelán. O autor dese titular é inconsciente de estar a facer uso de elementos alleos á lingua galega, como o demostra o que non aparezan descatacas con ningunha marca gráfica (tipo de letra, comiñas, etc.).

2) Un spot publicitario da Xunta de Galicia (ano 1990):

"Identifíquea polo símbolo
TERNERA GALLEGA
Con denominación de calidade"

Neste caso parece claro que a combinación dos dous idiomas é perfectamente consciente e que responde a un interese comunicativo determinado.

Grosjean (1982) distinguiu estas dúas situacións opoñendo os conceptos de *discurso unilingüe* e *discurso bilingüe*.

Terían en común que se refiren a intercambios comunicativos que se producen entre falantes bilingües e/ou en contextos desta natureza; pero, mentres no primeiro caso o responsable do discurso pretende manterse dentro dunha norma unilingüe, no segundo bota man de préstamos do outro idioma ou maniféstase alternativamente nun e noutro de forma consciente sen que os dous códigos se confundan nin perdan autonomía.

Agora ben, se a *interferencia* pode ser considerada como un síntoma da incompetencia lingüística do falante ou como unha deficiente fixación normativa da lingua que a sofre, a *alternancia* cumprirá unhas veces unha función de apoio complementario da lingua que serve de base á comunicación (resolver un déficit léxico, por exemplo), pero tamén pode obedecer a razóns extraestructurais (destacar valores asociados con cada unha das linguas, dos interlocutores, das situacións de comunicación, etc.).

Nun enunciado como o seguinte:

"Pero, mujer, ¿ni siquiera eres capaz de apartar el coche?
¡Arre demonio, non sei para qué che deron o carnet!"
(recollido oralmente nas rúas de Santiago)

podemos apreciar cómo un falante situado inicialmente no castelán se pasa ó galego a través dunha fórmula exclamativa ("¡arre demonio!") bastante característica deste idioma, pero na que se inclúe unha palabra na súa forma castelá ("demonio"). Ailladamente esta voz habería que considerala como unha interferencia léxica; mas esta simple denominación non daría conta da súa funcionalidade nin explicaría a súa razón última de ser, que só se poden entender no contexto lingüístico no que aparece e na situación comunicativa en que se produce o discurso.

A semellanza dos códigos galego e castelán e o coñecemento, cando menos pasivo, de ámbolos dous por parte dos usuarios destes idiomas en Galicia permiten combinacións múltiples que, lonxe de ser unha barreira para a comunicación, aportan ó discurso matices variados. Por iso o estudio destes fenómenos terá que se abordar desde perspectivas non estritamente lingüísticas que poidan integrar tódolos factores que entran en xogo nunha situación de contacto lingüístico. E, pola mesma razón, tampouco parece arriscado supoñer que as motivacións na alternancia galego-castelán ou castelán-galego non son homoxéneas nin independentes da lingua de que se parte en cada acto de fala.

Problemas de competencia, norma e normalización

A diferenciación entre interferencia lingüística e alternancia de códigos consideramos que é absolutamente pertinente no contexto galego. Segundo o que levamos dito, non parecen equiparables, por exemplo, realizacións lingüísticas como:

"Cada vez resulta más difícil circular por estas *corredoiras* en que están convertidas las carreteras gallegas"

ou

"Aquí son eu quen decide o que hai que facer, de maneira que *lo tomas o lo dejas*"

con outras como:

"Juan hoy no está; *le va en Vigo*"

ou

"O animal quedou morto no medio da *carreteira*".

Nos dous primeiros exemplos -e non nos importa agora cal é o idioma base de cada un- podemos presuporner que o falante incorpora conscientemente ó seu discurso elementos do outro idioma cunha funcionalidade ou propósito determinado: expresividade, dificultade, para atopar unha expresión equivalente na lingua A, desexo de chamar a atención sobre algo, etc. "Corredoiras" e "lo tomas o lo deixas" pasarían a ser así recursos dunha competencia bilingüe que entrarían na esfera da creatividade. Pola contra, nos outros dous exemplos, a construción "le va en" no lugar de "está en" / "fue a", e a adaptación á fonética galega de "carretera" non parece ter moito que ver cunha intencionalidade desta natureza, senón cun deslinde deficiente das marxes lingüísticas dos dous idiomas.

Pero, ¿en que se basea esta diferenciación aparentemente tan nítida entre estes dous tipos de discursos?, ¿esa autonomía ou integración maniféstase lingüisticamente de distinta maneira?. É dicir, ¿é posible deducir da simple análise das distintas realizacións lingüísticas se nos atopamos nunha ou noutra situación?

A resposta parece máis ben negativa, sobre todo cando se trata de segmentos lingüísticos breves; o cal indica que é preciso botar man de indicadores contextuais ou situacionais ligados ó tipo de discurso (oral ou escrito), ó rexistro lingüístico (formal, informal), ós propios emisor e receptor do discurso, e, en xeral, ós distintos factores que se moven na periferia do acto comunicativo.

Hai, pois, serias dificultades para tirar rendabilidade desta distinción conceptual se se parte dun modelo de análise lingüística restrinxida baseada na gramática da frase; pero resultará máis doado se se adopta unha perspectiva comunicacional relacionada coa gramática do texto, a pragmática, a análise do discurso ou a sociolingüística interaccional.

Agora ben, na situación en que se atopa o galego en relación cos seus usuarios e co outro idioma de uso social en Galicia, as cousas complícanse aínda máis. Existen unha serie de factores de tipo diverso que explican a existencia de usos lingüísticos profundamente híbridos³, pero con moi distintas repercusións no sistema de cada un destes idiomas: a prolongada situación de contacto; o distinto rol social que se lles atribuíu; o arredamento do galego do uso escrito, dos círculos do poder e da escola durante varios séculos; a proximidade estrutural entre os dous códigos, etc.

³ Constantino García falaba xa en 1976 dun dialecto agalegado do castelán e dun dialecto castelanizado do galego ou "chapurrao" en "Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano", *REL*, 6, 2, pp. 327-343.

Isto supuxo unha eiva importante para a normalización social do galego, pero tamén para a planificación do seu corpus lingüístico. Os progresos realizados nos últimos anos neste segundo campo son notables, e hoxe está consumado (á marxe de polémicas distorsionadoras) o proceso de grafización (fixación dunha norma para a escrita) e estase en camiño de acadar un modelo de lingua standard (unha variedade normal sobreposta a variantes diatópicas e diastráticas). Pero o problema é que unha porcentaxe importante de usuarios do galego aínda non coñece ou non se recoñece nesa norma académica. Hai un desaxuste importante entre a norma socialmente asumida -profundamente castelanizada á conta de todos eses factores que se indicaban máis arriba- e a fixación que se lle está a dar ó idioma desde as instancias científicas competentes. Sucede que a autoridade e a virtualidade dunha norma idiomática para se incardinar socialmente reside no seu prestixio lingüístico. Digámolo con palabras de Lope Blanch referidas á norma lingüística do español: "La validez de una forma, la 'calidad' de un hecho fónico o gramatical no depende de su legitimidad etimológica, sino de factores extralingüísticos (...) Y son estos mismos factores los que determinan, conjuntamente, el prestigio de cualquier norma lingüística" (Lope Blanch, J.M., 1987, pp. 395-397). E cita este autor como fonte deste prestixio (no seu caso referido á norma madrileña fronte a outras variantes peninsulares e hispanoamericanas do español) factores políticos, económicos, culturais, históricos e psicolóxicos. Especialmente estes dous últimos xustificárian que, malia a independencia política e o desenvolvemento económico e cultural de certos países e cidades americanas, siga a ser a norma culta madrileña a máis prestixiada.

Retomemos agora o caso do galego. O idioma de Galicia foi durante séculos unha lingua sen Estado -ultimamente con algo de Estado, pero insuficiente e "pouco entrañado" (Alonso Montero, X., 1990, p. 281); identificado cos labores máis marxinais e cos individuos e colectivos menos favorecidos social, económica e culturalmente; mesmo proscrito e ridiculizado por aqueles que representaban o prestixio, a cultura e o poder, e que se manifestaban noutro idioma.

Nesta situación, o resultado era inevitable: o castelán non só se converteu na lingua de referencia e modelo no aspecto social (velaí a relación diglósica entre os dous idiomas), senón tamén no estritamente lingüístico-estructural: moitos dos galegos que non prescindiron do seu idioma o que fixeron foi ilo achegando progresivamente ó castelán, probablemente coa pretensión inconsciente de que a paulatina neutralización das estruturas dos dous idiomas levara aparelada unha neutralización do estatus social dos seus usuarios.

As consecuencias lingüísticas de que a verdadeira norma culta do galego fose durante moito tempo o castelán maniféstanse no abandono de moitos dos rasgos que o singularizaban (especialmente no campo da fraseoloxía e do léxico), no uso preferente daqueles vocábulos ou estruturas que coinciden co castelán, e, por último, na incorporación de formas propias deste idioma e alleas ó sistema do galego.

Todas estas son manifestacións de *interferencia* dunha lingua na outra, no sentido amplo que definían Lüdi-Py este concepto: elementos dunha lingua introducidos no sistema da outra, ou elementos abandonados nunha lingua porque non existen na outra. Pero este empobrecemento e deturpación do galego provocou unha situación singular entre moitos galego-falantes na actualidade e que é un dos síntomas máis contundentes da anormalidade lingüística en que vive o noso idioma: o emprego de castelanismos profundamente instalados socialmente, non por descoñecemento da norma nin sequera porque a utilización da voz propiamente galega puidese provocar dificultades de comprensión para o interlocutor, senón para non rachar o vínculo afectivo-comunicativo entre ambos. Que un galego-falante habitual diga "calle" en vez de "rúa", "carretera" por "estrada", "rodilla" no lugar de "xeonllo", "abuelo" en vez de "avó", etc. acaba por ser, en segundo qué contextos ou ámbitos comunicativos, unha esixencia de autenticidade. Poderíamos dicir que o criterio de *adecuación* se antepón ó de *norma*; pero isto non é rigorosamente exacto, porque o que acontece é que o devir histórico fixo que a verdadeira norma (a socialmente asumida) estivese representada polas formas castelás. Pasa especialmente na esfera máis íntima e familiar, e por iso resulta tan difícil regaleguizar algo tan persoal como é o propio nome. Os antropónimos, totalmente castelanizados ata datas moi recentes mesmo nos espazos xeográficos máis periféricos e arredados da influencia castelá, tiveron que esperar a esta última xeración para recuperar en parte a súa forma galega, coa curiosa paradoxa de que moitos destes nenos de nome xa galego non son na súa práctica galego-falantes.

Estamos, xa que logo, diante dun problema específico que non se dá noutras situacións de contacto: entre os portorriqueños en EE.UU. que estudou Shana Poplack, os emigrantes no cantón francófono suízo de Neuchâtel que investigaron Lüdi-Py, e mesmo a situación catalá que describe Payrató (por referírmonos só ós casos que citamos preferentemente neste traballo). Ou, de se dar, téñen peculiaridades diferenciadoras, porque a aprendizaxe lingüística está ligada a prácticas socioculturais presentes no medio no que a persoa medra e se desenvolve. E é un feito que a aprendizaxe do galego ata datas moi

recentes se realizou exclusivamente por vía oral e en condicións de total dependencia da norma castelá. Isto supón un problema metodolóxico engadido para realizar un estudio en profundidade das manifestacións do contacto lingüístico en Galicia, ó mesmo tempo que nos reafirma na crenza de que a normalización do corpus (entendida tamén na súa dimensión de aceptación social dunha norma) e a normalización do estatus (a incorporación desa lingua a tódolos usos sociais) van necesariamente ligadas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, X. (1990): "Do Estado da lingua: algunhas cuestións" *Grial* 107, pp. 275-293.
- Esser, U. (1986): "O galego, lingua en elaboración", *Grial* 93, pp. 334-343 (Trad. de López Gato, R. e Regueira, X.L.).
- García González, C. (1976): "Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano", *REL* 6, 2, pp. 327-343 (Reeditado en García González, C. (1985): *Temas de lingüística galega*, La Voz de Galicia, Biblioteca Gallega, pp. 109-140).
- Graña Núñez, X. (1991): "Aproximación ó castelanismo", *Homenaxe ó Constantino García II*, Brea, M. e Fernández Rei, F. (coord.), Univ. de Santiago de Compostela.
- Grosjean, Fr. (1982): *Life with two languages. An introduction to bilingualism*, Cambridge, Mass./London, Harvard Univ. Press.
- Herrero F., M.C. e Lago S., J.R. (1991): "Aspectos más sobresalientes del contacto gallego-castellano en las aulas", *Actas I Simposio Internacional de Didáctica da Lingua e a Literatura*, Univ. de Santiago de Compostela.
- Lope Blanch, J.M. (1987): "El concepto de prestigio y la norma lingüística del español", *Teoría lingüística y enseñanza de la lengua*, Álvarez Méndez (ed.), Akal Universitaria, Madrid.
- Lüdi, G. e Py, B. (1986): *Étre bilingue*, Ed. Peter Lang S.A., Berne.
- Payrató, L.I. (1985): *La interferencia lingüística*, Curial Ed. Catalanes, Publ. de l'Abadía de Montserrat.
- Pietro, J.F. de (1988): "Vers une typologie des situations de contacts lingüistiques", *Langage et société* 43, pp. 65-89.
- Poplack, Sh. (1980): "Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y término en español: toward a typology of code-switching", *Linguistics* 18, pp. 581-618.
- Weinreich, U. (1953): *Languages in contact*, Ed. Mouton, The Hague, 1964.

INTERFERENCIAS ENTRE GALEGO E CASTELÁN: PROBLEMAS DO GALEGO ESTÁNDAR

JOHANNES KABATEK

Universität Tübingen

1. Coa extensión do uso da lingua galega a tódolos niveis nos últimos anos xeráronse numerosos problemas de normativación e de normalización, e dentro do primeiro, problemas de grafización, de modernización e de estandarización. Despois da longa e non poucas veces polémica discusión sobre a busca dunha norma ortográfica e morfolóxica para a lingua galega (discusión aínda non acabada), as actividades de planificación lingüística concéntrase agora na normalización¹, é dicir, a extensión do galego "a todos (ou case todos) os sectores da vida pública"², tarefa, dunha banda, non lingüística, senón de política lingüística, cando se trata do fomento da extensión da lingua, e, doutra banda, lingüística, cando se trata de cuestións da lingua mesma. Un dos obxectivos principais do lingüista é agora o de sinalar tendencias ou perigos que se producen no proceso de normalización. Xa non se trata só de prescribi-la lingua que ten que utiliza-lo falante, senón tamén de indica-lo camiño por onde ha de segui-lo proceso da normalización.

1.2. Podería pensarse que, unha vez acabado o traballo dos lingüistas, unha vez creada unha normativa, estes poden descansar e deixa-lo traballo da extensión desta norma ós planificadores e ós políticos. Pero isto sería moi inxenuo. Na realidade é neste momento cando as cousas comezan a complicarse: entra en xogo o elemento

¹ Isto non quere dicir, claro está, que a normatización xa rematase. Aínda quedan abertos moitos problemas de terminoloxía, aínda non existe p. e. unha norma fonética e fonolóxica.

² Cf. Francesc Vallverdú, "La normalisation du catalan", *Treballs de Sociolingüística Catalana* 1 (1977), pp. 147-155.

máis importante, factor decisivo de todo proceso de planificación lingüística: o falante da lingua³.

1.3. A *lingua estándar* é unha variante exemplar da lingua, abstracción por encima da lingua común que serve como patrón de orientación, como pauta de corrección, como ideal lingüístico para os falantes da lingua común e literaria, vehículo de cultura dunha comunidade e teito común das variantes dialectais. Como abstracción, o estándar dunha lingua non é idéntico con ningunha variante da lingua, pero hai variantes que se orientan máis no estándar ca outras, ata chegar, en parte, a unha identificación por parte dos falantes entre estándar e maila lingua falada en certos ámbitos. Identifícase, pois, o estándar dunha lingua co que falan certas persoas consideradas "bos falantes da lingua", escritores, intelectuais, e, cada vez máis, locutores dos medios de comunicación e políticos; identifícase coa lingua que se fala no uso oficial, cara ó público ou en situacións nas que fai falla a comprensión por parte de tódolos membros da comunidade dos falantes. Adóitase empregar a variante considerada exemplar, por exemplo, nos medios de comunicación, nos discursos públicos, no ensino, na universidade e no parlamento.

1.4. Hoxe en día vivimos unha nova época na historia da lingua galega. A lexislación do estado español e da comunidade galega permitiron o "emprego do galego en tódolos planos da vida pública, cultural e informativa"⁴. A consecuencia foi a necesidade dun galego estándar, dunha lingua exemplar como punto de orientación para o uso nos medios de comunicación, na administración, no ensino. A política lingüística creou o marco para a difusión deste galego estándar que tiña que ser elaborado, e foi elaborado, en primeiro lugar, polos lingüistas do *Instituto da Lingua Galega* en Compostela co apoio da *Real Academia Galega*. Escribíronse métodos para o ensino, dicionarios, vocabularios técnicos; mandáronse asesores lingüísticos ó Parlamento, á Radio e á Televisión para que, en todas partes, se falase "bo galego".

Aínda así, para moitos galegos este galego modélico "soa raro", non lles parece se-la súa lingua, "párecese moito ó castelán"; din que os locutores, os políticos, os intelectuais "non falan coma nós". A culpa frecuentemente se busca entre os normalizadores e os normativizadores, e non entre os realizadores da normativa elaborada. Non quere-

³ Na fórmula de Einar Haugen, "The planner proposes, but the community disposes" (*Language Conflict and Language Planning. The Case of Modern Norwegian*, Cambridge/Mass. 1966, p. 24).

⁴ *Estatuto de Galicia*, art. 5º, 3.

mos entrar aquí na discusión política, pero queremos sinalar que os problemas do galego actual teñen a súa orixe en gran parte na situación histórica na que se encontra Galicia e na que se encontraron os falantes do galego, é dicir, na situación de contacto co castelán coas súas consecuencias: dunha banda, a falta de tradicións do galego en ámbitos anteriormente reservados á lingua castelá, doutra banda, as numerosas interferencias entre os dous idiomas, interferencias que xa levan séculos a actuar sobre o galego e que hoxe se notan tal vez máis ca nunca na historia.

2.1. Nas seguintes observacións que fixemos na lingua empregada no parlamento e nos medios de comunicación⁵ aparecen algúns trazos que poden axudar á explicación da impresión arriba mencionada. O que nos interesaba eran as interferencias entre o castelán e o galego, o meirande perigo para a lingua galega. Os resultados son observacións que fixemos non só nun falante senón que se repetiron en distintos falantes, e mesmo con certa regularidade. Queremos, porén, sinalar que había tamén individuos nos que case non se notaban interferencias do castelán. Témo-la impresión de que mesmo fóra das variantes individuais hai aínda gran vacilación no emprego do idioma, quere dicir que non hai un "estilo do galego público" uniforme. O que indicamos son, pois, tendencias que existen pero que (afortunadamente) non se chegaron a xeneralizar.

2.2. Velaquí algunhas das observacións que fixemos:

a) Na **fonética** nótase unha tendencia a marcar pouco a distinción entre as vocais abertas e pechadas ou a facer unha distinción ás veces sen respecta-la súa función fonolóxica. Isto é evidente sobre todo en palabras onde a pronuncia do galego se distingue da castelá, e máis frecuente cando a pronuncia non cambia a función fonolóxica (p. ex. *especie* = gal. [es'pɛθje], cast. [es'peθje]. Só nalgúns dos falantes se dá a tendencia a pronuncia-lo *o* átono moi pechado, case coma *u*⁶, nin tampouco a tendencia de afrouxa-lo *e* e o *a* finais [lɔ'pulítikə]. Os ditongos mostran a tendencia a monoptongar (*otro* en vez de *outro* etc.).

No sistema das sibilantes nótase ás veces a tendencia a pronuncia-lo [ʃ] (escrito *x*) coma o *s* apicoalveolar que nalgúns falantes chega

⁵ A base destas observacións son transcricións e gravacións de sesións do Parlamento de Galicia e gravacións da radio e da televisión galegas feitas no ano 1990.

⁶ "O -o de bonito é distinto do -u portugués ou asturiano, pero moito máis pechado có -o castelán: (bunito)". Constantino García González, "Interferencias lingüísticas entre galego e castelán" en *Temas de lingüística galega*, A Coruña 1985, p. 119.

a unha neutralización dos dous fonemas. Á parte diso, no consonantismo non hai elementos destacados⁷.

Na entoación hai unha clara tendencia a evita-la típica melodía da frase galega e a aceptar en cambio a entoación do castelán⁸. A impresión xeral que dá a fonética dalgúns falantes é a dun galego pronunciado con acento castelán.

b) No **uso dos pronomes** notámo-la total ausencia do chamado pronome de solidariedade. Atopamos numerosos casos de colocación falsa do pronome (anteposto onde non é posible, p. ex. *me parece que* en lugar de *pareceme que* etc., poucas veces tamén por ultracorrección, ó revés, p. ex. *os diputados que mostráronse* en vez de *que se mostraron*), evidentemente pola influencia do castelán. Ademais, en casos en que o pronome se pode colocar antes ou despois do verbo notámo-la ausencia case total da colocación anteverbal (p. ex. *téñolle que advertir* etc.) e a clara tendencia á posposición (*teño que advertirlle*)⁹.

c) No **sistema verbal** atopamos formas compostas, en xeral só do pluscuamperfecto, que non existen no galego (*había anunciado* etc.). Non se dá, xeralmente, a forma composta do antepresente (*he estado*), pero úsase ás veces coa mesma función a perífrase *teño estado*. Na gran maioría dos falantes notámo-la total ausencia do infinitivo conxugado. Nótase unha redución do riquísimo sistema galego de perífrases verbais a unhas poucas, que poden aparecer na súa forma castelá cando esta difire do galego (p. ex. *vaise a facer*, de cast. *se va a hacer*, en vez de *vaise facer*).

d) Abundan as palabras castelás (non se pode nin falar de castelanismos porque non se trata de adaptacións de palabras senón dun libre intercambio de palabras castelás metidas no discurso galego) no léxico. Atópanse con moita frecuencia en fórmulas que inician a frase (*Si, bueno, ahora mismo, muchas gracias, con fecha de hoy, de la mía parte* etc.). En caso de dúbida hai unha tendencia en dirección da forma idéntica á do castelán: *hasta* e non *ata*, *si* e non *se*, *misimo* e non *mesmo*, *decir* e non *dicir*, etc. Esporadicamente, calquera verba aparece na súa forma castelá (p. ex. *todavía* e non *aínda*, *dudas* e non *dú-*

⁷ C. García observou o mesmo ó revés, "pola semellanza de ámbolos sistemas" *op. cit.*, p. 119.

⁸ Temos aquí un fenómeno contrario ó que describe o profesor Constantino García cando di que no dialecto agalegado do castelán "a entoación dos seus falantes é exactamente a entoación do galego", *op. cit.*, p. 118.

⁹ Parece ser unha tendencia xeral en galego que se pode atribuír á influencia do castelán, pero que pode tamén ser unha tendencia independente.

bidas, fechas e non datas, mismo e non mesmo, donde e non onde, ciudad e non cidade, pendiente e non pendente, cual e non cal, cuando e non cando, nestes últimos casos podendo ser tamén dialectalismos, o cal non é moi probable en falantes que en xeral non presentan determinados trazos dialectais).

2.3. Isto nada máis son algúns dos exemplos de interferencias que se atopan¹⁰. Agora ben, hai que sinalar que tamén hai tendencias contrarias, que, de certo modo, tamén son interferencias. Trátase das ultracorreccións, do uso da forma "máis galega" e das chamadas "palabras enxebres". Aparece a tendencia a escolle-la forma máis distante do castelán mesmo cando esta é dialectal, así *dende* e non *desde*, *eiquí* e non *aquí*, *de xeito que* e non *de maneira que*, *atopar* e non *encontrar*, *intre* e non *momento* (perdendo nos últimos casos a diferenciación semántica entre as distintas verbas), etc.¹¹.

En xeral, o número das chamadas "palabras enxebres" é dicir, verbas consideradas tipicamente galegas que non existen no castelán, é moi limitado, pero algunhas que unha vez penetraron no uso repítense con moita frecuencia (p. ex. *xeito*, *atopar*, *nembargantes*, *beira*, *banda*, *rematar*, *pechar*, *lembrar*, *adoitar*, *intre* etc.).

2.4. Os exemplos indican unha clara tendencia: indican o claro perigo no que se encontra a lingua galega de uso cara ó público, variante da lingua que, noutras comunidades, é realización dun sistema exemplar ou estándar e que, no caso do galego, se está a formar nestes momentos.

3.1. O perigo dáse polo contacto co castelán. Nembargantes pódense distinguir distintas vías polas que penetra a influencia do castelán.

3.2. Temos, en primeiro lugar, o problema de que, desde hai algúns anos, o galego se usa en situacións nas que nunca se utilizara

¹⁰ Cómpre sinalar tamén que nalgúns falantes, especialmente nalgúns deputados do parlamento, se dá unha tendencia lusista, con case total ausencia de castelanismos e uso de formas adaptadas do protugués (p. ex. subxuntivo do futuro; formas como *dizer*, *estabelecer*, *até*, *porén*, palabras en *-vel*, pronunciación *uma*, se cadra por influencia da grafía portuguesa, palabras terminadas en *-m*, terminación inexistente tanto no galego coma no portugués, etc.).

¹¹ Este fenómeno atópase en tódalas situacións de contacto, así tamén no catalán: "La ultracorreció respon efectivament a una estratègia del parlant, que s'esforça per evitar una forma <indesitjable> o que creu que es inadequada en unes determinades circumstàncies: normalment, perquè creu senzillament que és pròpia d'una altra llengua. (...) el resultat de l'estratègia pot consistir a <escollir> la forma més allunyada de la llengua en qüestió", (Lluís Payrató, *La interferència lingüística*, Montserrat 1985, p. 31).

antes. Para os usos novos faltan variantes estilísticas novas: é un problema da *arquitectura* da lingua¹². A grande semellanza co castelán, problema da *historia* da lingua, permite ata hoxe un intercambio relativamente fácil de elementos entre as dúas linguas. Historicamente, galego e castelán son dous dialectos do latín hispánico que se separaron cada vez máis ó longo da historia pero que seguen moi próximos un do outro¹³. Por iso, aínda hoxe é posible, e mesmo con poucos coñecementos de galego, a adaptación dun texto castelán, a súa integración no sistema galego, modificándoo só un pouco.

Na creación de variantes diafásicas novas dentro dunha lingua común (aínda non enteiramente formada), como p. ex. "estilo de discurso parlamentario", "estilo de telexornal", "estilo de dobraxe dunha película" etc., variantes que non existían ata hai poucos anos, é lóxico que os falantes busquen solucións noutros sistemas que coñezan.

3.3. Se é certo que o número de galegofalantes monolingües é moi baixo, o número de galegofalantes monolingües entre os falantes destas variantes diafásicas (ou desta variante diafásica do galego estándar *galego con función pública*) é nulo. Aínda máis: a enorme maioría dos falantes formouse en castelán, única lingua "cult" que coñecían ata hai pouco, xa que na situación diglósica o galego practicamente non se empregaba como lingua culta¹⁴. Á parte diso hai, sobre todo en certos sectores da vida pública (en primeiro lugar no ámbito político-administrativo e nos medios de comunicación), un número considerable de "falantes novos", castelán-falantes de antes que por certas razóns (patrióticas, profesionais, políticas) comezaron a fala-lo galego, algúns deles soamente en público mentres seguen falando cas-

¹² Para a terminoloxía empregada aquí véxase Eugenio Coseriu, "Los conceptos de 'dialecto', 'nivel' y 'estilo de lengua' y el sentido propio de la dialectología", *Lingüística española actual* III/1 (1981), pp. 1-32 e tamén Leiv Flydal, "Remarques sur certains rapports entre le style et l'état de la langue", *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 16 (1951), pp. 240-257.

¹³ As semellanzas foron aínda moito máis considerables antes do Siglo de Oro, no que o castelán se modificou bastante. Idioma conservador, o galego non mudou tanto e a súa distancia do castelán moderno parece máis grave do que a distancia do castelán antigo; cfr. Xesús Alonso Montero, *Galego moderno y castellano antiguo. Algunos rasgos comunes*, Lugo 1966.

¹⁴ Falamos aquí da grande maioría, sabendo que, por sorte, durante todo o século había intelectuais e escritores que empregaban o galego nunha forma "cult", que, en realidade, é unha base moi importante de todo galego común.

telán fóra do uso público¹⁵. Cada falante é entón en distintos graos unha zona de contacto entre galego e castelán.

3.4. Moitos dos falantes, aínda coñecendo ben o galego p. ex. do ámbito familiar, senten inseguridade cando teñen que empregar-lo galego en ámbitos anteriormente reservados ó castelán. Cando non saben se unha forma que empregan normalmente cando falan galego é tamén adecuada no uso cara ó público, tenden a remprazala pola forma que coñecen do castelán e da que saben que no contexto do "discurso público" se pode empregar. Nalgunhas formas, isto parece xustificado (p. ex. poderíase considera-lo pronome de solidariedade como elemento do discurso informal, e por iso non adecuado para o emprego no parlamento, na radio, etc. O mesmo pasa con moitos termos dialectais ou con rasgos fonéticos como a *gheada* e mailo *seseo*). Pero en xeral, é mostra dunha avaliación de inferioridade da lingua galega fronte á lingua castelá en certos contextos.

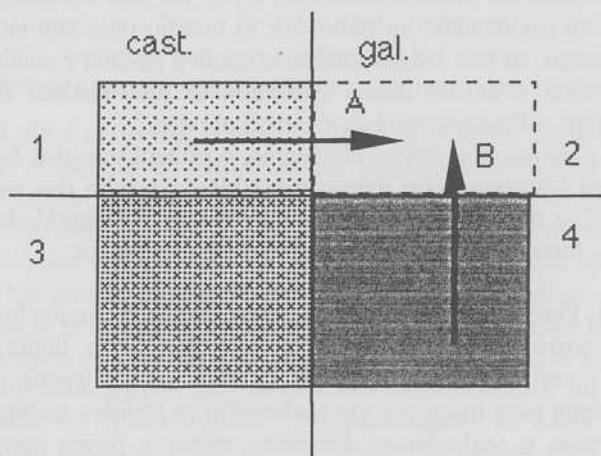
A combinación destes elementos, o bilingüismo dos falantes, a semellanza histórica entre galego e castelán e a falta das variedades diafásicas da *lingua estándar* cunha consecuenta inseguridade dos falantes son fonte de numerosas interferencias lingüísticas.

4.1. Pero as interferencias en canto afectan ó sistema lingüístico, pódense corrixir. As actividades de estandarización limitáronse (e limitáanse), en primeiro lugar, á creación dun *sistema lingüístico* exemplar e común para todos e a súa realización en tódolos ámbitos. Unha vez aclaradas e acabadas as discusións sobre "a forma correcta", "a palabra correcta", "a construción correcta", os lingüistas concéntranse agora no control desas regras, tarefa xa bastante ampla nunha lingua extremadamente interferida por outra como é o galego polo castelán. A idea é a seguinte: se tódolos falantes da lingua respectan as regras correctamente, falan "bo galego". Pero, como é sabido, unha lingua é máis ca un sistema funcional, máis do que expresan as regras fonolóxicas e morfolóxicas.

4.2. Supoñamos que, ademáis dun *sistema* galego como conxunto de regras e oposicións sistemáticas, existe tamén unha *tradición de realizacións concretas deste sistema*, ou, mellor dito, un conxunto de tradicións para distintas situacións, distintos ámbitos sociais e distintos

¹⁵ É tamén un caso de diglosia, pero moitas veces non se trata da relación anterior *idioma con prestixio* = *idioma público*; *idioma con menos prestixio* = *idioma familiar*, senón dunha relación artificial, creada pola política lingüística e comprensible na situación transitoria na que está o galego. É un fenómeno que atopamos tamén con frecuencia na comunidade valencía.

lugares; supoñamos que, no galego común como algo en parte existente, hai tamén unha gran cantidade de tradicións de realizacións deste sistema, de construcións fixas, de xiros típicos distintos dos do castelán. Pero no parlamento, na universidade e nos medios de comunicación non se falaba galego ata hai pouco, faltaba entón unha *norma* establecida¹⁶, faltaba unha tradición de realizacións concretas. Os falantes bilingües, coñecedores doutra norma facilmente transferible á galega, a norma do castelán, estaban e están, pois, en perpetuo perigo de transpo-la norma do castelán á do galego, coma no seguinte esquema:

Os cuadrantes 1 e 3 representan as variantes do castelán: 1 é a lingua orientada no estándar, coas súas normas e variantes estilísticas do discurso público, dos medios de comunicación, etc. (lingua por soposto non homoxénea pero que aquí para o plantexamento teórico supoñamos máis ou menos uniforme), 3 son outras variantes; 4 son as variantes existentes do galego (p. ex. lingua familiar etc.); 2 representa a lingua galega orientada no estándar-variante(s) do galego en vía de formación. As dúas frechas representan as posibles fontes para a lingua 2: A frecha A indica unha adaptación da(s) norma(s) do castelán, a súa adaptación ó sistema galego (ou sexa, a tradución da(s) norma(s) do castelán); a frecha B indica a creación das normas do estándar galego

¹⁶ Falamos de "norma" no sentido que Eugenio Coseriu deu a este termo, non no sentido de norma como "norma normativa". Para a definición do termo cfr. o artigo "Sistema, norma y habla", en *Teoría del lenguaje y lingüística general*, Madrid, 3ª ed., 1973, pp. 11-113.

coa fonte do propio galego (nesta fonte queremos incluír tódalas variantes do galego, tamén as dialectais e mailas históricas).

5. Conclusión. O proceso dunha lingua en elaboración vai por varias etapas. Despois da constitución dunha lingua común segue xeralmente a procura do que chamamos *lingua exemplar* ou *lingua estándar*. É un proceso que se encontra na constitución das grandes linguas nacionais e que xeralmente se dá nun momento xa de plena conciencia do feito de que virtualmente a lingua común existe: só a existencia dunha lingua e a consecuente conciencia nacional dun pobo pode provoca-la vontade de creación dunha lingua estándar¹⁷.

Do feito de que, ademais do castelán, a lingua galega existe en parte como lingua común de Galicia, naceu a vontade de creación dun galego exemplar para que non fose necesario o uso do castelán en certos ámbitos da sociedade, vontade xa manifestada no principio de noso século¹⁸, pero só posibilitada hai pouco tempo polas circunstancias políticas que permitiron a realización de tal obxectivo.

Na situación actual, o galego está no camiño cara á normalización. Dúas das bases para tal finalidade estanse acabando agora: a primeira foi a creación dun *sistema lingüístico común* (base *intensiva* da lingua). A segunda é a *extensión* deste sistema a tódolos niveis (base *extensiva* da lingua).

A terceira, tal vez máis importante cara ó futuro do galego, é a *creación de realizacións concretas* dentro do *sistema do galego estándar*, de *normas* históricas propias. É o proceso máis complicado e máis durativo na formación dunha lingua porque se trata da cristalización de tradicións. Estas tradicións poden te-la súa base na adaptación doutras, xa existentes noutra lingua (frecha A), ou na adaptación de tradicións existentes na lingua pero menospreciadas ou non coñecidas por tódolos falantes (frecha B). O resultado da primeira posibilidade é unha lingua híbrida con pouca esperanza de supervivencia. O resultado da segunda posibilidade é unha lingua con identidade propia, coa consecuente perspectiva de aceptación igualitaria fronte ás outras linguas románicas. Moitos falantes do presente son a proba do feito de que esta identidade xa existe, pois mostran coa súa capacidade de

¹⁷ Tal por exemplo na Francia do século XVII, cando a conciencia do "bon usage" xa estaba presente mais aínda non existía unha norma escrita: "On n'avait pas encore le sentiment d'une règle (...) Sans s'être codifiée dans un livre, cette règle s'était déjà déterminée et précisée dans son ensemble" (Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française*, vol. II, Paris 1967, p. 149).

¹⁸ Polas *Irmandades da fala*, na *Xeración Nós*, nos traballos do *Seminario de estudos galegos* e nas primeiras actividades da *Real Academia*.

falar "bo galego" tamén no nivel culto que isto é posible: o que fai falta é un bo coñecemento da lingua e quizabes tamén un pouco de espírito creador lingüístico.

Para os planificadores, isto significa que a elaboración dunha lingua non se pode limitar no que se entende xeralmente por normatización e normalización, senón que fai falla tamén o fomento da creación e do uso do bo galego, e isto non só na literatura mais tamén alí onde a lingua ten a súa maior difusión: nas funcións cara ó público, no ensino, na política, na administración e nos medios de comunicación, porque esta lingua pública debería tamén ser lingua exemplar, un instrumento de comunicación digno de ser punto de orientación para os falantes.

A LINGUA PONDALIANA E A FORMACIÓN DO ESTÁNDAR LITERARIO GALEGO

MANUEL FERREIRO

Universidade da Coruña

A investigación lingüística no ámbito da nosa literatura, particularmente do período decimonónico, constitúe unha tarefa urxente para o coñecemento apurado da tradición literaria moderna. Este labor resulta máis necesario e urxente naqueles autores sobranceiros -Rosalía, Pondal, Curros-, que cun inmenso esforzo creativo puxeron os alicerces da actual literatura nacional galega¹.

Dada a preocupación lingüística, o continuo labor de revisión², a permanente obsesión polo destino final da súa obra, a consciencia da súa aportación ao galego literario moderno e, tamén, o seu unilingüismo fundamental³, a obra poética de Eduardo Pondal, producida ao longo de máis de medio século (1857-1916), reúne as condicións

¹ É necesario constatar a case absoluta ausencia de edicións críticas dos nosos autores modernos, mesmo dos clásicos decimonónicos. Para os textos de Pondal citaremos pola nosa edición (*Obra lírica de Eduardo Pondal. Edición crítica*, Tese de doutoramento, inédita, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, 1990).

² A obsesión correctora dos propios textos resulta evidente cando se consultan redaccións manuscritas de calquera poema pondaliano. Por outra parte, *Queixumes dos pinos* (1886) recolle con importantísimas modificacións a práctica totalidade da obra publicada antes deste ano: todos os poemas impresos a excepción de tres deles, xunto cos folletos ou libros xa aparecidos había ben tempo: *A campana de Anllóns* (1861), *A fada dos montes* (1872), *Rumores de los pinos* (1877) e *Gandreiras* (1884). Despois de 1886 soamente publica poemas soltos e os folletos *O dolmen de Dombate* e máis *A campana de Anllóns* en 1895.

³ A partir de 1885, Pondal non publicou absolutamente nada en español, a excepción do *Himno al besugo* aparecido no libro de cociña de Picadillo (1905, 1ª ed.), baixo o pseudónimo *Aristides Valtierra*.

precisas para merecer un estudio global previo á investigación pormenorizado de diversas cuestións máis concretas⁴.

A ortografía de Eduardo Pondal⁵ presenta moitas das características dos textos galegos do século XIX: coa variabilidade e vacilación propias dun estadio de formación da lingua literaria, a maioría dos escritores galegos decimonónicos compartían uns usos gráficos comúns, se exceptuamos algunha cuestión que chegou a provocar agudas polémicas, especialmente a representación de /f/⁶.

A acentuación é contradictoria e, mesmo, anárquica, xa que combina a ausencia coa presenza do acento (normalmente agudo, mais tamén o circunflexo) para os mesmos casos⁷. Os exemplos poderían ser numerosísimos⁸: *dan* QP 36.30 / *dán*, QP 44.16; *ademan*, QP 1.4 / *ademán*, QP 30.112; *deter*, QP 3.1 / *detér*, QP 3.29; *boo* 13.39 / *bóo* 1.2 (*boó*, QP 43.14 é un claro erro de impresión); *allea*, QP 30.76 / *alléa*, QP 12.6; *antigo*, QP 14.24 / *antígo*, QP 12.46; *gracia*, QP 19.4 / *grácia*, QP 13.3; etc., etc.

A única e relativa xeneralización posíbel a respecto da acentuación pondaliana é a tendencia a acentuar as palabras esdrúxulas (*intrépido*, QP 1.22; *propósito*, QP 2.2; *convérteme*, QP 64.15 / *convêrteme*,

4 Nesta visión da lingua pondaliana centrarémonos nos textos líricos impresos: os materiais de *Os Eoas* continúan a durmir esquecidos practicamente na súa totalidade, e os textos manuscritos presentan graves problemas de fixación definitiva debido á desaparición dos materiais legados polo poeta á Real Academia Galega.

5 Dado que o control sobre a grafía dos poemas aparecidos en publicacións periódicas non podía ser efectivo por parte do autor, para as observacións ortográficas basearémonos nos libros e folletos publicados en vida de Pondal: *Queixumes dos pinos*, *A campana de Anllóns* e *O dolmen de Dombate*, que foron supervisados polo poeta na súa edición, especialmente o primeiro (vid. as cartas LII-LVII en Manuel Ferreiro, *Pondal: Do dandysmo á loucura. Biografía e correspondencia*, Santiago de Compostela, Ed. Laiovento, 1991, pp. 123-125).

6 Especialmente a polémica sobre o uso das grafías *g, j, x / x* para /f/. Segundo Mauro Fernández, "la representación gráfica del sonido prepalatal fricativo sordo ha sido el problema más discutido de la ortografía gallega y el eje central de la discusión entre los partidarios de una ortografía etimológica y los de una ortografía fonética" (cfr. *Bilingüismo y planificación lingüística en Galicia*, Tese de Licenciatura, inédita, Universidad de Santiago de Compostela, Facultad de Filología, 1978, p. 142).

7 En *Queixumes* aumentou extraordinariamente a utilización do acento gráfico con respecto ás primeiras edicións dos poemas pondalianos, sobre todo se o comparamos con *Rumores*.

8 Para as citas de poemas utilízanse as siglas QP (*Queixumes dos pinos*), DD (*O dolmen de Dombate*) e CA (*A campana de Anllóns*). En QP a primeira cifra indica o número do poema e o segundo o verso; en CA e DD o número indica o verso. Os poemas impresos soltos cítanse polo título ou, se carecen del, polo primeiro verso.

QP 64.13; etc.) e máis as agudas en -ou (*estou*, QP 5.4 ou, raro, *librou*, QP 41.4, pero *afeou*, QP 5.25) e a non acentuar as palabras agudas en -on (pero, por exemplo, *composición*, QP 5.14).

O acento circunflexo é utilizado preferentemente en certas formas verbais reducidas (*sôn*, QP 45.64 ou *sôon*, QP 20.24; *pôn*, QP 21.10), aínda que tamén aparece marcando outras formas históricas en face de evolucións máis modernas (*vên*, QP 46.12; *tên*, QP 21.18 / *tén*, QP 18.52 / *ten*, QP 25.35), ademais de indicar en bastantes casos as contraccións da preposición *a* co artigo, en concorrencia neste caso co acento agudo e mesmo coa ausencia de calquera acento (*ô*, QP 9.2 / *ó*, QP 1.15 / *o*, QP 9.3).

A ampla cultura do poeta, especialmente o seu coñecemento das linguas clásicas, latín e grego, provoca que certas confusións gráficas nas súas obras sexan escasas, se ben algunhas delas están influídas claramente polos costumes ortográficos do español que daquela, e especialmente, se deixaba sentir.

A utilización de *h* coincide case totalmente co uso moderno, baseado en criterios claramente etimoloxistas, aínda que se advirte a presión do español nalgúns casos (*arpado*, *hachar*, etc.) ou, se cadra, a influencia do portugués no seu uso como marca de hiato (*sahirán*, QP 26.38). Nos casos de *hirto* e *un* produciuse un cambio desde as primeiras edicións ata *Queixumes* onde Pondal repón e elimina, respectivamente, a consoante inicial⁹. En canto a *armonioso*, é máis difícil de xustificar a ausencia de *h* tendo en conta que non era infrecuente a súa aparición no español decimonónico.

A distribución de *b* e *v* tamén é coherente, exceptuando algúns casos en que o seu uso se afasta da etimoloxía: *apoubigar*, *barrer*, *debesa*, *grabar*, *nobelo*, *pabellón*, *povo*, *povoar*, *vágoa* (o cambio de *bágoa* e *bougo* -neste caso acertadamente- para *vágoa* e *vougo* produciuse en 1886), *veira*, *vendabal*.

Por outra banda, o uso de *y*, como acontece na época, é sistemático en posición intervocálica, mentres que en posición final absoluta é moi escaso¹⁰. Os casos de *hay*, *muy*, etc. que aparecen en *Queixumes* son aqueles que ficaron sen corrixir en 1886 cando o poeta recolleu os poemas galegos publicados anteriormente, onde, por outra parte, xa era minoritario o uso de *y* nesta posición.

⁹ Agás en QP 79.18, 73 (*hun*) por un lapso de corrección desde as primeiras versións, datadas xa desde 1858.

¹⁰ En interior de palabra só se rexistra *Maymendos* (QP 43.38).

No caso da escasísima aparición da conxunción *i* (unicamente en seis ocasións) esta aparece sempre como *y*.

De todos os xeitos, onde a posición de Eduardo Pondal se fai máis significada é no uso de *g*, *j* e *x* para a representación da fricativa palatal xorda /ʃ/.

O poeta declárase, epistolarmente, partidario decidido destas grafías xustamente cando a máis importante polémica decimonónica sobre a cuestión se está a desenvolver nas páxinas da revista *Galicia* de Martínez Salazar:

"Como V. y el Sr. Valladares en sus conclusiones no hacen otra cosa que corroborar más y más mi sistema ortográfico, seguido en la impresión de los *Queixumes* (y que pienso seguir en los *Eoas*), no me huelgo poco en tener a VV. por compañeros en esta cuestión vitalísima.

Ha tiempo recuerdo haber manifestado a V., en ésa, y al Sr. Valladares, en Santiago, mis opiniones explícitas sobre el particular; y este señor y todo el mundo saben que soy un *etimologista* sin eufemismos ni ambages"¹¹.

Á vista das afirmacións do poeta é discutíbel que o uso das grafías etimolóxicas para /ʃ/ o fíxese por achegamento ao portugués¹², aínda que o seu exemplo debeu influír, xuntamente coa súa formación nos clásicos gregolatinos, á hora de se decidir¹³.

De todos os xeitos, a xeneralización destas grafías prodúcese a partir de *Queixumes*, -aínda que aparecen algúns casos antietimolóxicos, sinalados hai tempo¹⁴, e uns poucos lapsos de corrección desde as primeiras edicións ata a súa obra-prima¹⁵-, posto que antes de 1886 era dominante a grafía *x*¹⁶.

¹¹ Cfr. Manuel Ferreiro, *Pondal: Do dandysmo á loucura*, op. cit., p. 149. Sobre a polémica, vid. Carme Hermida, "A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [ʃ]", *Grial*, nº 97, xullo-agosto-setembro, 1987, pp. 299-316.

¹² Vid. Ramón Lorenzo, "A lingua literaria na época de Rosalía", in *Actas do Congreso internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, p. 32.

¹³ Eduardo Pondal coñecía perfectamente o portugués e era lector e admirador, entre outros, de Camões e *Os Lusíadas*, principal modelo de *Os Eoas*.

¹⁴ Vid. Ramón Lorenzo, op. cit., p. 32.

¹⁵ *Lonxe* (QP 30.82).

¹⁶ En realidade, na primeira época da súa produción literaria vacilaba no uso destas grafías. En 1857, nos fragmentos publicados de *Os Eoas*, aparece únicamente *x* (vid. *Galicia Médica*, por el Dr. D. R. Otero, Entrega 3ª, Santiago, Imp. y lit. de D. Juan Rey Romero, 1857, pp. 79-82). Na primeira versión de QP 79 (*El País*, Pontevedra, 1858) xa se encontra *Joan* e *Argel* fronte a *voxo* e en *A fada dos montes* (1872) rexístrase *virgen*, *gentil*, *junta*, *Angeriz*, *presagio*, *genio* e *fugente* fronte a *xa*; pero en *Rumores de los pinos* (1877) xa é dominante a grafía *x*. Algo semellante aconteceu coa utilización de *nh* / *ñ* para /*ɲ*/: Pondal comeza usando *ñ* no fragmento de *Os Eoas* publicado en 1857; despois xeneraliza o uso de *nh* no período 1858-1872. A partir deste ano a utilización de *ñ* é sistemática.

Do mesmo modo que adopta estas grafías etimolóxicas, tamén muda a súa distribución nalgún caso: *salvaje* convértese en *salvage* (QP 30.109, 115; 57.18) e *gefe* en *jefe* (QP 77.53) a partir da publicación de *Gandreiras* en 1884.

En relación con estas grafías etimoloxizantes débense poñer outras como *ch*, *ff*, *ll*, *ph*, *th* e *qu*¹⁷ e mais as duplicidades vocálicas de *boo*, *soo*, *noo*, *avoos* e *soon*.

Estas duplicidades puramente gráficas (sempre contan como unha sílaba métrica) son maioritarias a partir de 1886, onde os casos de *bo*, *só* ou *nó* son facilmente detectábeis como lapsos de corrección desde as primeiras edicións a *Queixumes dos pinos*, posto que se concentran maioritariamente nos poemas de publicación anterior á aparición deste libro (*bo*, QP 37.24, 45.75; *só*, QP 43.29, 81.86, etc.).

A solución da contracción da preposición *a* co artigo *o* foi evoluíndo ao longo da actividade literaria de Eduardo Pondal.

Antes de 1886 a solución maioritaria era *ó*, aínda que con vacilacións frecuentes (en QP 79.31, *ó* en 1858, *ao* en 1862 e 1880, *ó* en 1886). Na redacción definitiva elimina os casos de *ao*, agás cando precisa dúas sílabas métricas ou existen encontros vocálicos que se poderían interpretar como unha hipotética sinalefa ("*Estramiñ*", v. 14; "*Mulleres, quen vos oia*", vv. 7 e 37). Pero a partir de 1899, coa publicación de "*Cando me referino*" vólvese a producir outro cambio en favor de *ao*, que se xeneraliza a partir deste ano para todos os casos.

Á parte desta contracción preceptiva da preposición *a* co artigo, pódese achar outro caso de contracción co demostrativo nunha única ocasión (*a'quela*, QP 39.9).

Os encontros das preposicións *de* e *en* co demostrativo, co indefinido *algún*, *outro*, *un* e co pronome *el* resólvense, salvo algún caso en que a medida o impide¹⁸ en contraccións marcadas sistematicamente con apóstrofo a partir de *Queixumes*, xa que antes de 1886 non aparecía esta marca gráfica. No caso das contraccións de *en* e *de* co artigo rara vez aparece o apóstrofo.

¹⁷ En *Queixumes* e poemas impresos isolados rexístranse *Athenas*, *Bethlem*, *Eliphaz*, *Nazareth*, *Themis*, *Thermópilas* e *Yaffa*. Os demais casos concéntranse especialmente en "*Non veu dos duros éphoros*", poema do que só contamos con edicións posteriores á morte do poeta: *Callicrátidas* (v. 12), *éphoro* (v. 1), *Ephrata* (v. 38), *Gyllipos* (v. 11), *Machánidas* (v. 10), *Micheas* (v. 35), *Phomeretes* (v. 24). En canto a *qu*, aparece unicamente na palabra *quase*, que en *O dolmen de Dombate* muda a favor de *cuase*.

¹⁸ Unicamente se rexístran algúns casos como *en este* (CA 337), *en eses* ("*Esa Crónica Troiana*", v. 6) ou *en algún* ("*Pois que tanto os bos ceos vos depararan*", v. 24).

A preposición *con* co artigo contrae tamén arreo en *co* e *ca* ou *coa*, segundo se precise unha ou dúas sílabas métricas -excepto en QP 6.22-, que moi poucas veces presentan apóstrofo (*c'o*, *c'a* ou *co'a*). Co indefinido *un* presenta o mesmo comportamento, se ben neste caso a contracción é menos sistemática, aparecendo *con un* se as necesidades métricas así o esixiren¹⁹.

A minoritaria forma reducida *pra* da preposición *para* contrae sempre que vaia en contacto co artigo (*pr'o*, QP 71.14 e "*Pra Fuco de Tabeaio*", v. 33) e, opcionalmente, coa seguinte palabra se esta comeza por vocal (*pr'a dormecer*, QP 67.4 / *pra olvido*, QP 14.88, pero *pr'olvido* en *Rumores*).

Por outra parte, e como é habitual na maioría dos escritores decimonónicos, tamén aparece representada a contracción das preposicións *antre*, *hastra*, *desde* (ou *dende*) e *sobre* coa palabra seguinte se esta comeza por vocal. Se antes de 1886 estas contraccións raramente se producen (vid. QP 51.55, 12.23 ou 45.11 entre outros moitos exemplos), a partir deste ano xeneralízanse, utilizando o apóstrofo, e en moi poucos casos aparecen as formas plenas, que poderían ser interpretadas como lapsos de corrección ou de revisión por parte do poeta.

Incluso certas contraccións previas poden, á súa vez, aparecer formando parte doutras novas, sempre condicionadas polas necesidades métricas: *co'aguillada*, QP 1.3 (pero *coa aguillada*, QP 90.3), *c'antiga*, QP 45.74, *d'ardente*, QP 16.23 (pero *da ardente*, QP 23.4), *d'ala*, QP 19.10 (pero *da ala*, QP 23.6).

Estas mesmas necesidades métricas provocan a aparición de contraccións, -insólitas na literatura galega-, da preposición *por* con *antre*, *onde* e *un* (grafadas polo poeta como *pr'antre*, *pr'onde*, *pr'un*).

Tamén certos adverbios e conxuncións contraen coa vocal inicial da palabra seguinte. En xeral, *cando*, *onde* e, esporadicamente, *sempre* e *aínda* poden aparecer formando parte destas contraccións. Aínda que isto era raro antes de 1886, desde este ano convértese nun fenómeno xeral de forma que a aparición das formas plenas se dá fundamentalmente en poemas publicados antes de *Queixumes*.

Polo que respecta ao adverbio *non*, sempre que as necesidades métricas do verso o esixiren aparece contraído co verbo cando comeza por vocal así como co pronome *o* nunha única ocasión (*n'o*, QP 51.16).

Algunhas conxuncións, en correspondencia co uso xeral na produción literaria do século XIX, tamén sofren contraccións, especial-

¹⁹ O caso máis significativo dáse en QP 29.20: o poeta vese obrigado a desfacer a contracción que aparecía en *Rumores de los pinos* para poder eliminar o castelanismo (*Con un lindo pano branco* por *Cun lindo pañuelo branco*).

mente *que*: en ocasións moi contadas aparece na súa forma plena se hai posibilidade de elisión de *-e* (QP 21.32, 25.20, etc.). Estes casos son, unha vez máis, normalmente atribuíveis a lapsos de corrección en *Queixumes*: en 1886 inténtase xeneralizar estas contraccións nos casos en que non estaba representada (*q'antigo*, QP 51.39 por *que antigo*) e cando xa aparecía eliminase o *u* (*q'he*, QP 14.89 por *qu'he*).

Tamén *anque* aparece contraída nos dous casos en que existe a posibilidade (*anqu'he*, QP 20.25, e *anq'era*, QP 37.43).

A elisión de vocal final en contacto con outra inicial seguinte tamén afecta ás formas *me*, *che*, *lle* e *se*, que na súa maioría, ademais dos encontros co pronome C.D. (*m'o*, *ch'o*) aparecen contraídas (*m'eu*, QP 21.27; *m'acordo*, QP 14.73; *t'ouzo*, QP 10.3; *decirch'ó oído*, QP 27.11; *levouch'a falda*, QP 22.4; *s'aprest'a luitar*, QP 1.28; *dill'este*, QP 36.19; etc.), con moi poucos casos de formas plenas (*ponse atento*, QP 30.114; *preguntarlle os*, QP 3.7; etc.).

Por outra parte, as formas verbais que o permiten contraen habitualmente coa palabra seguinte (*escond'a*, QP 20.4; *levad'esta*, QP 21.15; *poider'anre*, QP 49.20; *s'aprest'a luitar*, QP 1.28; etc.) e en menor proporción as formas demostrativas (*aquel'hé*, QP 12.13; *nest'hábito*, QP 81.36; etc.).

Son raras as contraccións de formas posesivas femininas (*nos'alma*, QP 20.23; *tu'hermosura*, "*Estramil*", v. 19), do indefinido *unha* (*unh'ala*, QP 25.15) e aínda é menor a aparición de contraccións que afectan ao nome (*dichos'ela*, QP 41.85; *prob'home*, QP 84.14; *prob'e'scuro*, QP 14.5).

Relacionada co fenómeno da elisión vocálica nas contraccións, marcada xeralmente con apóstrofo, aparece a asimilación, indicada preferentemente con guión.

Á parte dos casos de asimilación do pronome *o* ao verbo precedente (sen marca gráfica agás QP 26.36, 44.24; "*Todo ás leis obedece*", vv. 5 e 6, con guión; e QP 3.41, con apóstrofo), o guión é empregado para indicar a asimilación do artigo á preposición *por* precedente (*pol-o*, en xeral, que substituíu, salvo lapsos de corrección, o *po-lo* maioritario antes de 1886), ao verbo (representada normalmente con guión e raramente con apóstrofo: *teme-l-o olvido*, QP 14.37 ou *vamol-os dous*, "*Din que vas un pouco branco*", v.4 / *detél'os sonorosos*, QP 3.13), ao adverbio *entonces* (*entoncel-o bardo*, QP 39.17) e ao indefinido *todos* (*tódol-os*).

No caso da forma *polo* ("pol-o") é relativamente frecuente a súa redución en *plo* ("pl'o" ou "plo" e en dúas ocasións "p'lo", QP 12.11 e CA 290) unha vez máis condicionada pola métrica.

Así pois, se foneticamente a elisión vocálica por contracción se resolve dun xeito relativamente coherente en Eduardo Pondal e con tendencia ao descenso da utilización do apóstrofo se o compararmos cos seus contemporáneos²⁰, graficamente tamén a función do apóstrofo e do guión poucas veces é intercambiable ou concorrente.

O apóstrofo indica elisión vocálica por contracción ou aparición de *s*- líquido (*'splendor*, *'star*, etc.) a causa de necesidades de contaxe silábica no verso, se ben por veces aparece nalgunha ocasión indicando asimilación por fonética sintáctica (*non'a*, QP 84.19, pero *non'-o*, QP 28.27 e *no na*, QP 28.8; *ben'os*, QP 1.5; *quen'o*, QP 28.12, fronte aos xerais *non o*, *ben o* e *quen o*) ou sinalefa (*e'en*, QP 2.31; *o'escudo*, QP 33.25, *coma'un*, QP 31.27; *mostra'as*, QP 24.26) xunto con outros casos de difícil explicación (*e'do*, QP 48.5; *con'un*, QP 25.90).

O guión indica asimilación (coas excepcións xa vistas) ou palabras supostamente compostas segundo o criterio do autor (*Cou-d'Indo*, QP 19.94; *pas-pallás*, QP 36.36; *chi-chío*, CA 102).

Os coñecementos que o poeta posuía de grego e latín deben explicar, xunto cun claro intento de dignificación da lingua, o seu extraordinario respecto en relación aos grupos cultos, fuxindo da súa vocalización vulgar ou diferencialista²¹. Deste xeito, a conservación das formas cultas é a norma xeral: -BS- (*absorto*), -BT- (*obter*), -BX- (*obxeto*), -CC- (*dirección*), -DV- (*adverso*), -GM- (*estigma*, *enigma*, *pigmeo*), -NM- (*inmensidá*, *inmenso*, *inmortal*, *inmundo*), -NN- (*ennobrecer*, *innobre*), -PC- (*decepción*), -PT- (*voluptade*, *voluptuoso*), -SC- (*reminiscencia*) e -TM- (*ritmo*).

Nos grupos -CT- e -GN- o comportamento de Pondal é semellante. Conserva o segundo en todos os casos (*benigno*, *designio*, *digno*, *indignamente*, *indigno*, *ignaro*, *ignavo*, *ignorante*, *ignorar*, *insigne*, *magánimo*, *magnífico*, *resignar*, *signo*) excepto no caso de *malino*, seguramente pola presión de *malo*. Tamén é xeral o mantemento de -CT- (*contradictorio*, *interfecto*, *nocturno*, *productio*, *seductor*) agás *afeito* (por esixencia da rima, fronte ao xeral *afecto*), *obxeto* (polo exemplo do español) e *infrutoso* (posibelmente tratado como voz formada directamente sobre *fruto*).

²⁰ Vid. Mauro Fernández, *op. cit.*, pp. 136-137; para a comparación con Rosalía ou Curros, vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 22.

²¹ Os exemplos máis claros e frecuentes de vulgarización de cultismos atópanse en Curros. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 34-35.

Finalmente, os grupos -KS-, -MN- e -NS- aparecen naqueles vocábulos que son considerados cultismos polo poeta: *excelso, exento, exíguo, existencia, extinguido, extinguir, extinto; insomne, insomnio, solemne; inspiración, inspirar, instante, instinto, instrumento, transmitir*.

Noutros casos, aparecen popularizados (con grande coincidencia cos usos actuais): *escramar, escusar, espricar, esprimir, expandir, estender, estranxeiro, estraño, estremar, extremo, estremio, laso; coluna²²; trasfuxio, transparente, transportar, trastornar*.

O comportamento na lingua pondaliana das oclusivas /p/, /b/, /k/ e da fricativa /f/ coas consoantes líquidas /l/ e /r/ é grandemente uniforme, mostrando unha clara tendencia á resolución semiculta: *apricar, asoprar/soprar, compracer, comprobante, contemplar, espricar, exemplo, pracente, pracer, pracibre, prácido, praia, pranta, pranto, pratura, pregue, resprandor; abrandar, branco, brancura, brandamente, brando, branquear, brandear, brandir, bronda, dobrado, dobrar, dobre, ennobrecer, innobre, nobre, nobremente, nobreza, nuhrar, sembrante; acramar, craro, cravar, crima (e clima), escrarecido, escravo, incrinación, incrinar, reclinado; afrixir, enfraquecer, fror, refrexar*. Esta xeneralización de PR, BR e FR alcanza tamén ao resultado do sufixo -BILE así como ás palabras procedentes do español (*robre, tembrar, promo*)²³.

Frente a estes casos, aparece a solución culta soamente en vocábulos que na súa maioría eran de recente incorporación á lingua galega (*esplendor, esplendoroso, espléndido, panoplia, plática, pléiade, pleito, suplicio; sublimado, sublime; clámide, ínclito, preclaro²⁴, flanco, flotante ou chiflado*) e mais na maioría das palabras que presentan o grupo GL (*gladiador, gleba, gloria, glorioso* -en concorrencia maioritaria con *grorioso*- e o castelanismo *siglo*).

A conciencia do poeta a respecto deste fenómeno de rotacismo -sentido como fenómeno tipificador galego²⁵- así como a diferenciación popular / culto é evidente: *nobre* (QP 51.91), *resprandor* (QP

²² Ademais de *colúa*, rexistrado nunha única ocasión.

²³ O comportamento de Rosalía a respecto do rotacismo é moi semellante, aínda que menos uniforme, ao de Pondal. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 32; Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *Alguns aspectos da lingua galega de Rosalía de Castro*, Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, Decembro 1986, pp. 41-42; e tamén, David MacKenzie, "A variación lingüística na obra en galego de Rosalía", in *Actas do Congreso internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 62-67.

²⁴ Pola presenza de /r/. Vid. *infra* os casos de *horrible* e *terrible*.

²⁵ Cfr. Ricardo Carballo Calero, *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro*, Universidad de Santiago de Compostela, 1972, pp. 40 e 51.

51.64) e mais *tembrando* e *fror* (QP 79.44) proceden duns anteriores *noble*, *resplendor*, *temblando* e *flor* anteriores a 1886; pola contra, *sublime* (QP 74.21) é posterior a *subrime* (1883).

A distinción -s/-z en final de palabra é maioritaria e uniforme en Eduardo Pondal, ao contrario de Rosalía²⁶ ou Curros²⁷, no camiño do que será no futuro a norma común do galego.

De todos os xeitos, a posición do autor foi variando desde os momentos iniciais da súa actividade literaria ata chegar a 1886. Nas versións publicadas antes desta data era dominante a solución seseante: *atrós*, *carís*, *infelís*, *lus*, *palidés*, *pas*, *raís*, *rapás*, *solás*, *vellés*, *ves*, *vos* concorrían con *asaz*, *paz*, *solaz* e *veloz*.

Coa publicación de *Queixumes* muda en favor de -z a inmensa maioría dos casos de seseo final, que eran maioritarios antes de 1886²⁸. Á parte de *carís* e *rapás*, conservados sistematicamente, e *solás*, que é transformado en *zolás* (respecta *solaz* en QP 51.75), os outros casos rexistrados concéntranse nos poemas impresos anteriores a 1886 non recollidos en *Queixumes*: *infelís*, *raís* e *vos* en 1879 ("Estramil"), *lus* e *pas* en 1885 ("Oh ti, que antigamente"). *Ves* foi conservado polo autor en QP 79.59 e CA 394 (tal vez para conseguir unha aliteración no verso) e máis en QP 12.4,35 (posibelmente por estar o poema posto en boca dunha rapaza bergantiñá), e en "Pra Xaniño", v. 10, polo ton coloquial do poema.

Frente á solución xeral galega -oi- para os grupos latinos -ult-, -uct-, -oct- e -ori-, na lírica pondaliana aparece xeralmente -ui- como reflexo do que é unha característica dialectal maioritaria nas terras de Bergantiños, Xallas e Soneira, isto é, o territorio pondaliano²⁹.

Ora ben, as continuas correccións e a dilatada cronoloxía da obra do Bardo bergantiñán provoca que a distribución do grupo -ui-/oi- non sexa sempre coherente e compacta, agás na solución do grupo -ori- onde sempre aparece -ui- (*correduíra*, *duíra*).

²⁶ A utilización do seseo implosivo é relativamente frecuente na autora de *Follas Novas*. Vid. Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, p. 37.

²⁷ Vid. Carlos Casares, "Introducción", in Curros Enríquez, Manuel, *Aires da miña terra*. Edición crítica, introducción e notas de ..., Vigo, Ed. Galaxia, 1976, p. 44.

²⁸ En *A Campana de Anllóns*, de 1895, volve a aparecer maioritariamente o seseo final, que é corrixido por man do propio autor nun exemplar desta obra depositado no Arquivo Parga Pondal.

²⁹ Vid. Francisco Fernández Rei, *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Ed. Xerais de Galicia, 1990, pp. 48-51.

O resultado do grupo *-ult-* é sempre *-ui-* en *cuitelo* e *mui* e dominante con grande diferenencia en *escuitar* (soamente se rexistra *escoitar* en *Rumores de los pinos* por tres veces) e *muíto* (moito unicamente aparece unha vez, tamén en *Rumores*).

Nas palabras co grupo *-uct-* os resultados son semellantes aos anteriores: é dominante *luitar* (*loitar* só en dúas ocasións -"Recordo a Benito Vicetto", redactado en 1863, e máis en QP 45, procedente de *Gandreiras*-), mentres que no caso do sustantivo *luita* é esta a única forma rexistrada.

Con respecto á solución do grupo *-oct-* os resultados son moito máis paralelos: aparecen o mesmo número de veces *noite* e *nuite* en poemas cronoloxicamente distantes, xunto con *nuitecer* e *noitiña*.

En relación con estes grupos débense poñer outras secuencias vocálicas producidas por perda de consoante latina (*suidade/suidá*, *suidoso*; *cuidado*, *cuidar*) ou directamente provenientes de grupos vocálicos primarios (*fui/foi*) ou secundarios (*agoirar*). En Pondal é de uso exclusivo *agoirar* (soamente aparece en QP 45 procedente de *Gandreiras*), *cuidar* (con *cuidado*) e mais *suidade* (coa súa familia léxica), que aparece diferenciada semanticamente de *soedade/soedá* e concorrendo maioritariamente fronte a *saudoso*. No caso de *fui* e *foi*, predomina levemente a primeira forma, aínda que se debe ter en conta que a segunda só aparece en poemas publicados antes de 1886 (1877 e 1878) agás un caso de esixencia da rima en CA 234.

A preferencia de Eduardo Pondal, pois, pola solución *-ui-* é clara, xa que a súa frecuencia de aparición practicamente cuadriplica a de *-oi-*. O grupo *-ui-* vai en aumento progresivo do punto de vista cronolóxico, posto que as palabras que presentan o resultado *-oi-* se concentran en poemas redactados no período anterior a 1886. O feito máis significativo é a aparición de *noite* en QP 1.6 fronte a *nuite* en QP 90.6 xuntamente co cambio en CA 411 (1895) en favor de *nuite* con relación a QP 79.76 que fora respectada ao longo de todas as edicións, mentres que en QP 79.23, 58 xa cambiara en 1880³⁰.

De todos os xeitos, na obra de Pondal non se debe universalizar a solución *-ui-*, xa que a súa concorrencia co resultado *-oi-* é produto da cronoloxía e dunha utilización deliberada por parte do poeta, que respecta a forma minoritaria en todos os textos que inicialmente a utilizaban.

³⁰ En realidade, o proceso foi máis complexo: a forma *noite* de 1858 cambiou inicialmente a *nuite* en 1861 (en *El Album de la Caridad...*) para voltar á primeira forma en 1862 e, definitivamente, acabar en *nuite* a partir de 1880 en *La Ilustración Gallega y Asturiana*.

A solución do sufixo latino -BILE na obra pondaliana débese poñer en relación co tratamento dado aos grupos consonánticos de oclusiva máis líquida.

O mesmo que acontecía nestes casos, o resultado maioritario de -BILE é -bre³¹: *agradabre, amabre, endebre, imposibre, indomabre, inevitabre, insensibre, memorabre, mudabre, perdurabre, pracibre*.

Os únicos casos de solución -ble prodúcense por razóns fonéticas (*horrible* e *terrible*, pola presenza de /r/³²; *feble*, pola homonimia con *febre* en caso de regularización sufixal) ou por se tratar dunha adaptación, esixida pola rima, dun cultismo (*deble*).

Con relación á solución de -TIONE e -SIONE, os resultados presentan, de novo, coherencia e unicidade, sobre todo se se consideran as condicións de formación da lingua literaria galega durante todo o século XIX.

Excepto en voces patrimoniais, ou tratadas como tal, en que o poeta utiliza unicamente -zon (*lunazón, punzón, razón, tenzón, virazón, xerazón*), a solución -ción é a maioritaria: *admiración, ambición, condición, consolación*³³, *decepción, dirección, estación, habitación, incrinación, inspiración, intención, oración, perdición, peregrinación, prevención, tribulación, turbación*. Soamente se produce vacilación en *canzón* / *canción*, *nación* / *nazón* e *redención* / *redenzón*, sen que a cronoloxía poida indicar un cambio de posición detectábel.

Do mesmo xeito, a solución para o sufixo -SIONE é habitualmente -sión (*diversión, ilusión, visión*), aínda que aparece *prisón* (e, por tanto, *prisoeiro*) en concorrencia minoritaria con *prisión* (e *prisoineiro*)³⁴.

O mesmo que as alternancias verbais *cantade* / *cantá* (vid. *infra*), os resultados dos sufixos -TATE e -TUTE están condicionados unicamente pola métrica: *adversidade, amistá, beldá, bondade, edá/edade, inmensidá, libertade, maturidade, maxestade/maxestá, mocidade/mocedá, necesidá, piedá/piedade, santidade, soedade/soedá, sui-*

³¹ En Rosalía tamén é dominante, aínda que en menor proporción, esta solución do sufixo. Vid. Ricardo Carballo Calero, *op. cit.*, pp. 39-44, e David MacKenzie, *op. cit.*, pp. 62-67.

³² Vid. n. 24.

³³ En 1882, *Consolación* (QP 38.38) aparecía como *Consolazón*.

³⁴ En *Os Eoas* rexístrase frecuentemente a forma *visón*, que tamén aparece no título dun texto lírico, manuscrito, editado por Amado Ricón (vid. Eduardo Pondal, *Novos poemas*. Limiar, transcripción e notas de ..., Vigo, Ed. Galaxia, 1971, pp. 40-42).

dade/suidá, tempestá, vaguedade /vaguedá, verdá, vontade, voluptade, vulgaridade, xuventude/xuventú.

A solución dominante é a tradicional, perdéndose a sílaba final fundamentalmente nos numerosos casos de rima en -á que se poden achar ao longo da lírica pondaliana.

En canto á terminación -en / -e en sustantivos graves, as formas *cruzamen, dolmen, orden, orixen* e *virxen* indican a preferencia do poeta polas solucións latinizantes, mudadas no plural a favor de *ordes* e *virxes* (coa única excepción de *dolmens*, DD 59), a non ser na clara e case sistemática diferenciación semántica entre *virxe* ('a nai de Xesús Cristo') e *virxen* ('doncela') paralela á intentada en *vagamundo / vagabundo* (vid. *infra*), que foi corrixido en QP 81.1, mais non en QP 12.20, no paso de *Rumores* a *Queixumes*.

A solución dos sufixos latinos -ANU/-ANA é sempre -án (*ave-lán, irmán, lan, mañán* e *miñán, mazán, san, soán* e *vran*), coherente cos resultados da zona de orixe do poeta³⁵. Tamén responde a esta adscrición dialectal, neste caso coincidente co estándar galego, a formación do plural nas palabras acabadas en -n, ao contrario do que ocorre cando a consoante final é -l, que presenta entón o alomorfo -es³⁶.

Os únicos casos anómalos en relación á norma pondaliana na formación do plural aparecen provocados, como é habitual no Bardo, por necesidades poéticas (*ras* por *rans*³⁷, QP 32.2, e *soes* por *sons*, "Esa Crónica Troiana", v. 12, débense á rima; *vils* por *viles*, "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 17, á medida).

Un dos trazos lingüísticos que individualizan a Pondal fronte á maioría dos escritores decimonónicos, especialmente se o comparamos con Rosalía ou Curros³⁸, é a utilización do posesivo sen artigo en casos en que o seu uso é preceptivo.

A ausencia do artigo dáse nun 30% dos casos, a inmensa maioría das veces por esixencias da medida versal, aínda que nalgúñas

³⁵ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, pp. 59-64 e 116.

³⁶ Interferencia do español ou hipotética evolución galega, esta forma de plural é xeral no territorio occidental e central. Vid. *ibid.*, p. 265. Por outra parte, a forma *faralaes* ("Basta mulleres, eu ben vos conozo", v. 15) só pode ser explicada como un claro castelanismo.

³⁷ Para rimar con *quezás*.

³⁸ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 36-37; tamén, Carlos Casares, *op. cit.*, p. 50.

ocasións non aparece por manter o paralelismo con construcións anteriores. Agora ben, a quinta parte destes casos de ausencia do artigo non se xustifica pola métrica senón, cremos, por imitación do portugués, fundamentalmente a través de Camões.

Por outra parte, o artigo cando é usado co indefinido *todos*, aparece sistematicamente ligado a el, aínda que unicamente en vinte ocasións se asimila o artigo á forma verbal precedente, acabada en *-r* ou *-s*. Pola contra, aparece algún outro caso infrecuente: *entónce-lo bardo* (QP 39.17), *quezaí-lo ferro* ("Din que vas un pouco branco", v. 15) e *féita-las crúas* (QP 59.13).

A vacilación mostrada por Eduardo Pondal con respecto á aparición da forma *-lo* do artigo non é máis do que unha mostra máis da inestabilidade propia na formación do estándar galego.

As conxuncións utilizadas por Pondal diante do segundo elemento da comparación son *que* -ignorando a forma *ca-* para as construcións comparativas de superioridade e inferioridade e para as de igualdade *como* ou *coma*, que aparecen normalmente condicionadas por criterios puramente fonéticos.

A forma *como* emprégase sen excepción cando na segunda parte da comparación aparece un verbo ou diante do adverbio *sempre* (QP 16.26)³⁹. A forma *coma* é de uso exclusivo cando o segundo elemento da comparación está constituído por un pronome persoal tónico oblicuo (QP 4.5; 4.25; 37.21) e diante do indefinido *todo*.

Noutras ocasións o poeta utiliza indiferentemente *como* e *coma*: diante do relativo *quen* (QP 84.10 / 86.3) e de preposición (*como* + *a*, *en* / *coma* + *de*).

No resto dos casos a utilización dunha ou outra forma está condicionada foneticamente, de xeito que se utiliza *coma* diante das vocais máis fechadas e *como* diante das vocais máis abertas: rexístrase *como* diante de nome (sustantivo ou adxectivo) que comeza polas vocais *e* ou *a* (se comeza por consoante predomina *como*), diante da forma feminina do artigo e do indefinido *unha*. Pola contra, a forma *coma* aparece diante de nome comezado por *i*, diante da forma masculina do artigo e do indefinido *un*⁴⁰.

³⁹ En realidade, este é o único caso en que a conxunción comparativa aparece con *sempre*.

⁴⁰ Lémbrese que en parte dos contextos de aparición da conxunción comparativa, esta aparece en contracción co elemento seguinte; mais o estudio apurado daqueles casos en que tal contracción non se efectuou, ademais dos cambios realizados polo poeta desde as primeiras redaccións ata *Queixumes*, confirma isto que agora apuntamos.

Con relación á conxugación, na lingua pondaliana débense sinalar varias cuestións de índole morfolóxica:

1. É frecuente a utilización de formas da 5ª p. con perda do *-d-* secundario na desinencia, características da área bergantiñá⁴¹. A súa aparición débese única e exclusivamente ao condicionamento da medida silábica do verso (o mesmo que as solucións de *-TATE*, *-TUTE*, vid. *supra*) que provoca a perda de *-d-* e a posterior crase vocálica.

De todos modos, a preferencia do poeta polas formas hoxe estandarizadas é clara: o seu número é case o dobre das formas dialectais, que concorren coas comúns unicamente cando a métrica o esixe claramente, formando, ás veces, curiosas secuencias: *tomá, probádemo un pouco*, QP 28.9; *forxá, forxade grillos*, QP 76.32; *cavade unha gran fosa, cavá forte*, "Cando sin apouvigo e sin conforto", v. 12, etc.

2. Nas desinencias de pretérito pódense observar varios fenómenos debidos na súa maioría á adscripción dialectal do autor.

A desinencia máis común para a 2ª persoa é *-aches*, *-eches*, *-iches*, distribución típica do bloque occidental⁴², con ausencia de *-s* analóxico cando a medida do verso esixe unha sinalefa: *consolache*, QP 64.7; *faltache*, QP 36.101; *quedache*, "Pra Xaniño", v. 20; *foche*, "Pra Fuco de Tabeaio", vv. 16 e 17; *tomache*, QP 41.104.

Esta desinencia tamén presenta a forma máis etimolóxica *-stes*⁴³ en textos serodios (*afrontastes*, *alcanzastes* e *tornastes*, "A Valeriano Weyler", vv. 11, 13 e 9, respectivamente; *caestes*, "A Curros Enríquez", v. 23), xa que en *Queixumes* fora eliminada a solución máis etimolóxica en favor da común (*caestes*, en 1883, convértese en *caeches* en 1886, QP 74.19).

Para a 3ª persoa, a desinencia universal é *-ío*, coherentemente cos usos lingüísticos da zona de orixe do poeta⁴⁴, con neutralización da vocal final, xustificada polo autor no seu glosario: "Los de la comarca de Bergantiños hacen casi siempre la tercera persona del singular de ciertos verbos los pretéritos en *-ío*"⁴⁵.

⁴¹ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, pp. 90 e 120.

⁴² Vid. *ibid.*, pp. 87 e 116.

⁴³ Propia de parte da área fisterá. Vid. *ibid.*, pp. 87 e 117.

⁴⁴ Vid. *ibid.*, pp. 88 e 118.

⁴⁵ Cfr. Manuel Ferreiro Fernández, *Obra lírica de Eduardo Pondal...*, *op. cit.*, pp. 1.425-1.449, s.v. *Perdío*, *Fuxío*, *Morrió*. Vid., tamén, a recente edición dos tres vocabularios realizada por X. Mª Gomez Clemente e X. B. Arias Freixedo ("O 'Vocabulario gallego-castellano' de Eduardo Pondal", *Cadernos da Lingua*, 2, 1990, 2º semestre, Real Academia Galega, A Coruña, pp. 11-46).

Esta desinencia, que conta como dúas sílabas, coa excepción de "Pra Xaniño", v. 5, foi xeral desde o comezo da produción literaria de Pondal, de xeito que a única forma en *-iu* rexistrada (*ouviu*, QP 79.18, en 1858) foi inmediatamente corrixida en favor da desinencia bisilábica sobre a forma alternativa *oír* (*oío* a partir de 1861).

Para a 2ª persoa de plural, como é habitual en parte da zona *fisterrá*⁴⁶, aparece a forma analóxica co singular (*oíches*, QP 25.10; *viches*, QP 28.38), convivindo coas desinencias máis comúns *-chedes* (*víchedes*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 3) e *-stes* (*despreciastes*, "Necias fillas da Grecia", v. 25).

A desinencia *-ano*, *-eno*, *-ino* para a terceira persoa do plural nos pretéritos é practicamente universal na poesía pondaliana, coincidindo con outras particularidades dialectais recollidas na obra do poeta.

Dos 17 casos de desinencia común (*-aron*, *-eron*, *-iron*) rexistrados na lírica pondaliana impresa, sete deles concéntranse en "A Valeriano Weyler" (*acuciaron*, *atinxeron*, *deberon*, *esmoreceron*, *renderon*, *retornaron*, *inspiraron*), dous en "Ouh mazarico, que cantas" (*fallaron*, *fixiron*) e tres en "Do sublime cerebro de Cervantes" (*admiraron*, *contempraron*, *miraron*). Outros tres débense a esixencias métricas para impediren sinalefas (*puxeron*, QP 25.8; *quedaron*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 12; *foron*, "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 21).

Parece, por tanto, que despois de *Queixumes* deixa de ser un feito sistemático a elección da desinencia característica de parte da área *fisterrá*⁴⁷: nos poemas impresos soltos posteriores a 1886, xunto coas formas estándar xa vistas seguen aparecendo as xerais en Pondal (*referino*, "Cando me referino", v. 1; *fono*, "¡Eles...!", v. 12; "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 27).

3. Outras formas verbais diverxentes do estándar galego son eleccións conscientes do poeta, baseándose ás veces no modelo lingüístico dialectal *fisterrán*: *ques* por *queres*; *quer* por *quere*; *saba*, *sabades* por *saiba*, *saibades*; *trager*/*traer*⁴⁸.

Na flexión verbal achamos, ademais, vacilacións producidas pola carencia *-lóxica-* dunha norma lingüística fixa (*podo* / *poido*; *poidera* / *puderás*, *pudo*) e mais pola presión do español (*andivera* / *anduvera*; *tiveran* / *tuvera*, *tuver*, *obtuvo*).

⁴⁶ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, p. 90.

⁴⁷ Vid. *ibid.*, pp. 90-91 e 117.

⁴⁸ Estas dúas formas están presentes en todo o territorio galego. Cfr. *ibid.*, p. 101-102.

As necesidades métricas, por outra parte, provocan a aparición de formas verbais actualmente minoritarias en galego (*vén, tén, pón*), ás veces inexistentes (*vis* por *vindes*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 2), deformadas (a rima condiciona *teve*, QP 73.8, e *atinxeron*, "A Valerino Weyler", v. 4) ou o recurso a castelanismos (*dice* fronte ao maioritario *di*). A presenza de fenómenos como a síncopa -ou castelanismo- (*querrán*, QP 52.20; *podrán*, "A Valeriano Weyler", v. 4), o apócope (*parez*, "Esa Crónica Troiana", v. 9; *xaz*, QP 58.15), a crase (*són*, QP 4.7; 20.24; 45.64) ou a grafía en formas como *cae*, *sae* -dúas sílabas métricas- fronte a *cai*, *sai*, unha sílaba, son tamén atribuíbeis ás necesidades da contaxe métrica⁴⁹.

Na poesía de Eduardo Pondal, como en todos os autores decimonónicos, existen castelanismos léxicos, aínda que a súa frecuencia -e calidade- está lonxe de igualar á de Rosalía⁵⁰.

Hai castelanismos que soamente aparecen por esixencia da rima (*misimo*, *pampero*, *xemir/xemer*, *xurel*) ou da medida, para dispoñer dunha sílaba máis, aínda que vocábulos como *donde*, *solo*, *solamente* ou *valle*, utilizados maioritariamente nas versións anteriores a 1886, desaparecen en *Queixumes* cando a métrica o permite.

Outras veces o castelanismo preséntase en concorrencia coa forma lexítima directa ou da súa familia léxica: *agoreiro/agoirar*, *alumar/alumear* ou *lumiár*, *arboladura/ arbre*, *envidia/envexa*, *golondrina/anduriña*⁵¹, *ielmo/elmo*, *luna*, *lunar/luar*, *ola*, *oleaxe/onda*⁵², *persona/persoa*, *salir/saír*, *saludar/saudar* e *saúde*, *sembrar/semente*, *señal*, *siñal*, *siñalar/sinal*, *sonrisa/sorrir*, *ventana/fenestrela*⁵³.

Noutras ocasións o uso repetido de certas formas procedentes do español indica elección consciente do poeta ou descoñecemento da forma galega: *ala*, *ánxel*, *asesino*, *cautivo*, *ciénega*, *ciudade*, *conocer*, *cristiano*, *daño* (e *dañar*), *dicha* (e *dichoso*), *díos*, *dudoso*, *engañoso* (e *engañador*), *frente*, *heredar*, *huracán*, *pelea* (e *pelear*), *peligro*, *perla*, *polvo* (e *polvoroso*), *recio*, *reina*, *reló*, *rodilla*, *según*, *siglo*, *sinistro*,

⁴⁹ A métrica chega a provocar a aparición de *fera* por *fixera* ("Estramil", v. 38).

⁵⁰ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 28 e Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, pp. 136-149. Tamén, Ricardo Carballo Calero, *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo, Ed. Galaxia, 1975 (2ª ed.), p. 229.

⁵¹ Vid. n. 64.

⁵² *Ola* aparece en QP 48.4, corrixindo ao anterior *onda* da primeira versión deste poema en 1882. O feito de que *onda* apareza en "Oh ti, que antigamente", v. 3 (1885) parece indicar que antes de *Queixumes* Pondal prefería esta forma.

⁵³ Na primeira versión de "Vindo de Bergantiños" aparecía *ventanilla* (v. 7), corrixido uns días despois en favor de *fenestrela*.

surco. Neste grupo débese incluír un grupo de palabras en que Pondal conserva palatalizada a xeminada latina -ll-: *bello* (*belleza, bellamente*), *castellano, desfallecer, destello, doncella, fallecer, gallego*⁵⁴, *sello, tallo*.

Outros castelanismos son utilizados unha única vez na lírica pondaliana: *aleve, almenado, añoranza, astillazo, beodo, capilla, cuio, compasión, espolear, galera, helado, húmedo, mies, muchacho, parapeto, roca*, etc.

Finalmente, existen varios híbridos entre galego e español no léxico (*axado, baxel, cenicenta, cerzo, cobixar, lexano, pelexo, promo, tembrar, tembroroso*) e nalgún aspecto morfolóxico (vacilación no xénero en *cor/color, dolor/dor*, etc.).

De todos os xeitos, os poemas previamente redactados en español (QP 8, 16, 19, 20, 52, 54; "*Estramil*"), son os que concentran en maior medida estas formas híbridas xuntamente con algúns dos castelanismos máis rechamantes. Por outra parte, como moitos dos autores galegos do século XIX, o Bardo non ten excesivos reparos en botar man de empréstimos do español cando a medida ou a rima así o esixen, aínda cando o poeta coñece a forma correcta, segundo o demostran os *Agüiro, Aleivoso, Rexo, Semear/Sementar*, etc. recollidos polo poeta nos seus vocabularios⁵⁵.

O mesmo que aparecen castelanismos na obra de Pondal, tamén se poden achar algúns escasísimos exemplos de diferencialismos: *obedente, postrimeirías e concencia*⁵⁶.

Con relación ao uso de vulgarismos, desde o punto de vista do estándar actual, existen algunhas formas na poesía pondaliana que poden ser considerados como tales.

A síncope vocálica, condicionada pola medida do verso, provoca a aparición dalgúns vulgarismos (*desparecer, esprimentar, esprimentado*) xuntamente cun número importante de vacilacións léxicas en que se rexistra a forma sincopada -vulgar- fronte á forma plena maio-

⁵⁴ O españolismo *gallego* foi utilizado en todo o século XIX. Comezou a aparecer a forma autóctona a partir das Irmandades da Fala.

⁵⁵ Vid. n. 45.

⁵⁶ Pola contra, en Rosalía o diferencialismo xa apunta con máis forza, caendo con relativa frecuencia no hiperenxebismo. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 31 e Victoria Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, pp. 149-151. Débese ter en conta, por outra parte, que os casos de *obedente* e, sobre todo, *concencia* poden ser explicados como reflexo da tendencia popular á monotongación do grupo -ie-, se non son simplemente erros de imprenta.

ritaria -preceptiva-: *carzle/cárcere*, *chluna/coluna*, *difrente/diferente*, *difizle/difícil*, *esprito/espírito*, *zreixa, zreixal/cereixa*⁵⁷.

De todos os xeitos, o grupo máis importante de formas vulgares aparece pola indecisión fonética da vocal pretónica, moi común en todo o século XIX e unha parte importante do XX, que, novamente, crea dobretes en que a forma maioritaria é a preceptiva⁵⁸: *asobiante/asubiar*, *subiar*; *cenguir*, *cenguidor/cinguir*; *comprir/cumprir*; *cumprido/comprido*; *decir/dicir*⁵⁹; *dispois/despois*⁶⁰; *sintir/sentir*; *sofrir/sufrir*, *sufridor*, *sufrido*.

En evidente relación coa fixación vocálica está a labialización de /e/ en *asomellante* ou *somellante*, *asomellar* ou *somellar* e *somellanza* ou, mesmo, *soparado*, fenómeno conscientemente recollido por Pondal, dada a corrección das formas comúns en *Queixumes* desde as primeiras versións.

A presenza de fenómenos fonéticos vulgares non se esgota cos que xa foron vistos, posto que aínda se poden rexistrar outros que continúan a provocar a aparición de dobretes léxicos en que a forma vulgar é minoritaria: prótese (*asomellante/somellante*, *asoprar/soprar*), aférese (*tópar/atopar*, *subiar/asubiar*); o apócope afecta fundamentalmente a formas verbais xa citadas (*parez* e *xaz*, vid. *supra*), mentres que a metátase se rexistra poucas veces: *anacre*, *cadavre*, *crubir*, *crobir* (pero tamén *cubrir*), *frebe*, *probe*⁶¹.

A pesar de todo, os condicionamentos literarios, especialmente a medida do verso, seguen pesando nas opcións léxicas de Eduardo Pondal. A medida provoca vacilacións como *cor/color*, *descender/descer*, *dolor/dor* (*dolorido*, *doloroso*/ *dorido*), *estantío/estanto*, *nai/madre*, *nós/nosoutros*, *poñer/ pór*⁶², *ruta/rota*, *traguer/traer*⁶³, *xunco*,

⁵⁷ A forma *gandra*, con síncope, é absolutamente sistemática en Pondal.

⁵⁸ Formas temperás que presentaban vacilación vocálica foron corrixidas en favor doutras, actualmente comúns, polo propio poeta, como *sospirar* mudado en *suспirar* desde algunhas das primeiras versións de varios poemas.

⁵⁹ *Dicir* unicamente aparece dúas veces en época tardía (en 1908, "*Curros Enríquez*", v. 16 e "*Denodados e fortes*", v. 12).

⁶⁰ *Dispois* tamén se rexistra unicamente, e minoritario fronte a *despois*, a partir de 1886 (CA 129 e "*Pois que tanto os bos ceos vos depararan*", v. 11).

⁶¹ A metátase de *r* é moito máis frecuente en Rosalía e Curros. Cfr. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 35-36.

⁶² A forma *pór* só se pode documentar dun xeito claro en QP 36.59 (*pondo*) por esixencia da medida, ademais de *dispondo* ("*Os pinos*", v. 36) (cfr. *poñendo*, QP 36.93).

xuncal/xungo, xungal. Tamén o ritmo provoca cambio de acento creando unha parella vocabular en *lóstrego/lostrego*, o mesmo que a rima condiciona a vacilación entre *calquer/calquera, fantasma* (masc.)/*pantasma* (fem.), *fusco/fosco, quezais/quezás*.

Nalgunhas ocasións as parellas léxicas proceden de correccións lingüísticas, que ficaron interrompidas ou só se produciron parcialmente, nos textos publicados antes de 1886 e despois recollidos en *Queixumes: entonces/estonces, espuma/escuma, peregrino/pelegrino, pinal/pinar*. Outras veces débense ao uso consciente de dúas formas galegas (*inda/aínda, desde/dende, esquecer/esquencer, oír/ouvir, tristeza/tristura*) ou de dous resultados fonéticos da mesma consoante latina (*abranguer, cinguir ou cenguir / atinxir*). Mesmo chega a producirse un intento de especialización semántica entre variantes (cfr. *supra, virxe/virxen*). Esta diversificación é completa entre *miñán* ('a primeira parte do día') e *mañán* ('o día seguinte'), pero falla nalgúns casos entre *vagabundo* (aplicado sempre ao bardo ou a realidades consideradas positivamente) e *vagamundo* (que se atribúe sobre todo a animais).

Despois desta descrición, esquemática por veces, dos usos idiomáticos do Bardo bergantiñán pódense, a modo de conclusión, establecer as seguintes características da lingua pondaliana:

1. *Fixeza e coherencia*. Se consideramos o proceso de formación da lingua común e literaria galega no contexto decimonónico, desde a ortografía e a fonética ata o léxico aparecen poucas vacilacións. Esta variabilidade, na súa maior parte, vén provocada por condicionamentos métrico-literarios que esixen formas reducidas ou, mesmo, deformadas noutros casos.

A procura dun modelo lingüístico unitario xa se evidencia nalgúns intentos de nivelación por medio de certas substitucións que se producen desde as primeiras edicións dos poemas ata *Queixumes dos pinos* en 1886: *virxe* por *virxen*, QP 12.20; *cal* por *qual*, QP 43.23; *oio* por *ouzo*, QP 79.8 e *ofo* por *ouviu*, QP 79.18.

2. *Superación do modelo lingüístico dialectal da rexión de orixe*. En realidade, o poeta utiliza un modelo 'común', se exceptuamos algúns trazos dialectais dominantes (*-ui/-oi-, -ano, -eno, -ino* para a 3ª p. de plural dos pretéritos e certas formas verbais como *saba* por *saiba*,

⁶³ Débese ter en conta que *trager* conta sempre como dúas sílabas e *traer* como unha; o mesmo que *trague* frente a *trae*. Igual que noutros casos, a alternancia *-ac/-ai-* aparece tamén en función da medida (cfr. *supra*).

oíches por *oístes* ou *ques* por *queres*) e outros aos que recorre cando a métrica o esixe (*cantás* por *cantades*).

3. Evidente intención de conseguir unha alta calidade lingüística.

Tendo en conta que a maioría dos castelanismos e dos vulgarismos presentes na poesía pondaliana aparecen por causa da métrica, esta clara intencionalidade pódese observar nas substitucións de castelanismos por formas galegas no proceso de incorporación aos *Queixumes* dos poemas galegos publicados anteriormente: *no carzle* por *na cárcel*, QP 51.97; *onde* por *donde*, QP 12.22, 12.33, etc.; *val* por *valle*, QP 14.1, 14.3, etc.; *tan só* por *solo*, QP 14.10, 14.79, etc.; *somente* por *tan solo*, QP 14.45; *comigo* por *connigo*, QP 14.26; *anduriñas* por *golondrinas*, QP 23.1⁶⁴; *noxoso* por *enoxoso*, QP 25.78; *estes* por *estos*, QP 26.37, 26.41; *vinde abrigarvos* por *vinde a abrigarvos*, QP 28.3; *soedá* por *soledá*, QP 30.104; *pano* por *pañuelo*, QP 29.20; etc. etc.

A revisión vai máis lonxe, porque tamén se substitúen moitos vocábulos por outros máis 'enxebres': *leda* por *alegre*, QP 51.3; *escuma* por *espuma*, QP 51.62; *esquecerán* por *olvidarán*, QP 26.14; *ergue* por *alza*, QP 29.7; *regueiro* por *torrente*, QP 30.119; *febrentos* por *febriles*, QP 58.2; *vagamundo* por *vagabundo*, QP 59.5; *pelegrino* por *peregrino*, QP 81.26; *se erguen* por *brotan*, QP 76.13; etc., etc. Agora ben, sen caer no diferencialismo hiperenxebrista (vid. *supra* os tres únicos casos rexistrados) nin na influencia portuguesa que xa se deixa sentir en Rosalía e Curros⁶⁵, agás, tal vez, nos casos de supresión do artigo co posesivo, no uso constante de *aguardar* (pero *gardar*) e no tardío de *mas* fronte a *mais*⁶⁶, así como na preferencia pola forma *formoso*⁶⁷.

4. Intento de construción dunha lingua literaria e, sobre todo, da dignificación culta do idioma.

Evidénciase na utilización constante e frecuente de numerosísimos cultismos, algúns certamente sorprendentes, que se rexistran ao longo de toda a obra⁶⁸.

⁶⁴ En QP 79 a corrección foi á inversa: só aparece *anduriña* na versión de 1858. A partir deste momento é substituída por *golondrina*, que pasa tamén a *A campana de Anllóns* (1895).

⁶⁵ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 33-34. Para o caso de Rosalía, vid. Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁶ *Mas* rexístrase só unha vez en QP (QP 34.51). Despois de 1890 será dominante *mas* (21 veces) fronte a *mais* (4 veces).

⁶⁷ O *fermosura* da versión publicada en 1880 de QP 43 (v. 25) foi mudado en *fermosura* en 1886.

⁶⁸ De todos os xeitos, é en *Os Eoas* onde aparecen aínda con maior frecuencia e espectacularidade os cultismos.

Palabras como *alíxero*, *aspérrimo*, *belíxero*, *ignaro*, *inclito*, *muliebre*, *prono*, *véspero*, etc., etc. son de utilización practicamente exclusiva do poeta pontecesano. Mesmo chega a crear vocábulos de apariencia culta como *férido*, *mólido* ou *pátrido*.

En palabras de Luguís Freire, apaixonado admirador e fiel amigo do poeta, Eduardo Pondal Abente

"era un filólogo de fuste, conocedor dos idiomas clásicos, e o galego que empregaba adoitaba formas cultas e elegantes, dentro do xeito mais nobre e propio do idioma. Tan seguro estaba él n-esto que ao morrer, as suas derradeiras palabras foron: 'Décheme unha lingua de ferro, e deixoche unha lingua d'ouro'"⁶⁹.

⁶⁹ Cfr. M. Luguís Freire, "Eduardo Pondal. Discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos, de Santiago, o 20 de Novembre de 1923", in Academia Gallega, *Queixumes dos pinos* (2ª edición) y *Poesías inéditas de Eduardo Pondal*, La Coruña, Imp. Zincke Hermanos, 1935, p. 275.

O ALOMORFO *LO* DO ARTIGO NAS CANTIGAS MEDIEVAIS

CARME HERMIDA GULÍAS

Instituto da Lingua Galega

1. Introducción

A representación gráfica do alomorfo *lo* do artigo, máis coñecido por segunda forma, é un dos aspectos máis conflictivos da normativa do galego. As distintas consideracións que se teñen destas formas provocaron opinións enfrontadas e polémicas que se remontan xa ó século XIX.

No derradeiro cuarto do século pasado Pérez Ballesteros indicaba que "es frecuente la sustitución de la s y de la r por la l, porque el gallego prefiere (...) el sonido de la l por ser más claro y más dulce que el de la r. De ahí el que diga (...): peinal-o pelo (...), en lugar de *peinar o pelo*"¹. Con esta opinión non coincidía Manuel R. Rodríguez que consideraba as formas *lo, la* da *Crónica Troiana* como castellanismos que debía evitar "el que se precie de hablar con perfección la lengua gallega"². Con todo, o autor falaba máis adiante dun fenómeno denominado *antítesis* que definía como "una figura de dicción que se comete, cuando se pone una letra por otra, v.g.: Pico-Sagro en lugar de Pico-Sacro; craro por claro; este, en vez de iste, cuya figura se emplea también muy comúnmente en gallego, cuando se une la preposición *por* y el adjetivo *todos* á los artículos"³.

Anos máis tarde Martínez Salazar, nun texto no que pretendía demostra-la orixe latina do artigo galego, entendía que "es cómodo, pero arbitrario el atribuir esas formas á sólo la influencia del caste-

¹ J. Pérez Ballesteros, *Cancionero popular gallego*, T. I, Akal, Madrid, 1979, 12, nota 1. Edición facsimilar do tomo VII de *El folk-lore español*.

² Manuel R. Rodríguez, "Apuntes gramaticales", en A. Martínez Salazar (ed.), *Crónica Troiana*, A Coruña, 1901, 19. Esta consideración podía ser debida a que nos exemplos existentes na obra que Rodríguez tomaba como base non era adoita a asimilación da consoante anterior: "deulle porlo elmo. Concertou todas *las* estorias".

³ *Ibidem*, 24.

llano, siendo como son las inmediatamente romanceadas del demostrativo latino *ille, illam, illum*, que en el transcurso del tiempo se han conservado, más ó menos alteradas, al abrigo de ciertas partículas y alternando á veces con las ya más simplificadas *o, a*"⁴.

Na actualidade as dúas posturas extremas están representadas polas propostas normativas do ILG/RAG e da AGAL. No primeiro caso, considerando que "se trata dun rasgo morfolóxico (...), que ademais é xeral a todo o noso territorio", récoméndase a súa representación na escrita, aínda que tamén se admite a posibilidade de non marcarla, "despois de infinitivo, das formas verbais conxugadas rematadas en -r ou -s, dos pronomes enclíticos *nos, vos, lles* (...), de *ambos, entrambos* e *todos*, cos seus femininos, das preposicións *por* e *tras*, da conxunción copulativa (*e*) *mais* e do adverbio *u*"⁵.

A postura oposta á defendida polo ILG/RAG está recollida na crítica realizada pola AGAL ás normas das citadas institucións. A AGAL rexeita totalmente a representación gráfica do alomorfo por considerar, entre outras razóns, que é un feito de fala non xeral a todo o dominio galego e sometido a numerosas excepcións; por ser unha práctica nunca uniformemente utilizada pola tradición, descoñecida noutros sistemas lingüísticos e, ademais, nunca comparable coa do alomorfo do pronome átono de terceira persoa -*lo, -la*"⁶.

Independentemente de todas estas consideracións hai, con respecto, á segunda forma do artigo, tres feitos incuestionables: a súa presenza maioritaria no galego falado, presenza que vai moito máis alá dos contextos nos que se recomenda o seu uso na escrita⁷; a súa lexitimidade histórica, é dicir, o seu desenvolvemento espontáneo e como consecuencia das leis fonéticas que regularon a formación do idioma galego, a salvo de calquera influencia allea; e, en terceiro lugar, a súa presenza constante ó longo da historia do galego escrito, dende a Idade Media ata a actualidade. Sobre este último aspecto aínda non se realizaron estudos exhaustivos⁸ e, xa que logo, non dispomos dunha

⁴ A. Martínez Salazar, *Antiguallas de Galicia. Apuntes acerca del origen é historia del artículo definido gallego-portugués*, Impr. de Ferrer, Coruña, 1907, p. 12.

⁵ Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega, *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Vigo, 1982, 54.

⁶ Associação Galega da Língua (AGAL), *Estudo crítico das normas ortográficas e morfológicas do idioma galego*, Coruña, 1983, 84-86.

⁷ Cf. ó respecto o traballo de Rosario Álvarez Blanco, "O artigo en galego. Morfoloxía", *Verba*, 10 (1983), 169-182.

⁸ Unha pequena contribución ó estudio deste tema pode consultarse en M. José Fernández Jiménez, *Estudio histórico del artículo en gallego*, memoria de licenciatura (inédita), Facultade de Filosofía e Letras, Universidade de Santiago, 1971.

cuantificación exacta das súas ocorrencias; o seu emprego dedúcese dunha simple lectura dos diferentes textos.

2. O alomorfo *lo* nos cancioneros medievais

Con fin de contribuírmos ó necesario estudio do emprego dos distintos alomorfos do artigo polo galego escrito de tódolos tempos, realizamos un baleirado das composicións dos cancioneros medievais á busca da representación gráfica do alomorfo *lo* e das regras do seu uso. O material que nos servirá de base para este traballo tirámolo das edicións das *Cantigas d'Amigo*⁹, das *Cantigas d'Amor*¹⁰ e das *Cantigas d'Escarnho e de Mal dizer*¹¹.

Despois da revisión da totalidade das composicións recollidas nestes volumes, e antes de pasar a unha análise polo miúdo de cada un dos contextos nos que aparecen as formas obxecto de estudio, hai dous factores xerais que cómpre salientar.

O alomorfo é sempre *lo*, coas súas flexións correspondentes. Agora ben, con respecto á consoante precedente hai dúas solucións posibles, correspondentes a dous estadios distintos, aínda que poden estar presentes nunha mesma obra, do proceso de consolidación da segunda forma: o seu mantemento -que remitiría a unha etapa máis primitiva do proceso de consolidación do alomorfo- ou a súa desaparición -etapa posterior na que a consoante do artigo asimilou a consoante precedente ó seu punto de articulación, producíndose despois unha simplificación dos dous fonemas iguais:

"Mais los trovadores travar-vos-an" (CEM, 274)¹² / "Mai-lo bon tempo tornou" (CEM, 313).

⁹ José J. Nunes, *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses*, Vol. II, Imprensa da Universidade, Coímbra, 1926. Edición facsimilar de Kraus Reprint Co, Nova York, 1971.

¹⁰ José J. Nunes, *Cantigas d'Amor dos trovadores galego-portugueses*, Centro do Livro Brasileiro, Lisboa, 1972.

¹¹ Manuel Rodrigues Lapa, *Cantigas d'Escarnho e de Mal dizer dos cancioneros medievais galego-portugueses*, Galaxia, Vigo, 1970².

¹² Co fin de evitarmos un exceso de notas, os exemplos irán seguidos dunhas abreviaturas referidas ás obras nas que aparecen e, despois dunha coma, o número correspondente á páxina na que se atopan. Nos textos tirados das *Cantigas de amigo*, despois da páxina, separado por un punto e coma, aparece o número identificador da cantiga. Esta excepción débese a que nunha mesma páxina pode haber varias composicións.

As abreviaturas correspondentes ás obras son CEM para as *Cantigas de escarnio e maldicer*, CAG para as *Cantigas de amigo*, e CAM para as *Cantigas de amor*, sempre segundo as edicións antes citadas.

"Con sabor de *tee-la* terra en paz" (CEM, 563) / "A sa terra foi *bever los* vinhos" (CEM, 49).

Un segundo factor salientable resulta da existencia de contextos nos que a presenza do alomorfo *lo* é a única rexistrada, sen que nunca nesas mesmas condicións apareza *o*, por exemplo tralas formas *des* e *tras*. Fronte a esta posibilidade está aqueloutra na que conviven as dúas formas nunhas mesmas condicións. Un bo exemplo deste último caso son os seguintes versos de Nuno Fernandes Torneol (CAG, 71;75):

"Levad', amigo, que *dormides as* manhaãs frias;
todalas aves do mundo d'amor dizian:

leda m'and'eu.

Levad', amigo, que *dormide'-las* frias manhaãs;
todalas aves do mundo d'amor cantavan:

leda m'and'eu".

Polo que respecta ó xeito de transcribi-la segunda forma do artigo utilízanse catro criterios principais para unila á palabra precedente:

a) por medio dun guión: "*Tra-la* porta" (CEM, 610). É o método máis común dos utilizados polos editores das obras.

b) por medio dunha apóstrofe: "*Poy'lo* seu ben" (CAM, 518).

c) combinando a apóstrofe co guión, tal e como acontece na cantiga antes citada de Fernandes Torneol.

d) sen guión nin apóstrofe. Utilízase este procedemento con *por*, *u* e *todos*. Con este último tamén pode aparece-la combinación guión e mais apóstrofe ou só o guión.

Coa preposición *so* o alomorfo vai separado da palabra precedente como se pode ver en "*pousarei so l'avelanal*" (CAG, 234-256).

No relativo ás regras de uso da segunda forma do artigo cómprase que esta aparece en catro contextos: a) tras palabras rematadas en *r*, b) tras palabras rematadas en *-s*, c) tras palabras rematadas en *b*, e d) tras palabras rematadas en vocal. Vexamos agora o seu comportamento con cada un destes grupos.

2.1. Tras consoante *-s*

2.1.1. Tras.

Esta preposición vai sempre seguida do alomorfo *lo*:

"Ca non á, *tra-lo* seu ben, aí" (CAM, 141).

"Metedes-no-las *tra-las* paredes" (CEM, 258).

"*Tra-la* porta dun seu celeiro" (CEM, 610).

2.1.2. Des

Do mesmo xeito ca anterior, esta preposición, de ir seguida dun artigo, esixe sempre o alomorfo *lo*:

"E non sabemos, *dé-los* tempos d'ante" (CEM, 498).

"*De-la* sazon / que a eu vi" (CAM, 463).

"*De-lo* primeiro día que o vi" (CAG, 182;202).

2.1.3. Todos

Con respecto ó comportamento deste indefinido cando vai seguido dun artigo, a norma é a aparición da forma *lo*:

"E dar-vos-ei en ajuda *tódo*los de Val de Canhas" (CEM, 64).

"Fez-vos vencer / *toda'* las donas" (CAM, 452).

"A *toda-las* donas pesou / quando me viron sigo estar" (CAG, 169;187).

Tamén é posible, con todo, a ocorrencia neste mesmo contexto da forma común *o*:

"Ca *todos* os seus cantares eu sei" (CEM, 77).

Traducindo as distintas aparicións a datos estatísticos resulta que *todos* vai acompañado da segunda forma do artigo nun 95,83% dos casos, mentres que leva *o* no 4,16% das súas ocorrencias.

Hai que indicar tamén que cando despois do indefinido vai un pronome átono, este presenta unha forma idéntica á que aparece despois de formas verbais rematadas en *-r* ou *-s* ou doutros pronomes rematados en *-s*; é dicir, o alomorfo *lo*:

"E dereit'é que *todo-lo* façamos" (CEM, 263).

"A *toda-lo* el diria" (CAG, 178;196).

2.1.4. Pois

Vai acompañado de *lo*, tanto no seu valor temporal coma no consecutivo:

"Diss'el, *poi-lo* jantar foi dado" (CEM, 114).

"E, *poi-lo* ben non ey" (CAM, 196).

Nestes mesmos contextos tamén pode aparecer *o*, aínda que a súa presenza é minoritaria:

"*Pois* as mhas coytas" (CAM, 279).

"*Pois* o que eu quero vós queredes" (CAG, 355;391).

Á forma *o* correspóndelle o 22,85% das ocorrencias do sintagma POIS + ARTIGO, supondo a aparición de *lo* o 77,14% do total.

Neste mesmo contexto áchanse tamén exemplos da ocorrencia do alomorfo pronominal *lo*:

"*Poi-lo* vós amades" (CAG, 73;76).

"*E poi-lo* sobre min filhei" (CEM, 379).

2.1.5. *Mais*

A conxunción adversativa *mais* adoita ir acompañada da segunda forma do artigo:

"*May-lo* vosso bon parecer" (CAM, 316).

"*Mai-la* donzela que muit'á servida" (CAG, 173;191).

"*Mai-lo* bon tempo tornou" (CEM, 313).

A presenza do alomorfo *lo* non é, con todo, constante, pois tamén achamos exemplos onde se rexistra a concorrencia de *o*:

"*Mays o* gram sabor" (CAM, 84).

"*Mais o* que ll'eu sempre mais gradeci" (CAG, 375;428).

"*Mais os* dous" (CEM, 611).

Estatisticamente o alomorfo *lo* é maioritario, aínda que con moi escasa marxe, xa que lle corresponde o 55,88% do total, mentres que *o* aparece no 44,11% dos casos analizados. Por obras obsérvase que as *Cantigas de amigo* teñen preferencia por *lo* (75%), mingando o seu uso nas *Cantigas de amor* (81,53%), descenso que se fai moi notable nas *Cantigas de escarnio* (38,46%).

Non rexistramos ningún caso do adverbio *máis* seguido do artigo, aínda que si documentámo-la súa presenza co alomorfo *lo* do pronome:

"Sa morte *mais la* temera" (CEM, 564).

2.1.6. *Nome rematado en -s*

Non é un caso moi frecuente. Unicamente o temos rexistrado en dúas ocasións, despois de *donas*, que por tratarse do refrán da cantiga aparece repetido tres veces, e despois de *Deus*. Neste segundo caso non se produce a asimilación da consoante precedente:

"Ai, *dona',lo* meu amigo" (CAG, 125-126;138).

"E juro par *Deus lo* santo" (CEM, 14).

Despois de *Deus* e do demostrativo *estes* tamén achamos exemplos da concorrencia do alomorfo *lo* do pronome:

"E *Deu-lo* pode mui ben guarecer" (CEM, 271).

"Ca *Deu-lo* sabe que é razon" (CEM, 377).

"*Destes la* vingue (...) e *deste-la* vingue'l" (CEM, 502).

2.1.7. Pronome persoal rematado en -s

A segunda forma do artigo pode aparecer despois dun pronome persoal tónico ou átono. Neste segundo caso rexístrase o alomorfo tanto se o pronome vai posposto coma anteposto.

2.1.7.1. Pronome tónico

O pronome tónico, tanto na súa función de suxeito, coma na de termo de proposición pode ir seguido do alomorfo *lo* do artigo, como demostran os seguintes exemplos:

"Preguntade *vó-lo* voss'amigo" (CAG, 143;157).

"Non se queixar / e leixar já a *vo-lo* tempo perder" (CAG, 176;195).

"Quen assi ouve *vó-lo* sermon" (CEM, 612).

Aparece tamén *o* neste mesmo contexto, estando as estatísticas de aparición de cada unha das formas ó 50%:

"Sodes *vós a* melhor" (CAM, 241).

Nestas mesmas circunstancias, pronome tónico suxeito ou termo de preposición, tamén é posible a ocorrencia do alomorfo *lo* do pronome:

"*Vó-lo* andades dizendo" (CAG, 175;194).

2.1.7.2. Pronome átono anteposto

O alomorfo *lo* concorre neste contexto cando se produce a intercalación, normalmente do suxeito, entre o pronome e o verbo:

"Pois que *no-lo* Papa manda" (CEM, 130).

"Se *vo-lo* fustan estevesse mal" (CAG, 262;286).

"Que *no-las* gentes queiran consentir" (CEM, 478).

A presenza de *o* é tamén aquí posible, aínda que as súas ocorrencias son minoritarias a respecto da segunda forma; a esta correspóndelle o 66,6%, fronte á utilización de *o* que só se rexistra no 33,3% de casos:

"Que *nos a* vida assi refeçou" (CEM, 518).

"De *lhis as* cantigas cantar" (CEM, 535).

2.1.7.3. Pronome átono posposto

Rexístrase a presenza do alomorfo *lo* tanto se o artigo determina un nome que realiza a función de suxeito, como se a súa función é a de complemento directo ou a de suxeito doutro infinitivo:

"Quero-vo-la mha fazenda mostrar" (CAM, 79).

"Direi-vo-lo mandado qual é" (CAG, 381;422).

"Madr', enviou-vo-lo meu amigo oje dizer" (CAG, 412;454).

"Ficou-vo-la pissa espida" (CEM, 349).

"Mais quer-lhe-la malada esnarigar" (CEM, 600).

A presenza de *o* ("E direi-vos a mia coita", CAG, 164;182) é moi minoritaria, só o 12,5% do total das ocorrencias, porcentaxe que diminúe ó 6,25 se eliminámo-los casos nos que hai unha reposición do editor.

2.1.8. Forma verbal rematada en -s

Á hora de analizármolo comportamento formal do artigo cando vai precedido dun verbo rematado en -s debemos facer unha distinción entre tres puntos.

a) O composto pola P³ dos perfectos fortes, tipo *quis* e *pos* (galego moderno *quixo* e *puxo*) e dos presentes con apócope da vocal final, tipo *pês* (galego moderno *pese*). Cando estas formas preceden o artigo este é sempre *o*:

"Sempre quis o meu mal" (CAM, 187).

"El pôs os seus olhos" (CAG, 38;37).

"Que vos non pês o que vos rogarey" (CAM, 456).

b) As formas verbais rematadas en -z (grafía que representa a unha africada predorsodental sonora) nunca van acompañadas do alomorfo *lo*:

"Traz o câncer no pisso" (CEM, 594).

"Assy faz o voss'amor" (CAM, 276).

"Fiz o que m'el defendeu" (CAG, 58-60).

Entre unha maioría absoluta de ocorrencias de *o* nestes contextos unicamente achamos un caso de ocorrencia de *lo* ("e di-lo eleit" (CEM, 121), precisamente nunha composición onde aparece, nas mesmas circunstancias, dúas veces *o*: ("e diz o bispo").

c) No terceiro grupo inclúese o resto das formas do paradigma verbal rematadas en -s, incluíndo o participio plural, que adoitan ir acompañadas de *lo*:

"Muito *levade-lo* caminh'errado" (CEM, 116).
 "Sempre digo que *ssode'la* millor do mundo" (CAM, 30).
 "Miraremo-*las* ondas" (CAG, 442;493).
 "Seran / *co Prado* los meus dias que perdi" (CAM, 379).

No contexto representado polo apartado c) tamén o artigo pode aparecer baixo a forma *o*, que supera en número de ocorrencias a *lo*. A porcentaxe do primeiro sitúase nun 43,10% das ocorrencias, fronte ó 56,89% do segundo¹³:

"Non mi *dizedes o* que lhi farey" (CAM, 374).
 "Non lhi *dedes o* castelo" (CEM, 64).
 "Ora *vejamos o* que nos dirá" (CAG, 170;189).

Facendo un cómputo global dos tres grupos presentados, é dicir de tódolos casos nos que o artigo vai precedido dunha forma verbal rematada en -s, obtense unha porcentaxe dun 60% do total de ocorrencias para *o* e dun 40% para *lo*¹⁴.

2.2. *Tras -r*

2.2.1. *Por / per*

O uso do alomorfo *lo* é totalmente maioritario. Unicamente rexistramos un caso, que podemos considerar anecdótico pois correspóndelle o 0,53% do total de ocorrencias, en que este non se produce. Trátase dunha pastorela de Joam de Avoim que comeza "Cavalgava noutro dia / *per o* caminho francês" (CAG, 101;110).

A extensión do alomorfo *lo* neste contexto é tal que mesmo aparece cando a preposición non é relator da frase nominal, senón do verbo correspondente:

"Se o fazen *polos* ventres mostrar" (CEM, 40).
 "*Polo* jogar a cantiga dizer" (CEM, 77).

É tamén moi común despois desta preposición a aparición do alomorfo *lo* do pronome persoal átono da P³:

"Sobi nas torres *po'lo* veer" (CAG, 128;140).
 "E, u foron *polo* vender" (CEM, 532).

¹³ Esta porcentaxe varía se non tomamos en consideración os casos en que o verbo e o artigo están en distinto verso, daquela ó alomorfo *lo* corresponderíalle o 47,16% das ocorrencias e a *o* o 52,83%. As razóns para eliminar estas formas do cómputo xeral son que nunca aparece nestes contextos unha segunda forma e que, agás dous casos nas CEM, nunca tampouco hai separación do verbo e máis do pronome a final de liña.

¹⁴ De non considerármolos casos nos que hai un cambio de verso, este último aumentaría ata un 43,47%, mentres aquel baixaría ata o 56,52%.

2.2.2. Forma verbal rematada en -r

Dentro do conxunto de tódolos sintagmas nos que un verbo vai seguido dun artigo cómpre establecer unha primeira división segundo o tempo verbal, pois non é o mesmo un futuro ca un infinitivo. Dentro deste último débese ter en conta a función desenvolvida pola frase nominal encabezada polo artigo, pois a porcentaxe de aparición do alomorfo *lo* varía segundo esta sexa suxeito ou complemento directo.

2.2.2.1. Futuro de subxuntivo

A porcentaxe de segundas formas é máis baixa (12%)¹⁵ ca no caso do infinitivo:

"Se lh'o bon Rere varré-la escudela" (CEM, 36).

"A quen vos pois vir la saia molhada" (CEM, 297).

Os exemplos que rexistramos de ocorrencias de *lo* neste contexto corresponden unicamente ás *Cantigas de escarnio*. No resto dos cancioneiros non achamos ningún exemplo de futuro de subxuntivo máis segunda forma.

2.2.2.2. Infinitivo

a) INF + FN (SUJEITO)

Aínda que dispomos dalgún exemplo no que aparece a segunda forma do artigo ("Non se pode *parti-lo* coraçon do meu amigo", CAG, 254;279), a súa presenza é moi minoritaria, soamente o 4,54%, sendo a norma o emprego do artigo *o*:

"Ca se quer ir o que mi gram ben quer" (CAG, 384;425).

"Mandou cozer o vil homén / meio rabo" (CEM, 3).

b) INF + FN (COMPLEMENTO DIRECTO)

A porcentaxe total de ocorrencias de *lo* cando determina unha frase nominal que funciona como complemento directo é dun 20,20%¹⁶, moi superior á obtida para os suxeitos, pero inferior ós casos presentados con anterioridade:

"Irei a lo mar *ve-lo* meu amigo" (CAG, 322;349).

"Con sabor de *tee-la* terra en paz" (CEM, 563).

"Quer'eu *leixa-lo* trobar" (CAM, 62).

¹⁵ De non cuantificármolos casos nos que hai cambio de liña esta aumentaría ata o 16,66%.

¹⁶ Esta porcentaxe aumenta en nove puntos (29,41%) se non tomamos en consideración os casos nos que o infinitivo e mailo artigo estean en versos diferentes.

Por obras obsérvase que as *Cantigas de amigo* son as que presentan un maior número de segundas formas (39%), seguíndoas as *Cantigas de amor* (31%) e colocándose en terceiro lugar as *Cantigas de escarnio*, cun 17,17%.

c) $INF_1 + FN$ (COMPLEMENTO DIRECTO DO INF_2) + INF_2

Nesta estrutura na que a frase nominal está anteposta ó infinitivo do que é complemento directo non achamos ningún caso de ocorrencia do alomorfo *lo*:

"Nen ll'ousar a coita que ei dizer" (CAG, 74;78).

"Por vos fazer a verdade saber" (CEM, 455).

Un terceiro caso de forma verbal rematada en *-r* non incluída nos grupos anteriores é a P^3 do presente de indicativo do verbo querer (*quer*) que nunca aparece acompañada do alomorfo *lo*.

Considerando globalmente tódolos casos nos que despois dunha forma verbal rematada en *-r* aparece un artigo, obtense que este está representado pola forma común *o* no 84,41% dos casos, mentres que *lo* aparece no 15,58 dos mesmos¹⁷.

2.3. *Tras -b*

2.3.1. **Sob / *sub*¹⁸

O alomorfo é de uso case constante nas *Cantigas de amigo*, onde as súas ocorrencias supoñen o 90% do total:

"Pousarei *so favelanal*" (CAG, 234;256).

"Perdi-o *so lo verde pinho*" (CAG, 238;262).

Nas *Cantigas de amor* non rexistramos ningún caso de ocorrencia de *sob / sub* seguido de artigo, mentres que nas *Cantigas de escarnio* tódolos casos que se documentan van seguidos de *o*:

"Ergo *su o bardon*" (CEM, 230).

"Ja Peixoto *su o leito jaz*" (CEM, 545).

A porcentaxe de ocorrencias no conxunto das obras é do 73,91% para *lo* e do 26,08% para a forma *o*.

¹⁷ De non tomarmos en consideración os casos nos que o verbo e o artigo pertencen a dous versos diferentes, circunstancia na que, como acontecía coas formas verbais rematadas en *-s*, nunca aparece a segunda forma ("Non poss'estremar / o ben do mal" CAM, 101; "Que sei seguir / o trobar" CEM, 408), a porcentaxe de aparición de *o* diminuíría ata o 76,69%, namentres a correspondente a *lo* aumentaría ata o 23,30%.

¹⁸ Colocámo-lo asterisco porque se trata da reconstrución dun estadio da lingua medieval non documentado. Nos textos aparece sempre *so / su*, e tamén *u e sobe*.

2.3.2. *Ub

O alomorfo *lo* do artigo unicamente aparece con este adverbio cando ten valor local e está en enunciados interrogativos:

"E ulas provas que vos lhi daredes?" (CEM, 315).

Non aparece, con todo, cando se trata de enunciados afirmativos ou negativos ou cando *u* ten valor temporal:

"U os alacrães son" (CEM, 14).

"D'essa terra hu a mha senhor é" (CAM, 476.3).

2.4. Posición intervocálica

2.4.1. Sobre / sobe

Unicamente rexistramos un exemplo no que esta preposición aparece acompañada de *o* ("*Sobr' [o]* amor que vos ei", CEM, 585) que debe ser tomado con reservas, por tratarse dunha lectura do colector. Nos demais casos aparece sempre o alomorfo *lo*:

"*Sobre-la* terra de Ierusalen" (CEM, 472).

"*Sobre los* outros" (CAM, 466).

"Quand'eu sobi nas torres *sobe-lo* mar" (CAG, 127;140).

A aparición de *lo* con esta preposición é debida, segundo R. Lorenzo¹⁹, á presenza dun *-r* final no étimo latino (*super*), polo que igual conviña colocalo entre os casos nos que a segunda forma concorre despois dun *-r*.

2.4.2. Outros contextos intervocálicos

É moi común a súa ocorrencia cando o artigo vai precedido da preposición *a*, por exemplo en expresións fixadas como *a la fe*²⁰, onde se dá a circunstancia de que nunca aparece o alomorfo *o*, ou noutros contextos como:

"Irei, mia madre, *a la* fonte" (CAG, 378;417).

"Irei *a lo* mar" (CAG, 322;359).

¹⁹ R. Lorenzo, *Crónica Troiana*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1985, 90. Nas mesmas circunstancias está *entre* (< *enter*), non documentada nas cantigas, pero si noutras obras do período medieval como a propia *Crónica Troiana*, pp. 90 e 128.

²⁰ No galego actual é posible recoñecer no adverbio *alomenos* a forma *lo* fosilizada en posición intervocálica.

Neste caso mesmo pode aparecer-la contracción *al* como en "Eu al río me vou banhar" (CAG, 142;156) e "non ven al maio" (CEM, 48).

Aparece tamén esta forma cando a palabra anterior é unha forma verbal rematada nunha vocal igual á que lle corresponde ó artigo:

"Dizia *la* ben talhada" (CAG, 212;235).

"Dizia *la* fremosinha" (CAG, 180;200).

"Cantando *ia la* dona virgo" (CAG, 351;386).

Un terceiro contexto no que se dá esta ocorrencia é aquel no que non hai unha preposición nin hai coincidencia de vocais:

"Mandou *lo* adufe tanger" (CAG, 440;490).

A aparición do alomorfo do artigo non está tampouco nestas circunstancias separada do comportamento do pronome, pois tamén é posible acha-lo alomorfo *lo* precedido dunha vocal:

"Des que *los* lavei / d'ouro *los* liei" (CAG, 376-377;416).

Nos textos consultados non achamos ningún exemplo de uso da segunda forma despois de consoante, fenómeno que si está documentado noutros textos como as *Cantigas de Santa María*:

"Ssa *razon* / *la* meny'... disse"²¹.

Os diversos autores que estudaron a lingua medieval dos cancioneiros ou da prosa historiográfica opinan que o emprego *lo* despois de vocal ou de consoante que non fose nin *-r* nin *-s* constitúe un caso claro de interferencia do castelán²². Cabe, así e todo, outra interpretación, a de considerala un arcaísmo derivado dun desexo de presentar un estadio de lingua menos evolucionado có existente no presente do escritor, hipótese que estaría avalada polo emprego doutras formas arcaicas como *irmana* ou *louçana*. Esta opinión é sustentada por Clarinda de Azevedo Maia, que no seu estudo sobre os documentos notariais da época medieval, considera que a presenza de *lo* en contextos intervocálicos e despois de consoante distinta de *-r*, *-s* ou *-b* non debe "interpretar-se como o resultado da penetración do castelhano na Galiza", senón como representación dun estado máis antigo da lingua²³.

²¹ W. Mettman, *Cantigas de Santa María*, T. II, Xerais, Vigo, 1981, 603-604.

²² R. Lorenzo, *op. cit.*, 128.

²³ Clarinda de Azevedo Maia, *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*, INIC, Coimbra, 1986, 645.

A presenza do alomorfo do artigo nos contextos intervocálicos anteriormente sinalados pódese por tamén en relación coa formación dun hiato que, en certa medida, debía ser rexeitado pola norma da época. A existencia de composicións onde concorren as dúas formas do artigo e o alomorfo *lo* aparece cando vai precedido de palabra rematada en vocal confirma en certa medida o dito:

"A ben talhada dizia" fronte a "*Dizia la* ben talhada" (CAG, 212;235).

3. Conclusión

TÁBOA RESUME DE PORCENTAXES (en %)

	O	LO
(1) TRAS	--	100
(2) DES	--	100
(3) TODOS	4,16	95,83
(4) POIS	22,85	77,14
(5) MAIS	44,11	55,88
(6) PRONOME PERSOAL	17,24	82,75
TÓNICO	50	50
ÁTONO ANTEP	33,3	66,6
ÁTONO POSP	12,5	87,5
(7) VERBO -S	60	40
(8) POR		100
(9) VERBO -R	84,41	15,58
FUTURO	88	12
INF + SUXEITO	94,45	4,54
INF + COMP. DIR.	79,79	20,20
INF ₁ + FN (CD INF ₂) + INF ₂	100	--
(10) SOB / SUB	26,08	73,91
(11) ¿UB?	--	100
(12) SOBRE	11,1	88,8

Do exposto con anterioridade tíranse tres conclusións principais:

1) A segunda forma, ou alomorfo *lo*, do artigo está en relación directa coa segunda forma do pronome. Así o demostra non só o feito de que este apareza sempre despois dunha forma verbal ou pronominal rematada en -r ou -s, senón tamén a circunstancia deste poder aparecer nos outros contextos nos que pode aparece-lo artigo, como xa quedou debidamente exemplificado ó longo do traballo.

2) Segundo se desprende do cadro resume de porcentaxes, o alomorfo *lo* do artigo era de uso constante na época dos cancioneros, aínda que os índices de aparición varían dependendo da palabra precedente. É maioritaria a súa presenza cando vai precedido dun pro-

nome, dun indefinido, dunna preposición ou dun adverbio. Se o seu antecesor é un verbo os niveis de emprego descenden ata converténdose en minoritarios, aínda que significativos.

3) Con respecto ó uso desta forma nos contextos hoxe recomendados pola normativa vixente, os marcados cos números 1, 3, 6, 7, 8, 9, 11, compróbase que o seu emprego na escrita estaba consolidado na época das cantigas, agás no caso das formas verbais onde se observan maiores reticencias ó seu uso. Unicamente a presenza do alomorfo coas formas *ambos*, *entrambos*²⁴ e coa conxunción copulativa *e mais* -da que non hai no corpus ningún exemplo- está sen documentar. Por outra banda, convén non esquecer que hai documentación abonda sobre o uso de *lo* coa conxunción adversativa *mais* e con *pois*, formas que, paradoxalmente, as normas do ILG/RAG consideran que non deben ir seguidas do alomorfo *-lo*.

²⁴ Nos textos manexados aparece *ambos* seguido dun artigo, pero que non pertence ó mesmo grupo entoacional có pronome: "Fazed'i *ambos* o que eu mandar" (CAG, 263;289).

CUNQUEIRO, TRADUCIDO E TRAIZOADO

XOSÉ A. PALACIO

Universidade de Vigo

Vai xa para vinte anos Carlos Casares publicou en *Grial* (nº 38, 1972) unha "Carta abierta a Alianza Editorial" na que pedía ós responsables desta empresa a retirada do mercado do libro *Ocho siglos de poesía gallega*, dada a enorme cantidade de disparates que os antólogos da obra introduciran nela. As máis das "barbaridades" que Casares denunciaba aparecían na traducción ó castelán dos poemas antologados e debíanse ó descoñecemento do idioma que traducían.

Algúns anos máis tarde (1984), a editorial Tusquets publicou un libro de Cunqueiro titulado *Tesoros y otras magias* no que se recollen escritos cunqueirianos referentes a tesouros, nunha edición a cargo de César Antonio Molina. Neste libro figuran varios textos de Cunqueiro escritos orixinariamente en castelán e procedentes doutros libros seus. Outros foron escritos primeiramente en galego e incluídos en libros como *Xente de aquí e de acolá* ou *Os outros feirantes*, pero dos que o propio Cunqueiro fixo versións (non sempre exactamente "traducións") en castelán para formaren parte de libros como *El descanso del camellero*, *Historias gallegas de D. Álvaro Cunqueiro*, *Laberinto y Cia* ou *El envés*.

Pero hai en *Tesouros...* textos escritos por Cunqueiro en galego e traducidos ó castelán polo editor Molina, quen, por descoñecemento da lingua que traduce, cae nunha manchea de erros que non estará de máis sinalar neste ano cunqueiriano, para advertir como, anos despois dos disparates que Casares denunciara, se seguían producindo outros semellantes. Non deixa de ser significativo que a barbaridade de traducir *aloumiñarse* por *alumbrar*, que aparecía no libro criticado por Casares, e volvamos atopar na traducción de Molina, que traduce *aloumiñadas* por *iluminadas*.

Estes textos do libro *Tesoros y otras magias*¹ ós que me vou referir son os seguintes:

I) O discurso "Tesouros novos e vellos" que Cunqueiro pronunciou co gallo do seu ingreso na Real Academia Galega².

II) O relato "Penedo de Alduxe", buscador de tesouros, que formaba parte do libro *Xente de aquí e de acolá*³.

III) O artigo "Imaxinación e creación" que Cunqueiro publicou na revista *Grial*⁴.

Analizarei, un por un, os textos mencionados. Os números entre parénteses indican as páxinas; a primeira cifra (antes do signo =) correspndende ó orixinal galego nas edicións que indico a pe de páxina e a segunda cifra (despois do signo =) ás traducións feitas polo editor no volume indicado na nota 1.

Tesouros novos e vellos

O primeiro que chama a atención na lectura da versión castelá é que parece existir nela unha especie de censura ante determinadas palabras da orixinal galega, que, tendo equivalencia exacta nas dúas linguas, son substituídas por outras ó seren traducidas ó castelán, sen que se vexa razón para facelo. Isto ocorre no caso de *país*, que Cunqueiro usa unhas dez veces ó longo do discurso e é traducida por *lugar* (6 veces), *región* e *tierra*, mentres que se mantén como *país* nos outros dous casos. É evidente que o gal. *país* non se traduce polo cast. *lugar*; por outra banda, a definición de *país* no Dicionario da Real academia

¹ Cunqueiro, A., *Tesoros y otras magias*, Tusquets, Barcelona, 1984. Figura neste mesmo libro outro texto escrito orixinariamente en galego e que Molina traduciu. Trátase da conferencia "Tesoros y otras magias", que dá título ó volume, e que Cunqueiro pronunciou en Vigo en 1963. A versión en galego non foi nunca publicada e iso fai que non a poidamos comparar coa tradución castelá. Sospeitamos, con todo, que tamén debe haber moitas "traizóns" nesta tradución, a xulgar polo topónimo *la Gualada*-sic, p. 90- que figura nela.

Anacos desta conferencia en galego foron, sen dúbida, utilizados nunha charla radiofónica que, co título "De mundos máxicos I", está fragmentariamente recollida no libro *A máxia da palabra. Cunqueiro na rádio*, edición de Lino Braxe e Xavier Seoane, publicado por Sotelo Blanco en 1991 (véxanse pp. 63-69).

² *Tesouros novos e vellos*, Galaxia, Vigo, 1980, 2ª edición. Na edición de Molina ocupa as páxinas 21 a 59.

³ *Xente de aquí e de acolá*, Galaxia, Vigo, 1971. Tradución de Molina nas páxinas 115 a 117.

⁴ *Grial*, nº 2, 1963. Tradución de Molina nas páxinas 194 a 203.

Española como "Nación, región, provincia o territorio" fai innecesaria a substitución nos outros dous casos. Vexámoslos:

- Os do *país* cansáronse de darlle ovellas = Los del *lugar* se cansaron de darle ovejas (32 = 22).
- O enano marchou do *país* co tesouro = ...se marchó de la *región* con el tesoro (32 = 23).
- ...e os mozos do *país* tomárona por unha infanta encantada = ...los mozos del *lugar* la tomaron (35 = 25)
- ...sabía que había outros tesouros no *país* = ...sabía que había otros tesoros en el *lugar* (38 = 27)
- ...tesouro dos vellos reises do *país* = ...de los viejos reyes del *lugar* (41 = 28)
- Villamil e Castro foi a aquel *lugar* e cóntase no *país* que chegou a falar co enano = ...foi a aquel *sitio* y se cuenta en el *lugar* que llegó a hablar con... (52 = 33).
- Que no *país* cren que si nalgunha casa hai gardada unha peza dun tesouro = En mi *tierra*, creen que... (70 = 46).
- No meu *país* cren que si nalgunha casa hai gardada unha peza dun tesouro = En mi *tierra*, creen que... (86 = 57).

Son abundantísimos os casos en que Cunqueiro utilizou un léxico que ten correspondencia exacta no castelán pero que o traductor substitúe por outro, sen que pareza haber motivos de exactitude semántica ou razóns de función estilística. Vexamos, por exemplo, o que ocorre cos verbos do campo semántico de *contar*, que se cambian sen motivo por outros que din o mesmo, pero que non son os que Cunqueiro elexiu:

- *Fálase* de algún tesouro = *Se cuenta* de... (35 = 25).
- T. Storn *conta* dun enano = T. Storn *habla* de... (38 = 26).
- ...un libro no que se *contaba* que = ...en el que se *relataba* que (49 = 33).
- ...como *dixen* denantes = como *comenté* antes (56 = 37).
- Quizaves o que *contei* de Bretaña que *di* Le Goffic = Quizá lo que *dije* de Bretaña, contado por Le Goffic (74 = 49).
- e *falóuse* tamén de que os Fúcar todo o que tiñan aforrado era en moeda an-terga = y *se dice* también que todo el dinero que tenían ahorrado los Fúcar era en moneda antigua (78 = 52).
- ...e quen *sostén* que non = ...y quien *sospecha* que no (80 = 54).
- P.W. Joyce *conta* tamén... = P.W. Joyce *habla* también (82 = 55).
- a xente... *conta* deles = la gente... *habla* de ellos (87 = 58).

E o mesmo ocorre en numerosísimos casos co léxico máis diverso, como se ve nestes exemplos que selecciono:

- As covas nas que *están* os tesouros = en las que *se encuentran* los tesoros (35 = 25).

- *arroubarllos* (os fillos ás fadas) = *quitárselos* (42 = 29).
- por mui gardado que *esteña* = ...que *se encuentre* (45 = 31).
- O bispo levounos *un por un* a... e deixoulles comida *da millor* = El obispo llevó a cada uno de ellos a... y les dejó *muy buena* comida (50 = 33).
- díxolles que había de *volver* = les dijo que había de *regresar* (50 = 34).
- Un crego que *houbera* en Romariz = un sacerdote que *estuviera* en Romariz (51 = 34).
- *usara* aquel arado = *utilizar* aquel arado (52 = 35).
- un tesouro que *era* unha coroa de ouro e... = ...que *consistía en* una corona... (53 = 36).
- Os tesouros... *mudan de sitio* = Los tesoros... *cambian de lugar* (59 = 39, 2 veces).
- hai razóns pra que o ouro *esté* escondido = el oro *se encuentre* escondido (64 = 42).
- como *probóu* Mansikka con un estudo *impar* = como *demostró* Mansikka con un estudio *único* (64 = 43).
- os homes atopan tesouros *axudados* por animais = ...*auxiliados* por animales (71 = 47).
- O carballo dixo que podía *marcharse* = ...que podía *irse* (72 = 48).
- seguíu *traguéndolle* a auga = siguió *transportando* el agua (75 = 50).
- Esta historia cóntana por *alí* pra bulrarse dos que... *soñan tesouros* = ...la cuentan por *ahí* para burlarse de los que *sueñan con tesoros* (76 = 51).
- O criado *chegóu a vello* e adoecéu = El criado *envejeció y enfermó* (77 = 51).
- As moedas... son de outros *tempos* = ...son de otras *épocas* (78 = 52).
- e *quero* crer en todo o que se *cré* e non se *ve* = y *deseo* creer en todo... (88 = 58).

Non importa se no cambio desaparece a fermosísima adxectiva-ción cunqueiriana, substituída por outra moito máis convencional. Así, o *ouro propio* convértese en *oro natural* (31 = 22), as *pedras ricas* en *piedras preciosas* (38 = 27), as *moedas de tempos idos* en *monedas de tiempos pasados* (79 = 52), o *liño manso* en *lino suave* (55 = 31), un *mal non sabido* en un *mal desconocido* (44 = 30), un *pano de precio nunha tela cara* (70 = 46). E os gardadores de tesouros xa non "quedan *probes e vagantes*" senón "*pobres y vagabundos*" (38 = 26). E os *probes de pedir* son *pobres mendigos* (72 = 48).

O texto de Cunqueiro contén, moitas veces, fórmulas ou expresións case coloquiais que nos recordan para que foi concibido: é un *discurso*, pensado para ser "pronunciado". A tradución perde, ás veces, este trazo fundamental no texto. Vexamos algúns casos:

- e este é outro tema que non *é deiquí* = esto es otro tema, que no *corresponde desarrollarlo aquí* (60 = 39).
- Todo esto *vai* mui esquemático = Todo esto *es* muy esquemático (67 = 44).

- Non sei se esta lei *toca* tamén a Galicia = No sé si esta ley *corresponde* tamén a Galicia (70 = 46).
- *Vai* na delorida historia de Deirdre coma unha sonrisa galana = *Aparece* er. la dolorida historia (72 = 48).

Tamén se observa un descoido na transcripción de certos topónimos, que o traductor modifica sen ningún motivo; así ocorre con *Valedouro*, *no Viveiró* e *Recedente* que dan en *Valdeouro* (81 = 54), en *Viveiro* (45 = 31) e *Recende* (85 = 57).

Noutros casos o traductor suprime o artigo que Cunqueiro escribiu, como ocorre, ademais do xa sinalado *Viveiró*, con *á Pontenova* e con "(foi...) *ás Asturias*" que quedan convertidos en *a Pontenova* (85 = 57) e "(fue...) *a Asturias*" (76 = 50). Mesmo se o resultado é chocante:

- Tamén hai unha cova *no* Incio = ...una cueva *en* Incio (85 = 57).

Noutras ocasións o topónimo forma parte dunha estrutura analítica (por exemplo, "*revolución de Francia*"), nun trazo de estilo moi característico de Cunqueiro e que foi sinalado por Viña Liste e por A. Tarrío, entre outros. Pois ben, o traductor pasa esto por alto e traduce de xeito sintético con perda desta estrutura tan peculiar do noso autor. Así, cando di que "San Brenoec fundou na *Bretaña de Francia*", na traducción lemos "en la *Bretaña francesa*" (52 = 35) e un determinado feito que ocorre "En *Florenzia de Italia*" pasa a suceder "En *Florenzia, en Italia*" (79 = 52).

Pérdese tamén un trazo de estilo ó traduci-lo nome do "río *Tiberino*" por un moito máis trillado "río *Tíber*". E o mesmo ocorre co xenfílico *arábigos*, que Cunqueiro usa dúas veces no seu discurso e que Molina traduce nos dous casos por *árabes*.

O traductor non ten en conta o rexistro lingüístico, -poético, culto, xurídico ou arcaico- das palabras elixidas por Cunqueiro:

- andaba *en veste* de soldado coxo = andaba *con la vestimenta* de soldado cojo (32 = 23).
- *mester* no que se daba muita maña = *oficio* para el que se daba (38 = 27).
- lido "nun *foro* dos mouros" = leído "en un *documento* de los moros" (55 = 36).
- *Verbigracia*, nun monte... = *Por ejemplo*, en un monte (60 = 40).
- algunhas interpretacións místicas, especialmente *caras á Eirexa Grega* = ...especialmente *queridas por* la Iglesia Griega (63 = 42).

Hai tamén erros na traducción dos artigos. En certos casos o traductor introduce un artigo onde non o había, perdendo así un trazo estilístico importante; vexamos algúns exemplos:

- un enano que *gastaba* pucha colorada = un enano que *llevaba una* gorra colorada (32 = 22).
- sacaba paraugas = sacaba *un* paraguas (34 = 24).

- As mais das fadas *están gardando* os tesouros *en figura de vella fea* = ...*guardan* los tesoros *bajo la forma de una vieja fea*... (39 = 27).
- Estaba a fada con Buldr amante = el hada con *el* amante Buldr (44 = 31).
- Buldr estaba *noutro* mundo = estaba *en el otro* mundo (45 = 31).
- Mansikka *conta* dun tesouro entre eslavos que non se entregóu = Mansikka *habla* de un tesoro entre *los* eslavos que no se entregó (59 = 38).
- Os tesouros entón toman nome = ...entonces toman *un* nombre (59 = 39).
- Supoñamos que, como *queren* léndas orientais e eslavas = que, como *sugieren* las leyendas orientales y eslavas (63 = 42).
- ...perigosidade de ver o tesouro denantes de que éste se poña en contradicións de ser visto por *humáns* = ...ser visto por *los humanos* (65 = 43).
- muitas veces o tesouro é muito máis que ouro = ...es mucho más que *el* oro (68 = 44).
- Tivo que vir... *lavado* con auga de fonte = *lavarlo* con auga de *la* fuente (68 = 45).
- ...mata ao basilisco, que é un gardador de ouro = ...que es un guardián *del* oro (71 = 47).
- ¡Comín ouro! ¡Comín ouro! = ¡Comí *el* oro! ¡Comí *el* oro! (71 = 47).
- O carballo dixo que podía *marcharse*, que nunca poría mán no tesouro = ...que podía *irse*, que nunca pondría *la* mano en el tesoro (72 = 48).
- que o gastóu nun ano facéndose pasar por príncipe romano = ...haciéndose pasar por *un* príncipe romano (74 = 49).
- ...é cousa que non imaxina ninguén que crea en tesouros = que no imagina nadie que crea en *los* tesoros (78 = 52).
- ...muitos en Bretaña fixeron espellos de ouro pra namorar mulleres = para enamorar *a las* mujeres (80 = 53).
- Galicia é país de tesouros = Galicia es *un* país de tesoros (87 = 58).

Levado, sen dúbida, pola similitude entre o artigo *o* galego e o *lo* castelán, traduce un artigo masculino por un neutro, sen importarlle que a oración quede sen suxeito:

- aquela copa... apareceu... quebrada en sete anacos, e *o* que fixo o achádego *levóuna* prá súa casa = aquella copa... apareció... quebrada en siete trozos, y *lo* que hizo *con* el hallazgo fue *llevarlo* para su casa (84 = 56).

Tamén se confunden artigos con contraccións destes coa preposición *a*, dando lugar a erros evidentes. Vexámolo cun exemplo:

Nun fragmento describe Cunqueiro ós "enanos mouros" que gardan algúns tesouros e di que "Están sempre mui vestidos de colorado, verde e amarelo e na fala parece que estiveran cacarexando *as* galiñas"; na traducción lemos que "Siempre utilizan vestidos colorados, verdes, y amarillos y, al hablar, parece como si estuviesen cacareando *a las* gallinas", onde o de menos e a escasa fidelidade da traducción e o de máis é que os enanos lles cacarexan *a las* galiñas (49 = 33).

Son varios os casos en que se traizoa o sentido do texto cando aparece unha contracción de dous pronomes átonos (*llo, llos...*), que o traductor parece non entender ben:

- Sabía onde estaban enterradas as fadas de noutrora e *díxollo* a Lah O'Nagha = Sabía donde estaban enterradas das hadas de otro tiempo y *le dijo* a Lah O'Nagha.
- O mozo miróuse e entón o espello da fada *quedóuselle* co alento = ...*se quedó* con el aliento (44 = 30).
- ...pra... poder *birlarllos* = ...para ...poder *birlarlos* (74 = 49).
- E *díxollo* chorando = Y *le dijo* llorando (75 = 49).

O sentido orixinal tamén pode estar traizoadado ó cambia-la posición dun adxectivo, que pasa a calificar un substantivo diferente daquel ó que llo aplicou Cunqueiro. Así ocorre ó traducir "un tesouro nun pazo soterrado" (onde o soterrado é o edificio e, por ende, o tesouro) por "un tesoro enterrado en un pazo" (onde o soterrado é o tesouro, pero non o edificio) (36 = 26).

Da mesma maneira cando Cunqueiro di que "seremos aínda máis ricos por soñar con tesouros que tendo tódolos tesouros do mundo nunha *arca gardada*" hai erro se se traduce por "todos los tesoros del mundo *guardados* en un arca" (88 = 59).

Despois de ler todo o devandito, non cremos que sexa un desexo de fidelidade ó texto orixinal (que non se ve por ningures) o que levou ó traductor a manter algún léxico galego na tradución, o que estaría xustificado, por exemplo, no uso de *mámoas* (51 = 35)), pero que non se entende no seguinte caso:

- A terra... é tan pesada como o *chumbo* = La tierra... es tan pesada como el *chumbo* (70 = 46)

onde, máis ben, parece que haxa ignorancia de que o *chumbo* é o *plomo* castelán.

E o mesmo se pode dicir do mantemento de estruturas que se usan en galego cun significado moi diferente do que teñen en castelán:

- púxose a cavar, pro non *daba cortadas* nin apartadas as raíces = se puso a cavar, pero no *daba cortadas*... las raíces (72 = 47).
- ...o home ...enchéuna de viño e *nona daba chea* = ...el hombre ...la llenó de vino, y no *la daba llena* (84 = 56).

E vexamos xa o apartado que poderíamos chamar "das barbaridades", onde o traductor demostra que descoñece o léxico galego e que non se molestou en usa-los dicionarios dos que daquela dispoñía. Citarei só algunhas das máis rechamantes:

- pro esquecéuselle unha *tixela* de ouro = se le olvidó una *tijera* de oro (32 = 23).
- pola *noitiña* = por la *noche* (32 = 23).

- Pro este é outro ponto = Pero éste *ya* es otro *cuento* (34 = 24).
- e púxose a maldecir á fada, e entón ésta *mandóulle* unha presada de ouro, pra que calese (*mandoulle* = 'ofreceulle') = ...y entonces esta *le arrojó* un puñado de oro (44 = 30).
- Teño perguntado qué facían os mouros cando *por ben ou por mal* lles quitaban os tesouros ('polas boas ou polas malas') = He preguntado qué hacían los moros cuando *para bien o para mal* lles quitaban los tesoros (45 = 31).
- ...os mouros dan os máis dos tesouros que gardan a quenes seipan unhas *certas* verbas, ou a quenes saquen unha adiviñanza = dan... los tesoros... a quienes sepan unas *cuantas* palabras o a quienes descubran una adivinanza (48 = 32).
- Non é *doado* quitarlle un tesouro a un enano = No es *digno* quitarle un tesoro a un enano (49 = 33).
- Nos gorros meten unha pedra... e nas mangas das chambras algúns poñen *axóuxeres* e campaiñas = y en las mangas de las chambras algunos ponen *sonajeros* y campanillas (52 = 35).
- ...ver saír ao enano ...co seu corno *berrador* = con su cuerno *berreador* (56 = 37).
- O tesouro... ten que estar íntegro, tal e como foi *escusado* nun monte = ...tal y como fue *separado* en un monte (58 = 38).
- algunha *vegada* imaxinando... = algún *tiempo* imaginando (63 = 41).
- Por un procedimento semellante aos dos sabios *rabinos* de Israel = semejante a los de los sabios *reinos* de Israel (64 = 42).
- pra dar co sitio tirou un fío *deica* a saída da torre = ...echó un hilo *desde* la salida de la torre (69 = 46).
- ...quen lle vendéu un galo roxo, decíndolle que fose con el ao monte e que o *ceibase*, e que o seguise a onde o galo fose. O home *ceibóu* o galo e *andivo* tras del... = ...que lo *cebaba* y que lo siguiese a donde fuera. El hombre *cebó* el gallego y *fue* tras el... (71 = 47).
- i entón blasfemou e comenzou a *alcuñar* ao carballo de esto e máis de aquilo = blasfemó y comenzó a *acusar* al roble de esto y de lo otro (72 = 47).
- O buscador de tesouros ten que ser mui mirado en todo o que fai. A crer aos gaélicos o *xaxún* parez indispensable, e tamén ir lavado e limpo = El buscador de tesoros tiene que ser muy cuidadoso en todo lo que hace. Según los gaélicos, el *atuendo* parece indispensable... (72 = 47).
- Hai que *ser* mui *ben ensinado* e ter paciencia ('ser moi ben educado') = Hay que *estar* muy *preparado* para tener paciencia (72 = 47).
- ...saudaba a toda cousa do mundo... ás portas das casas e ás *avelañas* = saludaba ...a las *luciérnagas* (72 = 48).
- foron pedirlle cartos ao mouro, pero este saíu todo *alporizado* e berrou que = ...pero este salió todo *erizado* (78 = 52).
- e *afalóu* os bois, e tivo que aguillalos e *ousealos* = y *movió* los bueyes, y tuvo que aguijarlos y *empujarlos* (83 = 55).
- é que estará viva en nós a *ledicia* imaxinativa = estará viva en nosotros la *delicia* imaginativa (88 = 58).

Penedo de Alduxe

Volvemos atopar na traducción deste curto relato cunqueiriano os mesmos erros que vimos no traballo anterior.

Hai, en primeiro lugar, unha falta de respecto pola toponimia. Escribe Cunqueiro que "Penedo sabía todas as historias *meiregas*" e isto tradúcese por "sabía todas las historias de *Meiras*", onde se cambia o nome do topónimo *Meira*, ó que se refire o autor (19 = 115). Un chisco máis adiante fálase dos "ferreiros misteriosos *de Pe da Serra*", onde hai un evidente topónimo que o traductor fai desaparecer ó escribilo con minúsculas e falar dos "herrereros misteriosos *al pie de la sierra*" (19 = 115).

Tampouco entende o texto cando traduce a frase "os enanos de cámara do *mitrado bernaldo*", onde temos un adxectivo (*bernaldo*) que se refire a tódolos abades de Santa María a Real, que tiñan "enanos de cámara", coma o famoso enano das pamelas que aparece no *Merlín*. Pois ben, na traducción lemos "los enanos de cámara del *mitrado Bernaldo*", onde o que era adxectivo aparece escrito con maiúscula e convertido así nun antropónimo, o que modifica notablemente o texto orixinal (19 = 115).

Tamén se traizoa o texto traducindo a frase "o barqueiro Felipe de Amancia, navegante do *Miño mozo*", na que Cunqueiro lembra ó narrador de *Merlín e familia* e na que lle chama *mozo* ó río porque aínda está cerca do seu nacemento; o traductor destrúe esta fermosa metáfora ó aplica-lo adxectivo a "Felipe de Amancia, *joven navegante del Miño*" (19 = 115), o que demostra, ademais, que leu mal o *Merlín*, onde Felipe se converte en barqueiro cando xa é vello.

O traductor descoñece tamén a frasecoloxía galega, mesmo se se trata dunha frase feita tan corrente como "*fóra a alma*". Describe Penedo a un enano dicindo que "era coma un canciño, *fora a alma*, cunhas bragas verdes e uns ollos mouros" e o traductor di que o enano "Era como un perrito, *sin alma*, con unos calzones verdes y unos ojos oscuros", onde tampouco é palla o traducir *bragas* por *calzones* (20 = 116).

Menos corrente é a locución adverbial *á mangarra*, que Cunqueiro usa cando describe o modo en que o enano do abade meirego rañaba as costas de Penedo "cos dous pulgares... e non *á mangarra*" (é dicir 'cos cinco dedos, coa man coma unha garra'). O traductor converte este "rañar... *á mangarra*" nun case imposible "rascar... *con las mangas*" (20 = 116).

Hai aínda outras infidelidades ó texto orixinal. Sinalemos só unha máis: Penedo conta como unha capa de ouro veu voando e pou-

souse nas súas costas, pero "non quedaba ben *estibada*" (é dicir 'colocada'); a traducción é "de oído", parécese fonicamente pero é traidora no aspecto semántico: "no había quedado bien *estirada*" (20 = 116).

Imaxinación e creación

Volvemos atopar problemas co artigo, que o autor suprime sen ter en conta que con iso destrúe un trazo estilístico importante. Citando a Chesterton fala Cunqueiro das "profundas impropiedades da poesía *do* Dante", facendo uso do artigo tan frecuente con nomes italianos; o traductor suprímelo e escribe "la poesía *de* Dante" (182 = 199).

O mesmo ocorre co cambio do artigo determinado polo indeterminado e a supresión deste que se observa na traducción do fragmento "*Unha* literatura fantástica, á maneira *dun* Balzac, poño por caso, é..." que vén dar en "*La* literatura fantástica, a la manera *de* Balzac, pongo por caso, es..." (183 = 201).

Tamén confunde artigos con contraccións, e cando Cunqueiro di "engade *o* xa citado Pierre-Henri Simon" (porque o citou unha páxina antes) na traducción lemos "añade *a lo* ya citado Pierre-Henri Simon" (180 = 197).

Ou confunde a contracción *no* (*en* + *o*) co adverbio de negación (gal. *non* = cast. *no*), o que dá lugar a un fragmento inintelixible, incluso coa modificación introducida na puntuación. Está Cunqueiro falando do emperador da China, quen, cando mandaba compoñe-lo diccionario, obrigaba a que cada palabra se adecuase perfectamente á cousa designada,

- pro, *no* seu pensamento de ordeador, de *imperante* cáseque cósmico, il sabía que se opuña... = pero *no* su pensamiento de ordenador, de *imperativo* casi cósmico; el sabía que se oponía... (180 = 195).

Hai un caso de confusión do artigo feminino *a* coa preposición *a*, e traducindo esta por *para* modifícase notablemente o texto. Nun fragmento moitas veces citado di Cunqueiro que "O propio dun escritor é contar claro, seguido e ben. Contar *a* totalidade humana, que el, pola súa parte, ten a obriga de alimentar con novas miradas"; na versión castelá lemos que "Lo propio de un escritor es contar... Contar *para* la totalidad humana..." (184 = 202).

Usa Cunqueiro o galicismo *poñer en obra* ('poñer en acción', 'poñer en xogo') nun fragmento no que a construción non estraña porque está parafraseando unha idea do libro *Le poétique* de M. Dufrenne, e no que afirma que "as diferentes artes especificanse pola

súa materia, é decir, polo *quale* sensible que *poñen en obra*"; o traductor non ve o galicismo e "corrixe" introducindo un posesivo, co que o texto non se entende: "...las diferentes artes se especifican... por el *quale* sensible que *ponen en su obra*" (183 = 200).

Cunqueiro ataca os escritores existencialistas afirmando que: "Digan o que digan moitos *dises* da angustia vital, a súa vocación é a vocación de negadores, e negan dende a preguiza i o medo". O traductor non entendeu quen eran "eses da angustia vital": "Digan lo que digan muchos *de ellos* de la angustia vital, su vocación es la vocación de negadores, niegan desde la indolencia y el miedo" (184 = 202).

Non se traizoa o sentido, pero hai pouca fidelidade ó orixinal en moitos casos. Di o autor que "Schuhl... *parez pensar* que..." e o traductor, eliminando a dúbida faille dicir que "Schuhl... *piensa* que..." (179 = 195).

Un heroe dos *fineses* antigos destaca polas "terribles viaxes que fixo, atraveso dos *grandes terrores*"; pois en castelán, o heroe dos *finlandeses* destaca por "los penosos viajes que hizo a través de *terribles sucesos*" (180 = 196).

Se Cunqueiro afirma que a "moda é o que pasa de moda, non hai que *deixar de dicilo*" o traductor prefire dicir que "moda es lo que pasa de moda; no hay que *olvidarse de esto*" (183 = 201).

E se Cunqueiro fala do "voo *estupendo* do falcón" o traductor prefire falar de "el vuelo *maravilloso* del halcón" (184 = 202).

Tampouco hai traizón ó sentido pero si ó estilo na traducción das palabras francesas ou latinas que o autor usa abundantemente no artigo; estraña máis cando vemos que, en cambio, o traductor conserva no seu idioma outras moitas palabras: *mytos*, *poiein*, *puissance d'erreur*, *oeuvrante*, etc.:

- ...reforzan o vigor do seu *élan* hacia a beleza i a verdade = refuerzan el vigor de su *camino* hacia (179 = 195).
- nun senso que eu ousaría dicir *strictu* = en un sentido que yo osaría decir *estricto* (180 = 196).
- convocan á dona, cáseque *mater*, cáseque deusa, portadora do fío = convocan a la dama, casi *madre*, casi diosa, portadora del hilo (184 = 202).

E pasemos xa a sinalar algunhas das "barbaridades léxicas" que podemos ler na traducción:

- Deixemos ...á imaxinación e a afectividade *arrequentar* o que hai de glacial e de inhumano no universo dos sabios = Dejemos ...a la imaginación *aumentar* lo que hay de glacial... (181 = 197).
- dentro dunha *estructura* nova e independente = dentro de una *escritura* nueva e independiente (182 = 198).

- a inescusable *necesidá* de comunicación = la inescusable *serenidad* de la comunicación (182 = 199).
- ...do conto e da súa *moralidade* = del cuento y de su *moralidad* (por *moraleja*) (182 = 199).
- entón esa literatura *aparez* máis literatura que nunca = entonces esa literatura *parece* máis literatura que nunca (182 = 200).
- ...os imaxinares de Pedro son unha realidade *vivible* = las imaginaicones de Pedro son una realidad *visible* (183 = 201).
- e isto, o mito de Icaro, é unha *vocación* de entusiasmo = y esto, el mito de Icaro, es una *evocación* de entusiasmo (184 = 202).
- ...non teñen por que ser sempre recoñecidas e *aloumiñadas* na desesperación e na tristeza = no tienen por que ser... *iluminadas* en la desesperación y en la tristeza (184 = 202).

Cómpre, pois, á vista de traballo coma este, renova-lo chamamento que Casares fixo en 1972 ás editoriais de fóra de Galicia para que lles encarguen as traducións de autores galegos a intelectuais que dominen a lingua e non fagan tan obviamente certo o vello refrán italiano "traduttore, traditore".

PROPOSTA MÍNIMA PARA A PLANIFICACIÓN LINGÜÍSTICA NA FORMACIÓN DO PROFESORADO. ALGÚNS DATOS HISTÓRICOS

Mª CARMÉ ARES VÁZQUEZ

E.U.F.P. de E.X.B. de Lugo

Dentro da necesaria normalización de tódolos sectores sociais, o ensino, en canto factor fundamental na transmisión-adquisición de competencias e pautas de comportamento lingüístico, é un dos puntos decisivos para a normalización lingüística. Como na sociedade en xeral, este sector amosa un baixo nivel de normalización, os avances realizados son insuficientes. A falta de adecuación do ensino e das súas propostas culturais ás necesidades de desenvolvemento da lingua galega é un dato obvio que unha vez máis temos que expoñer. A presenza do galego como lingua vehicular nos distintos niveis educativos é aínda moi deficitaria.

Centrarémo-la nosa atención na *formación do profesorado* porque para poder facer efectiva a galeguización (idiomática e cultural) do ensino hai que contar cuns profesionais preparados, formados no idioma e cultura galega.

Facendo un breve e rápido percorrido pola historia vemos que as primeiras reflexións e reivindicacións sobre a necesidade de aprendizaxe en lingua galega e do estudo da nosa cultura xorden no século XVIII co *método pedagógico* que Fray Martín Sarmiento esbozou no 1758. No seu texto *La Educación de la Juventud* (Pensado 1984) somete a unha dura crítica as institucións educativas e os seus servidores. Escolas, academias, universidades, así coma os seus resultados científicos, puramente negativos, son duramente atacados. Unha das súas premisas básicas era o *estudio da lingua nativa* "asta saberla en toda su amplitud" (Pensado 1984: 66). O coñecemento e dominio do idioma patrio sería condición fundamental para o futuro docente:

"Todo maestro (...) que no fuese gallego y erudito en lengua patria se debía excluir de ser maestro de niños gallegos aunque sea un Cicerón o un Quintiliano"¹.

"La primeira condición que ha de tener el futuro catedrático es que haya de ser gallego por los cuatro costados..."²

Asemade, o ensinar ós nenos na súa propia lingua é unha necesidade pedagóxica:

"Afirmo y firmo que jamás se sabrá ciencia alguna con fundamento, si no se estudia en el idioma que se ha mamado y se continuó toda la vida. Toda lengua extraña, sea muerta o viva, es muy equívoca para explicar ciencia alguna" (Pensado 1984: 66).

O malo é que:

"Por no saber la lengua gallega los maestros de latinidad han enseñado hasta aquí por las ramas a la juventud gallega. Los mas de esos maestros no nacieron en Galicia, ni hicieron estudios de la lengua gallega, y castigaban a los niños que soltaban alguna voz o frase gallega, como que había dicho unha heregía" (Pensado 1984: 29; v. tm. 63-64).

Na segunda metade do século XIX erguéronse algunhas voces defendendo a presenza do galego no ensino. Podemos cita-las figuras de M. Murguía (1852), X. M. Pintos (1853), V. Lamas Carvajal (1876) e as manifestacións da *Revista Gallega* no 1889 recomendando, baixo modelo do catalán, a presenza da lingua galega como asignatura e como lingua para o ensino doutras materias³.

Con todo, as análises e propostas máis serias prodúcense no século XX. A principios de século, Aurelio Ribalta defende a galeguización lingüística da escola solicitando a presenza da lingua galega como asignatura e matizando que "las demás asignaturas deben enseñarse en gallego y con textos en gallego. Incluso el texto de gramática castellana" (Costa 1989: 340 e 353).

As manifestacións máis fortes e esixentes fanse a partir do 1916. Neste mesmo ano X. V. Viqueira pide a creación dunha escola galega e "¿Cómo pensar unha escola galega sin língoa galega?. A língoa é esencial á raza" (Viqueira 1979: 148). Pero, e seguindo a Viqueira,

¹ Cito por Filgueira Valverde, X., *Grial* 38 (out.-dec. 1972), p. 393. As cursivas son nosas.

² Cito por A. Costa (1989, 352) que fai referencia ó estudio de J. L. Pensado, "Los estudios gallegos de Sarmiento. Su estructura", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 27 (1972), pp. 149-162.

³ No ano 1852, Murguía fai unha defensa do ensino da lingua galega, a historia e a xeografía de Galicia nas escolas galegas, nun epítome en castelán *La primera luz*, publicado como método de lectura e escritura. X. M. Pintos, *A gaita gallega*, 1853, pp. 65-66; V. Lamas Carvajal, *O tío Marcos da Portela*, 22-3-1876 e a *Revista Gallega* 13-8-1889.

unha condición indispensable para a introducción da nosa lingua na escola é "que o mestre de Galicia seipa galego" (Viqueira 1974: 142). Fala Viqueira da formación profesional dos mestres salientando a necesidade dunha rica e fonda preparación:

"Aspiramos, pois, a darmos ao mestre primario unha preparación tan fonda como aos outros mestres... As escolas normaes, pequenas e probes d'esprito por necesidade, pol-a súa natureza, porque n'elas respírase un estreito ambiente de clas, porque están limitadas pol-o estreito hourizonte histórico que preside desgraciadamente á formación do mestre, non responden aos nosos propósitos. ¡Até os mais usados políticos declaráron-as ineptas!... Non sômente hase de lamentar a situación na que dita esfera da actualidade nacional entre nós se acha; precisase remeiala... (Viqueira 1974: 151-52).

Segundo este pedagogo, á Universidade (el fala da Facultade de Filosofía) correspóndelle a misión de "formar os mestres secundarios e universitarios". Nela é fundamental a formación na lingua e cultura galega (véxase Viqueira 1974: 158).

Nestes anos de defensa da galeguización xorde a figura de Vicente Risco que redacta un programa educativo para Galicia no seu "Plan Pedagóxico pr'a Galeguización d'as escolas" (Risco 1921: 10-12) salientando que "o ideal sería qu'o ensino se dera en lingua galega" (Risco 1921: 11). En canto á galeguización cultural propón o estudio da historia e xeografía de Galicia e as materias en relación coa artesanía e a produción agraria e mariñeira. Verbo da figura do mestre di:

"o primeiro é qu'os escolantes que rixan as nósas escolas sexan galegos; o segundo é que estuden e amen Galizia. Ora, como nas Escolas Normaes non s'estuda nada galego..." (Risco 1921: 10).

A reivindicación galeguista estivo presente no Parlamento republicano con Castelao e Pedrayo, que tiveron ocasión de pedi-la galeguización lingüística do ensino, petición que non foi atendida ó contrario do feito para Cataluña. Di Castelao no seu *Sempre en Galiza*:

"compre decir que o Goberno provisional da República fíxose o xordo cando Galiza demandou un decreto a prol do bilingüismo escolar, semellante ao que se lle concedeu a Cataluña, e o *Ministro de Instrucción Pública* contestou a todos os telegramas que nós lle dirixíramos coa mesma fórmula revellida: "*Este Ministerio estudia con sumo interés el caso que ustedes le plantean!*". Eu recibín, por tres veces, a promesa de que se crearían cátedras de galego nas Escolas Normaes de Galicia...; pero eran promesas falsas"⁴ (Castelao 1977: 242).

Segundo Castelao, nas escolas galegas, dende primaria á Universidade, debería estar presente como centro de actividade a cultura galega. As institucións docentes serían o lugar en que os alumnos en-

⁴ Nótese, tanto nesta coma nas citas anteriores, a teima sobre as Escolas Normais. A incidencia destas sobre o conxunto do ensino era máis importante no proceso de galeguización.

trasen en contacto coa xeografía, arte, etnografía, literatura, medio natural de Galicia... etc. Por iso Castelao era crítico coas institucións escolares da época, nas que se ensinaba de todo menos a cultura propia do país:

"...En ningún grado de ensino primario, secundario ou universitario, se lle concede atención á nosa língoa e á nosa literatura. Así, un galego pode, sen saír de Galiza, conquistar un título universitario, exercer unha profesión liberal e ignorar que existiu Rosalía de Castro" (Castelao 1977: 106).

En liñas similares a todas estas manifestacións déronse a coñecer reflexións semellantes ata o 1936 (Cfr. Costa 1989: 338-347). En contra desta reivindicación estaba a lexislación oficial do estado español e, obviamente, as opinións de moitas xentes galegas.

A partir do 39 a política idiomática baseouse na represión extrema de tódolos idiomas que non fosen o español. A extensión dunha escola (en) castelán contribúe ó proceso de desgaleguización da sociedade.

A recuperación cultural empeza a xestarse no 1949 pero cumprirá agardar ós anos 60 para unha defensa do galego non só culturalista. Coa creación dos partidos nacionalistas de esquerdas reivíndicase a oficialización do galego e a obrigatoriedade de utilización no ensino.

Dende o punto de vista legal, no 1970 a *Lei Xeral de Educación* prevía "actividades" e "cultivo", en su caso, de la lengua nativa" (art. 14 e 17, respectivamente). No 1975, no Decreto de "Regulación del uso de las lenguas regionales españolas" fálase de respectar e ampara-lo cultivo das linguas rexionais nos niveis educativos de Preescolar e E.X.B.

Coa escasa permisividade desta lexislación, e nestes anos 70, a situación mellora notablemente. Prodúcese feitos de especial importancia como a creación da Sección de Filoloxía Románica na Facultade de Filosofía e Letras (1963), os cursos de Lingua e Literatura galegas na Universidade (dende 1965) e nas Escolas Universitarias de F.P. de E.X.B. (dende 1972), a creación do Instituto da Lingua Galega (1971), a dotación de Cátedra de Lingua e Literatura Galegas (1972) e a creación do Departamento de Lingüística e Literatura Galegas e da subsección de Galego-Portugués dentro da Sección de Filoloxía Hispánica (1976). Ó tempo prolifera a impartición de cursos de galego por parte do I.C.E., I.L.G., Escolas e Institutos de Idiomas e outras asociacións pedagóxicas e culturais.

Posteriormente, o marco legal que atinxe ó ensino da lingua galega queda máis definido. A *Constitución*, no 1978, a través do art. 3 establece o estatus legal das distintas linguas de España, e por medio

do art. 148 regula as competencias asumibles polas Comunidades Autónomas entre as que figura "o fomento da cultura, da investigación e, no seu caso, do ensino da lingua da Comunidade Autónoma".

No Real Decreto 20-xullo-1979, e logo na Orde Ministerial de 1-agosto-1979 (o chamado "Decreto de Bilingüismo") outórgaselle ó galego un tratamento igual ó das linguas estranxeiras. Só se permite o ensino do galego e, como moito, da súa literatura.

No 1981 apróbase o *Estututo de Autonomía* e no 1983 a *Lei de Normalización Lingüística*, que son as outras disposicións legais básicas nas que se desenvolve o ensino do noso idioma, e dos que poderíamos salienta-los seguintes puntos:

- A lingua propia de Galicia é o galego (art. 5 do E.A. e art. 1 da L.N.L.).

- É competencia exclusiva da Comunidade Autónoma de Galicia a promoción e o ensino da lingua galega (art. 27.20 do E.A.).

- As autoridades educativas da Comunidade Autónoma de Galicia arbitrarán as medidas encamiñadas a promover-lo uso progresivo do galego no ensino (art. 13.2 da L.N.L.).

- As autoridades educativas promoverán o coñecemento do galego por parte do profesorado co fin de garantiza-la progresiva normalización da Lingua Galega no ensino (art. 17.2 da L.N.L.).

Así pois, o galego figura como asignatura na Facultade de Filoloxía dende 1965 e nas E.U. de F.P. de E.X.B. dende o 1972. Nas demais Facultades e escolas, que ó igual cás anteriores forman futuros docentes, non tivo cabida aínda o estudio da nosa lingua, a pesar de que dende o 15 de xuño de 1983 coa *Lei de Normalización Lingüística* (art. 17.1.) se establece que:

"Nas Escolas Universitarias e demais centros de Formación do Profesorado será obrigatorio o estudio da lingua galega. Os alumnos destes centros deberán adquiri-la capacitación necesaria para facer efectivos os dereitos que se amparan na presente Lei".

O noso idioma está no ensino. Da facultade de Filoloxía sae persoal licenciado na subsección de Galego-Portugués que serán os especialistas da(s) materia(s) no nivel de Ensinanzas Media e Superior. Pola contra, nas Escolas Universitarias de E.X.B. aínda non hai hoxe a especialidade (nin como "subsección") de Lingua e Literatura Galegas. Os futuros mestres teñen o galego como asignatura pero acadan a consideración de especialistas en galego por vías extraacadémicas, fóra da institución universitaria, mediante un cursiño organizado pola Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellería de Educación no que, moitas veces, non se chega ó nivel de coñecementos que se imparte nos tres cursos de Diplomatura. E todo isto a pesar de que xa no Real Decreto anteriormente citado (20-xullo-79) se sinala:

"Nas Escolas Universitarias de Formación do Profesorado de Educación Xeral Básica crearanse cátedras de lingua e cultura galegas, co obxecto de formar profesores de lingua galega nos niveis correspondentes a esa titulación".

Conseguíuse a introducción do estudio da Lingua Galega nos currículos dos futuros docentes desta especialidade, feito de indubidable importancia para o noso idioma, mais tamén é preciso que os especialistas noutras materias teñan a competencia lingüística necesaria para impartiren a asignatura correspondente na lingua da nosa Comunidade. Vemos necesaria a introducción da Lingua Galega nos diferentes plans de estudio a fin de que o futuro docente acade uns coñecementos lingüísticos específicos que amplíen e profundicen a formación obtida no ensino básico e medio, co obxectivo de que cada profesional poida exercer-lo seu labor (docente e investigador) na lingua propia do país.

Debería ser requisito indispensable que calquera aspirante a un posto docente no sistema educativo público acreditase o coñecemento da lingua galega -na súa expresión oral e escrita- para a práctica docente da súa materia. A consecución dun ensino en galego depende fundamentalmente dos docentes e, polo momento da súa vontade persoal pois, a pesar da *permisividade*, non hai ningunha esixencia legal establecida para que isto se leve a cabo.

Temos un marco legal que permite a potenciación do noso idioma, pero a situación non é tan positiva como sería desexable.

Contamos cunha observación do estado da lingua galega na Universidade publicada a iniciativa do Consello da Cultura Galega (Rodríguez Neira/López Martínez 1988). Este traballo fíxose cando contabamos cunha soa Universidade, agora son tres pero isto non afecta sustancialmente ó problema lingüístico aínda que si poida afectar ás distintas solucións que se dean en cada Universidade.

Neste estudio conséntase que a cota máis alta de emprego habitual do galego na Universidade (arredor do 30%) dáse no persoal de administración e servizos (PAS). Nos profesores sitúase preto do 20% e no alumnado aínda non alcanza esta última porcentaxe. Estes cocientes diminúen ó se incrementaren os niveis de formalidade da relación e no uso da lingua escrita.

Onde se rexistran os niveis inferiores de utilización da lingua galega é no exercicio da docencia. Só un 16% dos profesores declaran explicar neste idioma, o que significa que un 40% do alumnado non recibiu ensino en galego na Universidade e un 50% un máximo de tres materias. Por outra banda, só un 7% dos alumnos emprega o galego para se expresar na aula.

No que respecta á modalidade escrita, as porcentaxes de uso oscilan entre un 15% no PAS e un 5% no alumnado. Entre o profesorado só arredor dun 10% publica habitualmente en galego.

Entre as causas deste escaso uso do galego destaca no profesorado e no PAS a crenza de non dominar adecuadamente o idioma, así coma o feito de non estar normalizado o seu uso e non haber demanda por parte dos alumnos.

Os datos expostos constatan que o galego non é o idioma habitual da comunidade universitaria. E aínda peor, o cotexo dos usos habituais estimados ó longo de tres xeracións revela unha forte desgalguización; o galego perde dunha xeración a outra aproximadamente unha cuarta parte de usuarios.

O estado actual non é o ideal, e como dicía Viqueira (1974: 152) non abonda con lamentalo, precísase remedialo. Ante esta situación "de mínimos" cómpre presentar unha planificación lingüística axeitada que favoreza as perspectivas do idioma. A normalización non se vai acadar dun xeito espontáneo e voluntarista. No concepto de normalización está implícita a necesidade de planificación e de control do proceso.

Entendemos por planificación lingüística as accións que a Administración política leva a cabo para potenciar ou favorecer-lo uso dunha determinada lingua en tódolos ámbitos sociais dunha Comunidade. Ata o momento ningún goberno galego deseñou un modelo de planificación para Galicia. Xunto ás accións do goberno ou institucións políticas -foco principal de atención á planificación⁵- está a importancia das campañas ou esforzos doutras institucións nestes procesos. Unha delas é a Universidade, directamente relacionada coa formación do profesorado. Esta Institución, independentemente das da Comunidade Autónoma ten que ter, dentro da súa ampla política, unha planificación lingüística que faga efectivos os seus propios *Estatutos*, nos que se establece que:

"...a Universidade de Santiago de Compostela procurará o seu enraizamento e vinculación coa sociedade galega que a sustenta e, en xeral, deberá contribuír ó seu específico desenvolvemento social, económico e cultural" (art. 3.2)

"A Universidade de Santiago de Compostela debe promove-lo estudio e maila utilización da lingua galega como expresión cultural relevante do entorno social no que se asenta..." (art. 8.2).

⁵ Téñase en conta que estes problemas lingüísticos a resolver están directamente asociados coa situación política, económica, científica, social e cultural dunha sociedade. Son esforzos destinados a influír no comportamento lingüístico dos membros dunha Comunidade.

A actualidade, coa reforma dos Plans de Estudio, incorporación de novas titulacións, etc. é un momento óptimo para efectuar unha boa planificación lingüística. Este é un dos grandes desafíos ó que se teñen que enfrentar-las nosas universidades pois só así se identificarán coa nosa cultura sen por iso abandona-los anxeios de máximo modernismo e cientificismo nas portas do século XXI.

Hoxe en día a Universidade de Santiago conta coas persoas propicias para poñer en marcha este proxecto. O actual equipo de goberno expuxo os seus obxectivos en materia lingüística o pasado 5 de febreiro (1991) ante o Claustro Universitario. Por primeira vez preséntase unha proposta coherente e mínima de normalización, que tenta duplicar -nun prazo de tres anos- a presenza do noso idioma na docencia e nas publicacións universitarias. Esta proposta de normalización lingüística recibiu o apoio do Claustro.

Un proxecto de incremento e presenza da lingua galega na Universidade ten que pasar polos seguintes pasos:

1. Vontade das autoridades académicas e políticas para levar a cabo esta acción.
2. Normalización do galego no labor burocrático, documentación interna ou coa comunidade, rotulacións, instalacións... etc.
3. Introdución do galego como asignatura nos currículos de tódalas especialidades.
4. Potenciación do uso da lingua galega como lingua vehicular da docencia, cun prazo xusto de incorporación, ata chegar a un coiciente do 50% como mínimo nun prazo de 5 anos. Con todo, a liña de normalización será progresiva; non se estancará nese 50% senón que camiñará cara á *normalización plena*.

Quizais o máis custoso dos catro puntos sinalados sexa o último. A comunidade universitaria ten que arbitra-los mecanismos necesarios (estratexias, prazos... etc.) para que, a través dos Departamentos, Xuntas de Facultade, Xunta de Escola, etc. se organice a docencia en galego na maior parte das asignaturas. Para isto concederáse o tempo preciso para que o profesorado sen suficiente habilidade expresiva en lingua galega poida acadar-la competencia oral e escrita necesaria.

Potenciarase, asemade, a edición de material didáctico en galego e incrementarase a presenza do idioma nas publicacións universitarias e no material auxiliar do alumnado.

Consideramos importante este momento para a introdución do galego como asignatura no novo sistema de créditos. Como dicíamos anteriormente, tería como obxectivo reforzar e encamiña-los coñecementos adquiridos no B.U.P. cara á profesión específica que se estiver

cursando. Nas carreiras que teñen como finalidade fundamental formar futuros docentes para os outros sectores do ensino é básica a introducción desta materia, xa que parte dos futuros docentes terán que desenvolver-las súas clases en lingua galega, como xa ocorre agora cos ensinantes de Sociais en E.X.B. e B.U.P.

O Departamento de Filoloxía Galega da(s) Universidade(s) arbitraría a introducción das clases de galego nos distintos campus, determinaría o programa lingüístico a seguir e as adaptacións oportunas a cada realidade concreta.

Con relación ó punto 2, temos que dicir que na actualidade o uso do galego na administración universitaria central (Rectorado) presenta un índice elevado (máis do 90%), pero non ocorre o mesmo nos centros da periferia, onde os cocientes están por baixo do 50%.

Evidentemente habería que dotar este proxecto cunha ampliación de profesorado, equipos técnicos, confección de materiais, etc., pero é a única forma de que se normalice o uso da lingua galega nos centros formadores de profesorado e deste xeito poderemos conseguir que o galego sexa lingua de uso en tódolos niveis educativos.

O goberno autonómico ten que contribuír nesta tarefa. Concederá os recursos humanos e materias que cumpran para que este ambicioso plan se faga efectivo.

Velaí a grande tarefa que teñen pendente as Institucións correspondentes. O éxito do proceso normalizador radica na súa institucionalización. Sen institucionalización non hai solución, son insuficientes as iniciativas individuais ou de grupos; é necesario o impulso administrativo e político.

BIBLIOGRAFÍA

- Alonso Montero, X.: "Do estado da lingua: algunhas cuestións", *Grial*, 107 xull.-set. 1990, pp. 275-293.
- Castelao, A. R.: *Sempre en Galiza*, Akal, Madrid, 1977².
- Costa Rico, A.: *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*. Ed. Servicio de publicacións da Xunta de Galicia, Santiago, 1989.
- Filgueira Valverde, X.: "No centenario. O Padre Sarmiento e a fala galega", *Grial*, 38, out.-dec. 1972, pp. 385-393.
- Gran Enciclopedia Gallega, s.v. *GALEGO*, t. XIV.
- Lexislación sobre a Lingua Galega*, Consellería de Educación e Cultura. Dirección Xeral de Política Lingüística. Xunta de Galicia, 1984.

- Modelo de Normalización Lingüística para o ensino*. Compostela, 1989.
- Pensado, J. L.: *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento* (edición e estudio crítico). Xunta de Galicia. Servicio central de publicacións, 1984.
- Risco, V.: "Plan Pedagógico pr'a galeguización d'as escolas", *Nós*, 6 (20-agosto-1921), pp. 5-7, e 7 (25-outubro-1921), pp. 10-12.
- Rodríguez Neira, M. A./López Martínez, M. S.: *O galego na Universidade*, Ed. Consello da Cultura Galega. Colección de lingüística, Santiago de Compostela, 1988.
- Viqueira, V.: *Ensaio e poestas*, Galaxia, Vigo, 1974.

A RESPONSABILIDADE DA ESCOLA

XESÚS RÁBADE PAREDES

Equipo de Lingua Galega

Gabinete da Reforma Educativa

Xa en 1985, hai seis anos, un colectivo de pais (tal vez ilusos) emitía en Santiago, baixo as siglas de APADEL (Asociación de Pais pola Defensa da Lingua), un breve documento realista e moderado que pretendía romper coa discriminación flagrante que padece o galego no campo educativo. Causa pena comprobar aínda hoxe a vixencia daquel mesmo diagnóstico.

A campaña de sensibilización que emprendeu APADEL e as súas propostas de actuación urxente no ámbito da escola seguen sendo por desgracia aínda válidas como referente básico á hora de adaptar a inminente Reforma Educativa á realidade concreta de Galicia, porque a *contextualización* entre nós do currículo escolar ten que significar, dentro do maro da citada Lei, unha moi afinada sincronía coa especificidade socioeconómica, cultural e lingüística desta Comunidade.

Ensinar en Galicia ignorando as circunstancias ambientais que se nos introducen cada día nas aulas, ou pretender pecha-los ollos perante a situación de dúas linguas en conflito, descriminando precisamente a maioritaria e propia, sería tanto como esquecer quen somos, andar desorientados, non dar ningún sentido ó que facemos e non sabermos nin que voz nos define nin como nos chamamos. Eu teño a certeza de que se hoxe a escola puxese o empeño galeguizador que durante tantos séculos puxo en desgaleguiza-los alumnos que lle entraban polas portas, a plena normalización deste país -cultural, política, lingüística- era labor doado a curto prazo. As cousas, por desgracia para todos, non suceden deste modo, e o sistema educativo de Galicia, con reforma ou sen ela, segue a cumprilo seu papel alienante, de costas á comunidade onde radica.

Hai pouco máis dun ano, lía un intelixente e xuicioso artigo do escritor e xornalista Manolo Rivas no que se retrataba a toda esa xentiña que sen ningún pudor manifesta os seus complexos nos medios de opinión, atacando un patrimonio comunal que debería preservar e defender todo galego de lei e calquera persoa sensible e cultivada: o idioma de Galicia. Referíase o autor á liberdade entre nós conculcada de se escolarizar na lingua propia (isto é, en galego), un dereito que se lles segue negando aínda ós nosos fillos en tódalas escolas do país. É esta unha cuestión sobre a que eu teño insistido con algunha teima, porque me parece grave a discriminación que o noso idioma sofre no sistema escolar, un segregacionismo revelador da desigualdade de oportunidades que padecen moitos nenos e nenas no presente en Galicia.

Hoxe en día, en efecto, ó ingresaren na escola, as alumnas e alumnos galegofalantes teñen na práctica que abdicar do seu idioma, mesmo contradicindo abertamente o que a lexislación sinala: *O galego, como lingua propia de Galicia, é tamén lingua oficial no ensino en tódolos niveis educativos.*

Na miña condición de ensinante e de pai, teño nisto a vantaxe de non falar de oídas. Como pai, constatei e constato que en ningún momento a institución escolar acolleu ós dous meus fillos na lingua de instalación que lles é propia e desde a que iniciaron a apropiación do mundo. Aínda máis, non resulta infrecuente que a escola actúe en contra. E se María do Cebreiro e Xesús Abelardo -como tantos e tantos alumnos de Galicia- seguen manifestándose en galego en calquera situación, débese certamente a motivacións, estímulos e afectos moi outros dos que imperan no medio educativo que padecen.

Como ensinante con algunha experiencia, dou tamén fe de como na inmensa maioría das aulas do país continúa a romperse igual que antano o vencello idiomático que unha porcentaxe elevada de escolares traen desde a familia e desde o entorno. Así aillada, descontextualizada, a educación fará tábula rasa dos valores culturais a partir dos que un galego se abre ó mundo.

Moi lonxe estamos, pois, da "progresiva galeguización" do ensino postulada na lexislación vixente. Moito máis lonxe aínda de acadármola meta da galeguización real. E vai sendo hora de manifestarmos xa que un sistema educativo que non logra preservalo precioso vehículo transmisor da cultura dunha comunidade, da comunidade que forma e á que se debe, ese sistema é pernicioso e perfectamente inútil.

Se algunha reforma lle cómpre urxentemente ó sistema educativo de Galicia, unha desas reformas é a da introducción prioritaria no

mesmo centro da súa actividade das claves culturais do país no que se asenta. Só despois, e a partir delas, deberá aproximar ós escolares -futuras cidadás e cidadáns galegos- a outros pobos e ámbitos, así, por esta orde: culturas hispánicas, europeas e mundiais.

Trátase, nin máis nin menos, dunha inversión radical da perspectiva que hoxe por hoxe impera na maioría dos centros escolares. Mentres isto non suceda, seguiremos tatexando, transmitindo información e coñecementos descontextualizados, é dicir, perfectamente inútiles. Seguiremos, tamén, a remolque doutros carros, dominados polo imperio doutras voces e doutros intereses...

Pero nesa recuperación do noso corpo colectivo, nesa inversión da óptica que só nos conduciu á submisión e postración histórica, ocupa o idioma, o verdadeiro espello da cultura, un papel primordial. E sucede que o noso propio idioma, a lingua que nos guía no universo á inmensa maioría dos galegos, non é acollida pola nosa escola co interese e a eficacia que debera. De seguiren así as cousas, nin sequera os futuros homes e mulleres que habitarán Galicia teñen garantida a adquisición e transmisión da nosa lingua, o maior patrimonio que creou o noso pobo.

Creo que chegou a hora de reaccionarmos como ser colectivo; de facer autoexame e proclamarmos que un sistema educativo que non serve ás esixencias nin ós intereses da sociedade onde radica, incumpre o papel básico que ten encomendado e xoga a destruír, a alienarnos. Considero eu que entre todos debemos procurar que mañá os nosos fillos e fillas teñan claras as súas referencias e non se desorienten.

Houbo e hai graves responsabilidades administrativas e políticas -tantas veces por min xa denunciadas- no que respecta ó incumprimento legal en materia de ensino obrigatorio do galego ou da introducción vehicular da lingua, oficial, no sistema. Pero a administración e as instancias políticas non deberan ser sempre o chivo expiatorio, cando son evidentes outras complicidades e culpabilidades da acción educativa, máis de a diario e de tellas abaixo.

Hai serias deficiencias, por exemplo, no tratamento dado ó noso idioma que incumben maiormente ó profesorado e en xeral á desharmonía ou disfunción no goberno dos centros. Así, un non pode dar creto a que existan colexios de EXB, con dous, tres e máis especialistas na área de galego, onde se lles adxudica a impartición da disciplina a profesionais que non o saben nin o falan e -moito máis grave aínda- que están a transmitir nas propias aulas odios idiomáticos abertos e actitudes negativas. E a comunidade escolar, ante o fraude flagrante, achanta e cala. ¿Mostraríase igual de cómplice se isto

mesmo chegase a suceder co castelán, co inglés, coas matemáticas...? Teño serias sospeitas de que non. Lamentablemente, debemos concluir que o mal está en nós mesmos.

NORMALIZACIÓN E DIDÁCTICA DA LINGUA

XESÚS MANUEL LÓPEZ VALCÁRCEL

Equipo de Lingua

Gabinete da Reforma Educativa

Unha estratexia fanada

As ciencias da linguaxe, e as teorías lingüísticas, están sendo sometidas a novas formulacións desde diferentes sectores. Resulta difícil, cando non imposible, fundamentar sobre esa disparidade opcións didácticas, polo que con respecto ó ensino e aprendizaxe da lingua o máis axeitado é guiarse por "*obxectivos pedagóxicos*". Dentro deles o máis importante entre nós é contribuír, desde o ensino, á normalización e á instalación social do idioma. A "socioloxía da linguaxe", a "lingüística social", a "antropoloxía lingüística", etc., correntes todas que deron lugar á chamada *Etnografía da comunicación*, que é a denominación máis coñecida e a ciencia que parece englobar as variadas preocupacións, teñen que ter a proxección didáctica que se deriva dos seus postulados. Nestes últimos está implícita unha concepción nova da lingua, que sen ignorar a súa condición de sistema, presta atención a aspectos como o *uso*, o *contexto*, a *emoción*, a *motivación*, que tradicionalmente se desestimaron no estudio das linguas e, consecuentemente, na súa aprendizaxe. Ninguén terá inconvenientes en admitir que estes coñecementos non son *strictu sensu* lingüísticos, pero o certo -e eso é o que aquí nos interesa- é que eses coñecementos son de utilidade á hora de *aprender* unha lingua. No caso do galego, ademais, non se trata tanto de aprender, canto de *adquirir* ou *apropiar*, porque na mera aprendizaxe non están contemplados os aspectos psicolóxicos e sociais que interveñen, decisivamente, na consecución da competencia comunicativa, tal e como aquí a entendemos. A *Etnografía da comunicación* diferencia os conceptos *acontecemento comunicativo* e *competencia comunicativa*, ofrecendo por primeira vez unha visión do *uso lingüístico* como un *proceso complexo* no que conviven aspectos cognitivos, sociais e lingüísticos. Poderíase teorizar mesmo sobre a menor

importancia que, no caso galego, presentan estes últimos fronte ós outros. Despois dunha análise da nosa realidade, no ámbito escolar, parece aconsellable decantarse por unha *etnometodoloxía* que integre as opinións de psicólogos, antropólogos, sociólogos e outros especialistas que atopan na actividade verbal humana obxecto de estudo.

Esta reformulación das teorías lingüísticas, agora mesmo, é parella a un consenso xeral que insiste nas deficiencias que presenta a didáctica do idioma. Este consenso, que transcende o ámbito educativo e ten unha proxección social, insta a un debate sobre o papel do idioma na escola e, en xeral, na sociedade. Ese acordo sobre as deficiencias didácticas, que de seu merecería atención, ve reforzada a súa importancia á vista dos escasos resultados, ou dos fracasos, que a incorporación do galego ó sistema educativo está a proporcionar. O interese dos alumnos pola lingua non vai máis alá das expectativas sobre a calificación, e o certo é que o ensino non modifica case nunca os hábitos de uso. Sabemos, de vello, que para endereitar axeitadamente o proceso cómpre vontade política por parte da administración. Pero, baixo este argumento, tamén se agacha con frecuencia a inactividade, a incompetencia e mesmo a ignorancia. Urxe evitar que a "asignaturización" do idioma se converta nun atranco para a normalización. A belixerancia ortográfica, a falta de preparación do profesorado, os convencementos dixestivos, as posturas ambiguas, os negocios editoriais; en definitiva, a insinceridade do idioma como asignatura ó sistema educativo. Contribúen a esta confusión aqueles que opinan que o maior inimigo do galego son as leis en prol da súa normalización cando é evidente, alén de intereses partidarios, que o desenvolvemento responsable da Lei de Normalización, que todos deberíamos demandar, supoñería un notable avance no ámbito educativo e posibilitaría no futuro novos marcos legais ó proceso. Hai que actuar, por forza, dentro do marco político actual, que é o que hai. Non é posible traballar sobre futuribles, teorías salvadoras ou hipotéticos marcos revolucionarios.

Á parte das responsabilidades políticas, hai aspectos, enfoques e prácticas que está na man do profesorado corrixir ou mellorar. Faise necesario que o profesorado de lingua e literatura galegas, cos ollos postos na normalización, asuma a responsabilidade que ten na falta de atractivo e nos escasos resultados prácticos que se están a conseguir. Nesta falta de logros teñen un papel destacado:

1. A formación deficiente do profesorado

A formación de partida do profesorado é en xeral inadecuada e presenta desequilibrios. Os profesores de EXB foron instruídos sobre aspectos de Psicoloxía e de Pedagogía, pero non recibiron formación específica, en profundidade, sobre a materia que explican; contrariamente, os profesores de EEMM recibiron unha formación curricular específica, pero non teñen a penas preparación de cómo transmitir eses coñecementos. Como consecuencia desa falta de formación, hai profesores incapaces de facer atractiva a materia, porque non a coñecen; hai profesores que optan por mandar "investigar" ós alumnos e non explican, profesores que reproducen os modelos vividos na universidade e só "explican", etc. Se ben é certo que calquera pedagogía, en última instancia, se acaba convertendo nunha relación interpersoal, tamén é certo que a sabedoría, o coñecemento de técnicas, o emprego de baterías de actividades axeitadas, a programación correcta das finalidades, etc., contribúen decisivamente a facilitar esa relación. A estas eivas na formación engádese o tema dos "oportunistas", a "cantidade" de profesores especialistas que hai na EXB, e outros, que contrastan co xeneralizado incumprimento do disposto polos textos legais. O profesor non é o aplicador de teorías elaboradas por outros, senón que como persoa, está suxeito ós seus propios criterios, ás propias informacións, e só a partir das propias conviccións (políticas, pedagóxicas, etc.) diseña a súa actividade docente e a súa relación cos alumnos. As teorías perden así bastante importancia. O que hai que mellorar é a preparación dos profesores.

2. O enfoque didáctico inadecuado

Que a situación presente no que atinxe á didáctica da lingua precisa cambiar, en xeral, ningún o discute. O enfoque que se lle dá á materia ten bastante que ver coa formación recibida, que consolida polo demais hábitos nocivos xa instalados. Opera contra novos enfoques o peso dunha tradición didáctica, centrada na teoría gramatical, pero tamén as referencias epistemolóxicas que se centraron, igualmente, no sistema e ignoraron como incognoscible todo o referido ó discurso real: a comprensión, a produción, a construción do significado, os referentes contextuais na comunicación etc. etc. Non é o menos grave destes hábitos a consideración da lingua escrita como o *modelo de lingua* a traballar, fundamentalmente, na clase. A partir de aí segue, como consecuencia lóxica, a insistencia estéril sobre aspectos sintácticos da gramática. Acontece con frecuencia que os alumnos

comezan a facer os arquifamosos *diagramas arbóreos* en Primaria, e como cambian de modelo, e de terminoloxía, con cada profesor, chegan ó remate dos seus estudos non universitarios e aínda non saben facer análises sintácticas cunha elemental coherencia. Eso non sería relevante se tivesen adquiridas outras competencias, pero tampouco, porque a inadecuación do enfoque non afecta só á gramática oracional.

A evidencia é que non acertamos a axudar desde as aulas a normalización, ou, alomenos, parece claro que avanzando na solución destas dúas grandes deficiencias teríamos dado un paso importante, que está parcialmente ó alcance do profesorado.

Na actualidade, entre os profesionais do ensino non universitario hai opinión, practicamente unánime, arredor do *enfoque comunicativo*. Este acordo xeneralizado é sen embargo máis teórico ca práctico, por diversas dificultades, entre as que se contan:

-A preparación "filolóxica" do profesorado.

Por estar centrada na análise do código e, moito menos, en aspectos da psicolingüística e da sociolingüística que son, no caso do galego, prioritarios, contribúe a dificultar a aplicación deste enfoque. Mesmo no caso dos alumnos que van seguir estudos filolóxicos cabe afirmar que a bagaxe coa que deben chegar á universidade debe ser *instrumental*, pero non teñen que levar media carreira feita. A formación universitaria do profesorado ignora, cando non despreza, a preparación pedagóxica. Sen embargo, unha porcentaxe maioritaria dos alumnos das facultades de filoloxía tiveron, e teñen, un futuro docente. Coa formación que reciben non pode haber bos profesores. Non se trata, por suposto, de abandonar o estudio formal da lingua, senón de prestar atención específica a aspectos sociolingüísticos e, especialmente, psicolingüísticos, que teñen para a normalización do noso idioma unha decisiva transcendencia.

-A ausencia de tradición na que inspirarse.

A transmisión de coñecementos é unha actividade que propende á mímese, á reprodución de modelos previos e os profesores á hora de compoñer a *súa didáctica* reproducen os sistemas nos que foron eles mesmos instruídos. En calquera modelo educativo, máis importante có currículo prescritivo da administración, é este ideario persoal do profesor. Unha das claves está, en consecuencia, en formar bos profesores.

-A ausencia de material didáctico para anovar as actividades e variar o enfoque.

Esta circunstancia, real, é interdependente coas outras e só se pode resolver canda elas. A renovación pedagóxica en curso aportará unha novidade moi importante a este respecto. Serán os profesores os que deseñen o seu propio material didáctico. Se isto é importante en calquera materia, no caso do galego é imprescindible. Sería importante que esa renovación fose acompañada dunha reestructuración horaria, un menor número de alumnos por aula, e unha mellor retribución do labor docente, camiño que parece o único posible para conseguir os obxectivos que se perseguen.

A estas dificultades para a implantación real do *enfoque comunicativo* habería que engadir outras como a desintegración social, calculada, de Galicia, a ausencia de expectativas entre a mocidade, o nivel de conflitos e, por suposto, a comodidade. Se ben esta última é disculpable polas outras causas, que na situación actual converten as iniciativas de cambio do profesorado en heroísmo.

Estructuralismo e fronteira oracional

A lingüística, como materia de estudio autónoma, separada da filosofía e da historia, é unha aportación das primeiras décadas do século XX. A súa independencia débese, especialmente despois de Trubetzkoy, ó achado que supoñía en xeral o estruturalismo. E a esa liña investigadora, de evidente rendibilidade na universidade, dedicáronlle a parte do león os estudos lingüísticos. A gramática xenerativo-transformacional, nas súas sucesivas formulacións, parcialmente, toma en consideración aspectos psicolóxicos, no que ten de "creación" a actividade lingüística. Sen embargo, a importancia que se lle concede á sintaxe no corpus teórico de Chomsky, non axudou a modificar o enfoque "estructuralista" no estudio das linguas. Estructuralismo e xenerativismo son dúas perspectivas diferentes, pero concomitantes, dun estudio estrutural das linguas. Se ben é certo que a teoría de Chomsky incorpora aspectos psicolingüísticos ignorados, pero nunca negados, por Saussure, a verdade é que as dúas teorías, metodoloxicamente, non fan en absoluto referencia ós *actos de fala*: protagonismo dos interlocutores, situacións contextuais, intención comunicativa, procesos de adecuación do código, etc., que é, naturalmente, o que máis interesa desde o punto de vista da *competencia comunicativa*. Veláí que non só se seguiu debullando polo miúdo o código, senón que se instalou nos libros de texto a nova aportación. É máis, entrou en

conflicto cos modelos de análise gramatical precedentes, o que sumado ás heteroxéneas terminoloxías, trouxo as cousas á situación actual. Non debe estrañar, a partir de aí, a pobreza dos resultados.

Unha análise lingüística, que con frecuencia non rebasa a fronteira oracional, ignora aspectos de psicoloxía social de extraordinaria relevancia en Galicia; as pautas da conversa, moi diferentes das da escrita; os contextos e, especialmente, os usos reais en situacións concretas de comunicación. Non se afondou entre nós, suficientemente, no debate permanente entre os partidarios de ensinar "os usos instrumentais da lingua" e os partidarios de ensinar "gramática".

A consideración da lingua, ante todo, como sistema, e a formación "específica" que reciben na universidade os futuros docentes son un importante elemento que propicia que, chegados ás aulas, reproduzan as teorías gramaticais que aprenderon naquela. Case non se lles deixa outra posibilidade, porque para optar por outro enfoque esíxese do profesorado un cambio -que deberán adoptar a partir de esforzos persoais- ó que non todos están dispostos. A formación que reciben os futuros ensinantes de linguas está orientada á investigación do código, pero carece dos máis elementais rudimentos didácticos. É máis, sen esa formación para a transmisión dos coñecementos, a formación específica resulta moitas veces unha carga distorsionadora.

Se isto é certo para calquera idioma, no caso do galego a ausencia de recursos didácticos é especialmente grave. Prodúcese unha *filoloxización* do ensino, reproducense debates e teorías propias do ámbito universitario, e descóidanse -e este é o problema- os aspectos instrumentais, o uso simplemente, do idioma. Non é infrecuente, así, que sexan os alumnos que non empregan o código os que tiran, a partir deses métodos, os mellores resultados, nin que haxa discentes que rematan felizmente os seus estudos medios sen saber "falar", con elemental corrección, a nosa lingua. O galego está a quedar relegado, neste intre, ó ámbito da escrita. O principio do fin.

Nesta vella polémica sobre o qué se debe ensinar dunha lingua, está implícita unha concepción da linguaxe. Fronte ás descrições morfolóxicas e sintácticas, características do *enfoque estrutural*, cobran importancia na actualidade os aspectos relacionados coa semántica, en xeral, e no caso específico do galego os *actos de fala nos diferentes referentes contextuais*. Ora ben, ese obxecto de estudio, que é prioritario, non esgota as posibilidades da *competencia comunicativa instrumental*. Hai aspectos da escrita que deberán ser traballados paralelamente e, singularmente, aspectos de psicolingüística que deberán estar presentes na orientación do programa. Certamente, os *aspectos afectivos* (sociolingüísticos e psicolingüísticos) non se poden traballar

de maneira aillada, senón sobre actividades concretas. En realidade, o verdadeiramente importante son estes aspectos afectivos, que inclúen a motivación, os contextos de intercomunicación, e os procesos de tipo psicolóxico que entran en xogo na aprendizaxe e asunción definitiva dunha lingua. Podemos considerar, a partir de aí, as catro destrezas básicas (comprender, falar, ler e escribir) como a manifestación externa de procesos psicolóxicos e habilidades subxacentes. Non abonda, en consecuencia, para o galego o *enfoque comunicativo*, que é recomendable para calquera outra lingua no ensino non universitario, senón que no noso caso concreto cabe falar dun *enfoque afectivo* que integre esa *competencia comunicativa instrumental* (Fig. 1).

Figura 1

En xeral, e a efectos puramente didácticos, pódese argüír que é preferible optar por un enfoque afectivo e, a posteriori, seleccionar, por non dicir adaptar, os eixos epistemolóxicos que mellor casan coas finalidades didácticas que nos propoñemos conseguir. Velaí que ó optar por un determinado enfoque xa se están a tomar, tamén, decisións sobre a concepción da lingua, relegando a un segundo lugar outros aspectos susceptibles de figurar nas finalidades, coma os relativos ás disciplinas lingüísticas e literarias. En consecuencia, aqueles obxectivos relativos a contidos lingüístico-literarios quedan subordinados á consecución daqueles outros que demandan a valoración afectiva do idioma e a comprensión e produción de mensaxes.

Chegamos así a unha concepción da lingua na que converxen os procesos psicolóxicos de valoración, a orixe social deses procesos e da propia lingua e, en especial, o concepto de *mediación significativa* entre eses procesos psicolóxicos, necesariamente individuais, e a sociedade. A partir de aí, só cabe na situación galega, concebir a lingua como *sinaleiro supremo de identidade* colectiva, como instrumento de coñecemento e interpretación da nosa realidade, como recurso para a construción do propio pensamento e como *factor de intercambio e mediación social*. Nesa concepción cómpre destacar, antes de nada, a comprensión do papel que xogan as prácticas lingüísticas como diferenciadoras e clasificadoras sociais e, de paso, a formación orientada a superar no *mercado lingüístico* os contextos desfavorables, os interlocutores ofendidos e a belixerancia ignorante, de xeito que alumnas e alumnos aprendan a usar o idioma a nivel interpersoal e social.

Concebir a lingua nunha triple dimensión social, comunicativa e funcional, con especial énfase nos aspectos afectivos, supón antes de nada propiciar a adquisición psicolóxico-social do idioma, e paralelamente, desenvolver as capacidades de expresión e comprensión oral. Os aspectos de *valoración* e *emprego* configúranse, logo, como os dous eixos fundamentais, á hora de seleccionar os contidos e de organizar o currículo. En realidade, neste enfoque vai implícita a reflexión sobre o código, porque a competencia discursiva supón a capacidade de decodificar e codificar nas mensaxes os diferentes elementos que integran o sistema e usar a lingua en relación con diferentes situacións e contextos supón actualizar en cada caso, e nesto tamén están de acordo estruturalistas e xenerativistas, competencias discursivas específicas.

Enfoque afectivo e normalización

Un dos problemas que ten a didáctica da lingua, neste momento, é a repetición permanente dos contidos. Os alumnos estudian sempre "o mesmo". A partir dos cinco anos os nenos teñen un dominio lingüístico oral que abrangue as necesidades elementais da vida cotiá; a partir desa idade, ó longo de toda a Educación Primaria, os alumnos adquiren as destrezas elementais da lectura e da escritura, e a partir de aí, comeza con frecuencia o estudio dunha teoría gramatical que só rematará cando acceda á Universidade. Despois desa andada, de maneira bastante xeral, alumnas e alumnos son incapaces de falar o idioma, de facer con xeito o resume dun texto e carecen das técnicas elementais de redacción e de capacidade de síntese. Poderíase pensar que estas destrezas só deberían ser obxecto de estudio, en exclusiva, da Educación Obrigatoria, deixando a reflexión sobre o código, desde a metalingüística, para o Bacharelato. Ese parece, desde logo, un itinerario preferible ó actual que pon ós alumnos a facer diagramas arbóreos na Educación Primaria, antes de teren adquiridas as destrezas instrumentais básicas que vimos de sinalar.

Esa precipitación gramaticalista débese tamén ó carácter propedéutico das etapas de ensino non universitario. Unhas dan paso ás outras, o que converte as inferiores en preparación para as seguintes. Non deixa de ser alucinante, tendo en conta esto, que non houbese ata agora unha harmonía entre os programas das etapas, nin de contidos, nin metodolóxicos nin mesmo no referente á terminoloxía. Isto contribúe, como é lóxico, a que se repitan os contidos, por unha parte, e a que haxa contidos que non son tratados, por outra. Este é, precisamente, o problema.

Pódese afirmar que a chave da cuestión metodolóxica na didáctica da lingua está en compaxinar axeitadamente o carácter transitivo das etapas e o carácter terminal ou específico.

Inicialmente, o neno fai un etiquetado de identidades, e usa unha palabra para cada realidade, pero non é capaz de darlle un uso recursivo noutros contextos; tampouco é capaz de conxugar simultaneamente varios aspectos dunha mesma situación, senón que centra a atención nun deles, para abandonalo ó focalizar a atención noutro distinto. Esta atención exclusiva é o que lle fai percibir as relacións como se fosen propiedades, e así a maternidade, que é unha relación, só pode ser comprendida a través, por exemplo, da figura real da nai. Baseándonos nas etapas de Piaget, e nos diversos estudos sobre a adquisición da linguaxe, podemos afirmar que a *función simbólica*, mediante a imitación diferida, é a primeira manifestación da aprendizaxe

da lingua como *estructura* formal. Chamamos *imitación diferida* a aquela que se produce en ausencia do modelo, o que lle permite ó neno "vivir" situacións non reais, mediante xogos analóxicos, e empregando por primeira vez polo tanto a *función representativa*. A través dese proceso comprende, por primeira vez, que os signos lingüísticos son significantes que só manteñen unha relación convencional, arbitraria, cos seus significados. Na *función simbólica*, e nos seus mecanismos analóxicos que permiten reproducir situacións, parece estar tamén, o xermolo da memoria.

Entre os seis e os doce anos o neno é capaz de empregar recursos lóxicos e operacións (adición e sustracción) nas que se dá a propiedade de inversión. Aprende a formar clasificacións, a *lóxica de clases*, relacionando elementos que teñen aspectos comparables, e a desestimar aqueles non relevantes facendo uso dos conceptos de inclusión e exclusión. Paralelamente, comezará a usar a *lóxica de relacións*, e aprenderá o lugar que lle corresponde a un elemento en relación con outros, podendo xerarquizar as clases, e mesmo as relacións, en sistemas que manteñen leis con respecto á totalidade. Este proceso de adquisición lóxica, que parte das representacións e *operacións concretas*, ten unha proxección lingüística. Por esa vía aprende a *clasificación*, imprescindible para a morfoloxía, a intersección, *paradignas*, a implicación e disxunción, *sintaxe*, a relación, *léxico*, a seriación, *os comparativos*, etc. Este é o momento da aprendizaxe no que a linguaxe actúa, máis claramente, como instrumento xerador de estratexias para resolver problemas de comunicación, o que demanda unha particular atención didáctica.

A partir dos doce anos comeza o período que Piaget denomina das *operacións formais*, caracterizado polo emprego da lóxica deductiva. É neste momento cando a linguaxe adquire instrumentalmente a máxima importancia, porque con ela constrúe as proposicións, e as hipóteses, propias da lóxica deductiva. A capacidade para formular hipóteses perante un problema novo -pensamento hipotético-deductivo- só pode executarse facendo uso da linguaxe. Cando máis profundo e amplo sexa o desenvolvemento lingüístico do alumno, tanto máis forte e capaz será o seu razoamento. É sobre este esquema sobre o que se constrúe o pensamento que no Occidente se considera científico.

Nesta etapa, como veremos máis adiante, non só cómpre desenvolver a lóxica proposicional, senón máis ben os mecanismos afectivos e de interacción social que teñen que ver co idioma.

Podería parecer que este proceso de *apropiación* da linguaxe que acabo de describir permite a incorporación da análise gramatical

(morfolóxica e sintáctica) na Primaria. Non, se a finalidade é, como postulamos, a competencia comunicativa instrumental. O alumno desa idade, no mellor dos casos, está a adquirir esa competencia, e a través dese proceso fará, inevitablemente, análises implícitas do código. Sen embargo, a análise gramatical explícita non aporta nada esencial á finalidade perseguida e si impide actuar con proveito sobre outros contidos. Hai que ter en conta aquí, especialmente, os diferentes graos de iniciación no idioma cos que chegan os alumnos, que merecen de seu unha reflexión e a adopción de medidas que haberá que concretar. Nin sequera na Educación Secundaria Obrigatoria, á vista de que con demasiada frecuencia a competencia comunicativa é mínima, parecen aconsellables os vixentes métodos de análise gramatical, que poñen o énfase na descrición do sistema. Dependerá, en todo caso, do grao de madureza lingüística (especialmente no nivel da fala) alcanzado.

Podería parecer, de novo, que o enfoque afectivo debería rematar nesta etapa, para pasar á análise do código no Bacharelato. Tampouco é así. As teorías constructivistas da aprendizaxe salientan o feito de que os procesos mentais que se producen no paso do emprego unifuncional ó uso multifuncional das formas lingüísticas son procesos de adquisición de destrezas discursivas e cognitivas que se seguen producindo ó longo de toda a vida. Hai que ter en conta ademais a finalidade do bacharelato, terminal en parte, pero propedéutico en grande parte, a teor das porcentaxes de alumnos que seguen estudos superiores. Esta característica de etapa *transitoria* reforza o interese do enfoque afectivo. Nos casos nos que é terminal, por razóns obvias, e nos outros, tamén, en atención ás especialidades universitarias polas que optan alumnas e alumnos. É a última oportunidade. Ten para os discentes, en case tódolos casos, unha maior rendibilidade o enfoque comunicativo que prima a adquisición de destrezas e técnicas discursivas. Esa adquisición progresiva deberá comezar, parece, pola semántica (adquisición de significados contextuais) para desenvolver despois, sucesivamente, todas aquelas que redundan no mellor emprego instrumental do idioma. A evidencia demostra tamén, a todas luces, que na actualidade aínda non se conseguiu, nesta etapa, a competencia comunicativa, alomenos nos términos que foron apuntados, especialmente no referido ós procesos de interiorización afectiva.

Na educación postobrigatoria, que xenericamente coincide co final da adolescencia -sempre tendo en conta o lábil desa fronteira-dáse a última oportunidade de incorporar a nosa lingua ás necesidades expresivas dos alumnos. O enfoque afectivo ten nesta etapa, se cabe, aínda máis interese porque se está a producir nos discentes o desenvolvemento social da personalidade. Desde o punto de vista cognitivo,

os alumnos serán capaces, por primeira vez, de xulgar as afirmacións non exclusivamente pola súa verificación na realidade, senón tamén pola súa propia coherencia interna e pola súa relación lóxica con outras afirmacións. Alumnas e alumnos, igualmente, desenvolveron con anterioridade estratexias de memorización, de rendibilidade escolar, pero tamén fundamentais na configuración e fixación do propio pensamento. Desde o punto de vista afectivo alumnas e alumnos están implicados nun proceso de consolidación da personalidade, son por primeira vez "conscientes de si mesmos", moi sensibles á opinión da "audiencia imaxinaria": opinión que deles (comportamento, lingua, aspecto) se poidan formar os máis. Mostran interese, como nunca antes, por todo tipo de ideoloxías, culturas, valores e causas, e para facer fronte á característica inseguridade desta etapa da vida ora manifestan unha sobreidentificación con algunha personalidade admirada (músicos, escritores, políticos) ora converxen, por afinidades procedentes normalmente do anterior, nunha *identidade grupal*. En definitiva, están a *definirse*. É unha etapa de fixación de intereses, e de conviccións, que durarán toda a vida. Os pais e os profesores deixan de ser os deuses e de estar en posesión da verdade, para seren profundamente discutidos. Son eles os que reclaman o protagonismo da historia, os que discuten e aprenden, a través do "grupo de amigos", a vivir por si mesmos. A importancia que ten a incorporación definitiva do idioma nesta etapa resulta obvia, e mesmo as posibilidades que as características dos alumnos ofrecen para conseguir esa incorporación. O idealismo nesta etapa, a paixón característica polas discusións, o cuestionamento do establecido converten esa idade no ámbito máis favorable para dar, ou consolidar, ese paso.

Ese enfoque *afectivo* deberá, entre outros aspectos, estar caracterizado por:

-Unha finalidade clara: a *competencia comunicativa*, entendida como a capacidade de comprender e expresar oralmente e por escrito todo tipo de mensaxes. Paralelamente, de cara á consecución dese resultado final, que deberá obterse -tal e como esixe a legalidade- ó remataren os alumnos a educación obrigatoria, hai que ter en conta os procesos analíticos de *interiorización*. A través deles alumnas e alumnos irán penetrando na organización semántica, morfosintáctica e discursiva ata adquirir a *representación interna* do idioma. Este proceso de interiorización non é posible conseguilo só desde as aulas, pero sen dúbida o *enfoque afectivo* favorece o perseguir que os alumnos se expresen, superando o estrictamente conceptual. Esa *representación interna*, ademais, é factor decisivo para unha *valoración afectiva* do idioma. Certamente, esta última é a meta real, pero a valoración do

idioma non é nunca separable do seu emprego. Entendida así, de xeito amplo, a *competencia comunicativa* abrangue non só a reflexión sobre os aspectos formais do código (*compoñente lingüístico*), senón tamén a capacidade do alumno para xulgar por si mesmo os usos da lingua na sociedade (*compoñente sociolingüístico*) e, especialmente, os procesos psicolóxicos de interiorización (*compoñente psicolingüístico*).

-Unha metodoloxía axeitada: participativa, centrada no alumno, que deberá ser o protagonista da aprendizaxe. Pódese abordar por "tarefas", seguindo o modelo clásico da ensinanza de idiomas estranxeiros, ou a partir de UDD que contemplan, racionalmente, esa metodoloxía activa.

Queda claro que se produce un cambio de énfase desde a análise do discurso, teórica, ó dominio práctico das posibilidades *instrumentais* do idioma. Trátase, xa que logo, de "saber como" e non de "aprender que"; de adquirir, en definitiva, a capacidade de empregar de maneira axeitada unha ringleira de normas gramaticais, *antes* de reflexionar sobre os mecanismos que as moven. A novidade máis salientable do enfoque afectivo, tal e como aquí o entendemos, está na atención que se presta ós aspectos psicolingüísticos e sociolingüísticos. A filosofía política da sociedade actual centra o seu interese nos chamados "modelos tecnolóxicos", e traslada esta concepción ós programas educativos. Esa filosofía política é interesada, e conleva unha deshumanización contra a que se albiscan, por fortuna, as primeiras rebeldías en diversos estratos da mocidade. O curioso é que o énfase gramaticalista-formalista, por mellor dicir- abonda nesa orientación, e nada aporta á comprensión real da situación do idioma, da súa utilidade, etc. As cousas así, semella atinado seguir dúas vías converxentes: a permanente demanda política de avances no proceso normalizador, o que terá unha repercusión "operativa" tocante á cuestión da utilidade do idioma, e por outra parte, o emprego dunha axeitada metodoloxía didáctica na aprendizaxe da lingua. Desde as aulas pódese contribuír, en consecuencia, á normalización. Todo apunta a que se pode contribuír de maneira máis efectiva.

Implicacións metodolóxicas do enfoque afectivo

A metodoloxía que desenvolverá o enfoque afectivo deberá centrar a súa atención nas *esixencias implícitas* (no tocante, por exemplo, á oralidade) e na *investigación de aula*, porque para os profesores resulta evidente a imposibilidade de planificar os contidos educativos á

marxe do labor diario cos alumnos. A realidade mostra que perante a disxunción de optar, na aula, entre actividades de análise do código e actividades comunicativas, o profesorado optou maioritariamente polo enfoque non comunicativo. O enfoque afectivo, daquela, deberá caracterizarse no seu desenvolvemento metodolóxico polos seguintes aspectos:

-Os aprendices son o centro das actividades de aprendizaxe. A evidencia diaria dos docentes demostra palpablemente que os alumnos non aprenden o que se lles ensina, nin moito menos o que o profesor pretende, senón outras cousas imprecisas, por veces marxinais, entre as que teñen unha importancia considerable a actitude e a coherencia no emprego da lingua. Que o contido das leccións é o que é aprendido non pasa de ser unha suposición. A variable que contempla a participación do estudante, mesmo no proceso de avaliación, debe ser considerada con seriedade e rigor. As súas opinións son valiosas, en calquera sentido, e a súa participación debe ter o primeiro lugar no deseño de calquera obxectivo ou actividades que o profesor se propoña. A metodoloxía deberá, ademáis, tomar en consideración os diferentes puntos de partida dos alumnos.

-A finalidade prioritaria é integradora e afectiva e, paralelamente, a de desenvolver a competencia comunicativa. Para eso hai que ter en conta, antes de nada, os mecanismos mentais e o progresivo proceso de representación mental da lingua que desexamos conseguir.

-Esa competencia comunicativa estará referida á superación de usos contextuais contrarios, a partir da comprensión dos prexuízos que pesan sobre o uso da lingua. Cómpre ter en conta, especialmente, a aprendizaxe que posibilita o emprego nos diferentes contextos, favorecendo o *bilingüismo pasivo* como tránsito a unha mutua intercomunicación en galego.

-No *enfoque afectivo* prodúcese un cambio no centro de interese. Fronte á *programación estrutural* de lingua que centraba o seu interese nas relacións textuais, o enfoque afectivo céntrase nos procesos psicolóxicos que levan á adquisición dunha lingua e á súa interiorización, procesos que non son nunca separables do seu *uso* (Fig. 2).

-Refórzase o papel do profesor, que será a persoa encargada de elaborar os materiais didácticos, e tamén as estratexias de aplicación a partir da *investigación de aula*. En educación non hai nunca modos neutrais ou obxectivos. Un programa predeterminado só pode exercer unha influencia indirecta sobre a aprendizaxe real dunha lingua. Son tan variados os factores que converxen no acto educativo, e tan incon-

trolables, que o profesor terá que facer sempre unha adaptación do programa á realidade concreta da aula. Entre o programa oficial e a súa aplicación concreta hai tantos axentes perturbadores que o seu cumprimento só pode ser considerado orientativo. O factor humano ten, entre eles, o papel máis relevante, porque a pedagogía acaba por se converter sempre nunha relación persoal.

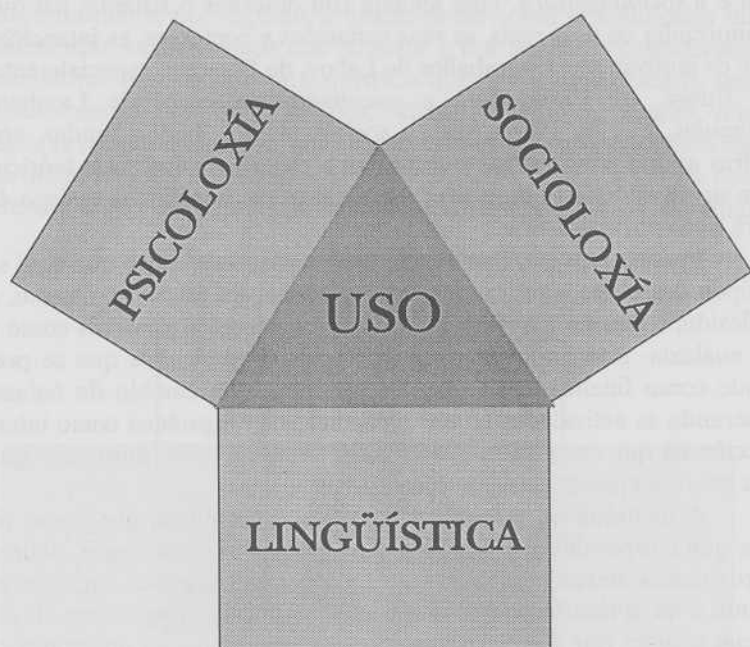

Figura 2

-Esa relación persoal concrétese no ambiente de aprendizaxe que se consiga na aula, logrando a participación respetuosa e mutua dos suxeitos implicados no acto educativo. Chégase por esta vía, conforme arriba anunciaba, ó convencemento de que *contidos e metodoloxía non son separables*. É máis, o *enfoque afectivo* busca conscientemente a súa integración práctica.

A lingua interactiva

Xa no berce da lingüística apuntaba unha atención a aspectos social-lingüísticos que foron relegados polo atractivo que presentaba o estudio do sistema, especialmente o subsistema fonolóxico. Son demasiado evidentes as conquistas destes esforzos, e mesmo o interese que esa liña de traballo tivo e ten para o galego. Sen embargo, cos ollos postos na normalización lingüística, cabe pensar que hai outros eixos teóricos máis proveitosos; sinaladamente os que tocan a *psicolingüística* e a *sociolingüística*. Non abonda con describir o sistema; hai que comprender os usos reais, as súas variacións e contextos, as intencións que os motivan etc. Os traballos de Labov, de Bernstein, especialmente, de Bunge, de Luria, para a psicolingüística, e os de Lambert, Cummins, I. Vila, Tusón, para a sociolingüística, poden axudar, con outras aportacións galegas que xa hai, a establecer uns eixos teóricos que sirvan de base ás propostas que demanda a didáctica do galego de cara á súa normalización.

Podería parecer, finalmente, que o enfoque afectivo que aquí se propón desestima a reflexión sobre o sistema. En absoluto. De seu, a reflexión, e mesmo a análise gramatical -en aspectos esenciais como o da analoxía- está implícita na competencia comunicativa que se pretende como finalidade. O que si se propón é un cambio de énfase, centrando as actividades no *uso* e partindo da *Pragmática* como intersección na que converxen as diferentes *fontes do saber lingüístico* que nos interesa ensinar (Fig. 3).

A metodoloxía no ensino-aprendizaxe da lingua, que como vimos non é separable dos contidos que pretendemos transmitir, deberá partir dunha atención preferente a aspectos da psicoloxía do coñecemento e da aprendizaxe que teñen unha proxección lingüística, en especial aqueles que se relacionan co autonoxo e supoñen un atranco á valoración afectiva do idioma. A fonte psicolóxica é de especial relevancia á hora de examinar o paso do social ó individual no emprego da lingua, relevancia que se ve reforzada ó examinar o proceso de superación das "*ideas previas*" e, especialmente, o proceso de "*apropiación*" do idioma a través dos instrumentos ontoxenéticos de mediación. A consideración -a partir de Vigotsky- do desenvolvemento psicolóxico como un proceso no que os signos externos se "*internalizan*" en interacción co medio social, é unha valiosa aportación á hora de comprender os procesos de asimilación e "*interiorización*" do idioma por parte dos aprendices. Tendo en conta estes factores intrapsicolóxicos, parece así apropiado partir didacticamente das prácticas discursivas máis próximas ó alumno, e sobre todo máis contextualizadas, para

avanzar a modifio cara a formas discursivas cada vez máis elaboradas e complexas, e descontextualizadas. A aceptación das ideas vigotskianas sobre a "zona de desenvolvemento próximo" conleva, polo tanto, prestar atención especial ás condicións que inciden nos procesos de aprendizaxe. A sociolingüística ofrece unha perspectiva diferente para a observación dos feitos lingüísticos, unha perspectiva que en grande parte se contrapón, desde o punto de vista da didáctica, á análise tradicional dos estruturalismos. De seu, a sociolingüística centra o seu interese no uso e os seus *contextos*, do que deriva a aparición dun novo marco teórico e, por suposto, a aparición de novas metodoloxías fundamentadas na *diversidade* dos rexistros e dos *usuarios*, considerando neste último caso tódalas características que os distinguen: idade, sexo, posición social, crenzas, intencións, cultura etc. Non se esqueza, velaí, que o(s) estruturalismo(s) consideran, en boa parte, o uso como algo individual e suxeito a variación; o xenerativismo tamén separa a competencia lingüística do falante-ideal do emprego concreto, contextuali-

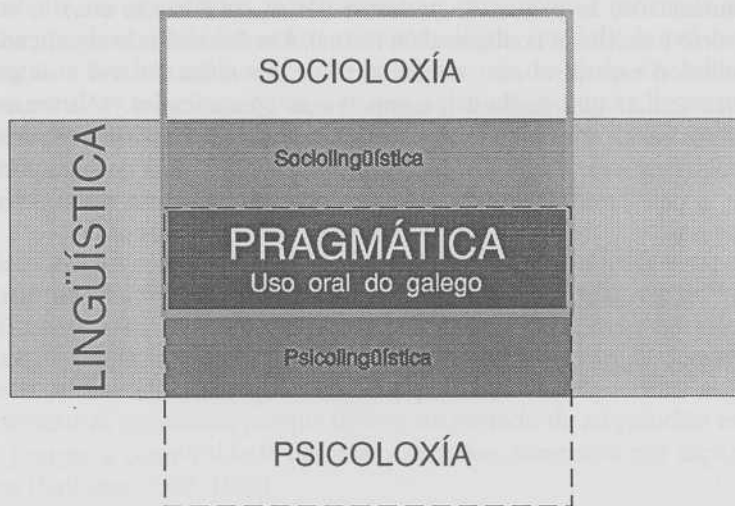

Figura 3

zado, da lingua. Na nosa situación, se é sistematizable ou non o código oral nas súas manifestacións concretas, se é caótico ou non, se é "correcto" ou non é comprendendo os diversos factores que converxen sobre ese emprego concreto. En definitiva, atención especial ós *actos de fala*, a partir dun enfoque afectivo que teña presentes as situacións reais de intercomunicación e faga análises a partir do emprego da lingua en situacións concretas, fronte á tradición estruturalista e xenerativista que describen un sistema ideal. Atención, polo tanto, á pragmática lingüística como vía para a normalización.

Convén sinalar aquí que o interese nos empregos da linguaxe, e na linguaxe como clave de identidade, é unha opción de carácter basicamente pedagóxico, unha aproximación ós fenómenos da linguaxe, como instrumento de comunicación, a partir das finalidades didácticas. Nunca se poderá, nin dentro deste enfoque, prescindir do coñecemento gramatical que é inherente ó concepto de competencia comunicativa. Ora ben, fronte á análise estruturalista e xenerativista, suxeita en parte ó marco oracional, parece preferible traballar a nivel máis amplo, prestando atención a aspectos hoxe en día descoidados como son os contextos comunicativos, o discurso nos actos de intercomunicación, as pautas da conversa (deixe, anafóricos, etc.) e, con respecto á escrita, á configuración textual, á ordenación do significado, á cohesión expositiva etc., nunha sorte de *gramática do oral e de gramática textual* que mellore a competencia comunicativa. Mistúranse, como se ve, en oposición ó estruturalismo e ó funcionalismo, aspectos psicolóxicos e sintácticos, porque desde o punto de vista da súa aplicación, e polo tanto da súa didáctica, estes -e outros- procesos son converxentes.

LINGUAXE E COMUNICACIÓN NA TERCEIRA EDADE: UNHA PERSPECTIVA EVOLUTIVA E DE INTERVENCIÓN

ONÉSIMO JUNCOS

FRANCISCO J. IGLESIAS

HIPÓLITO PUENTE

ANA RODRÍGUEZ-TRÉLLEZ

Departamento de Psicología Evolutiva e da Educación

Universidade de Santiago

Introducción

Cando unha persoa chega á xubilación sofre numerosas perdas, que son ás veces perda dunha parte importante da súa vida (saúde, traballo, seres queridos, relacións sociais, etc.). Pero á meirande parte das persoas xubiladas, agás os casos de afasia, quedalle-la palabra. A linguaxe é o ben máis apreciado polas persoas de idade. Os vellos falan moito se teñen con quen, e se non, falan sós, porque a linguaxe é o máis importante que conservan. Gracias á linguaxe poden salvar e compartilas súas experiencias. Gracias á linguaxe poden seguir facendo proxectos e participar nos distintos ámbitos sociais.

Vénse falando moito do deterioro xeral que acontece na vellez, dos déficits cognitivos das idades máis avanzadas. Un dos aspectos máis estudados é o dos problemas de memoria propios da vellez (Burke e Harrold, 1988), afirmándose que están na base dos problemas da linguaxe (Baddeley, 1986; Saltouse, 1988). Nembargantes tamén se ten afirmado que os vellos poden ter enriquecidas as súas estruturas cognitivas, porque tiveron un período de adquisición maior e porque a complexidade das súas conexións aumentou coa experiencia (Saltouse, 1982, 1988).

De forma xeral pódese dicir que a linguaxe, coa idade, tende a ser máis elaborada dende o punto de vista sintáctico pero menos específica no ámbito semántico (Millar-Davis, 1984). De tódolos xeitos aínda que se fala dun deterioro na memoria semántica (Bayles e Kaszniak, 1987) hai moitos datos que suxiren que o coñecemento con-

ceptual (os conceptos son as unidades da memoria semántica e constitúen o coñecemento que un individuo ten do mundo) se mantén e aínda se enriquece coa idade (Luria, 1979; Fox, 1947; Owens, 1953; Bayles, Tomoeda e Boone, 1985). En canto ó coñecemento proposicional, tense falado da diferenza entre a comprensión e a produción das oracións. A comprensión de oracións parece que diminúe coa idade en estruturas sintacticamente máis complexas (Obler e outros, 1985) aínda que os datos non son concluíntes. Bayles e Kaszniak, (1987) non atopan unanimidade na súa revisión do tema. Na produción de oracións, Obler (1980) sinala que nas idades superiores se dá un estilo máis elaborado (máis oracións por tema). Nebes, Andrews-Kulis (1976) non atoparon diferenzas significativas na avaliación gramatical das oracións producidas por vellos. Kynette e Kemper (1986) afirman que os vellos non usan formas gramaticais que necesiten alta demanda de memoria. Kemper e outros (1989) suxiren que o procesamento sintáctico dos vellos está alterado na medida na que está asociado a demandas de memoria e atención.

Se nos referimos ós aspectos discursivos da linguaxe, a elaboración do discurso aumenta coa idade (Obler, 1980; Obler e Albert, 1984). Non está claro que a comprensión de relatos e de textos decline coa idade. Taub (1979) non atopa diferenzas significativas, mentres que Ulatowska e outros (1985), aseguran que coa idade aparecen problemas para recordar información de relatos ou textos.

O coñecemento lingüístico dos anciáns nos seus aspectos fonolóxico, léxico, gramatical e pragmático, depende de varios factores, non só da idade, senón das súas condicións socioculturais, os seus anos de educación, o seu propio estado vital, a súa saúde, etc. Os estudos mencionados non son concluíntes na determinación dun deterioro da linguaxe e presentan moitos problemas de tipo metodolóxico, especialmente cómo avalia-los diferentes aspectos do rendemento lingüístico tanto na produción coma na comprensión, qué grupos de idade comparar e como constituír estes grupos.

Na actualidade, as circunstancias sociais, situación familiar, condicións de vivenda, contía das xubilacións, etc., determinan que un maior número de persoas de idade teñan que desenvolver-la súa vida en institucións, centros ou clubs. O interese da sociedade por atende-las necesidades dos vellos, mesmo nestas institucións, ten como consecuencia a dedicación de profesionais a tarefas educativas orientadas a este ámbito. Educadores sociais, animadores socioculturais, etc., teñen que intervir nunha área educativa que se perfila como a Educación de Adultos e Vellos. A linguaxe e a comunicación son as

pezas claves da intervención, e por iso, é de gran importancia o coñecemento da linguaxe nestas idades.

Estudio dunha mostra de suxeitos galegofalantes

A breve revisión feita nos párrafos anteriores é unha mostra do controvertido do tema, que queda aínda sobre a mesa: a linguaxe, ¿altérase coa idade?, ¿hai deterioro dalgúns aspectos pero outros consérvanse, posibilitando unha comunicación eficaz? Co fin de contribuír parcialmente a responder a este problema iniciouse un estudio da linguaxe na terceira idade no noso ámbito, que consiste na análise dos resultados da avaliación da linguaxe de suxeitos galegofalantes de máis de 50 anos mediante o Test de Afasia en Bilingües (Paradis, 1988) na súa versión galega (González e outros, 1989).

O Test da Afasia nos bilingües foi deseñado polo profesor Michel Paradis da Universidade McGill de Montreal, para comprobar o rendemento lingüístico dos afásicos bilingües. Ten como obxectivo medir de forma equiparable as diferentes posibilidades lingüísticas en canto á expresión e á comprensión (comprensión gramatical, acceso léxico, etc.) en dúas linguas, para comprobar en qué aspectos unha lingua se conserva mellor cá outra.

O Test da Afasia nos bilingües está adaptado a 60 pares de linguas e practicamente a tódalas comunidades bilingües do mundo. A versión utilizada, galego-castelán, foi adaptada polo Equipo do Instituto de Estudos da Linguaxe de Vigo.

O Test da Afasia nos bilingües consta de tres partes, básicas:

A) Historial lingüístico do suxeito bilingüe (común a tódalas linguas, no que se recolle información sobre as circunstancias da adquisición e uso de cada lingua. Por exemplo: "Cando era neno(a), ¿qué lingua falaba máis na casa?", "¿Cal era a lingua materna do seu pai?", "¿Qué outras linguas falaba na casa cando era neno?", "Cando empezou Vde. a escola, ¿en que lingua se falaba?".

B) Capacidades lingüísticas (en cada lingua). Aquí analízanse aspectos concretos da linguaxe, tal como se recollen na Táboa 1. Por exemplo: Designación refírese á comprensión dos nomes en presenza dos obxectos cotiáns correspondentes ("Toque a folla", "Toque a chave", etc.); Comprensión sintáctica refírese á comprensión de diversas estruturas sintácticas representadas por imaxes: pasiva ("A rapaza está a ser mollada polo rapaz"), activa con obxecto directo ("O rapaz agarra á rapaza"), pronomes ("Ela vístea"), negativas ("A rapaza non

molla ó rapaz"), etc.; Categorias semánticas: dada unha lista de palabras o suxeito ten que dicir cal delas non pertence á mesma categoría semántica cás outras ("Caravel, Rosa, Ra, Margarida"); Morfoloxía derivacional: o suxeito ten que transformar un nome dado no adxectivo correspondente ("Poder-Poderoso, Nobreza-Nobre, Sabiduría-Sabio").

C) Bilingüismo (común ó par de linguas): obsérvase a capacidade para pasar dunha lingua á outra e as interferencias que se producen entre elas. Algúns subtests desta proba son: Traducción de palabras: o suxeito ten que pasar palabras de galego a castelán e viceversa; Traducción de frases; Xuízo de gramaticalidade: o suxeito ten que atopar e corrixi-los erros gramaticais de estruturas sintácticas con contrastes entre as dúas linguas ("Fai días que non aparece polo traballo" - "Hay mucho tiempo que murió", "Non me gusta o aguardente" - "Me gusta la agua bien fría", "Na miña casa a veces ceamos tarde" - "En el bar a las veces jugamos a las cartas").

Unha parte importante do Test é a que se dedica á análise da linguaxe espontánea e narrativa, na que se teñen en conta, entre outros, riqueza léxica, complexidade dos enunciados, dificultade de acceso léxico, cantidade de discurso, etc.

Método

A elección dun deseño lonxitudinal ou transversal na terceira idade é un tema controvertido (Schaie, 1983; Saltouses, 1982). Optamos por un deseño transversal tomando unha mostra de 60 suxeitos galegofalantes con idades superiores a 50 anos, divididos en tres grupos (de 50-59; de 60-69 y de máis de 70), metade homes e metade mulleres.

Como instrumento de avaliación utilizouse o Test da Afasia nos Bilingües (Paradis, 1988) na súa versión galega (González e outros, 1989) que mide a competencia lingüística total e os diferentes aspectos da mesma (Comprensión sintáctica, discriminación auditiva verbal, acceso léxico, capacidades metalingüísticas, etc.).

Resultados

Realizando unha análise de varianza sobre os resultados totais (puntuacións totais obtidas) atopamos diferencias significativas entre os tres grupos de idade ($F = 3.63$, $P > 0.05$). Os mellores resultados corresponden ó grupo de 60-69 anos, e os peores ó de máis de 70 anos (ver Figura 1). Non hai diferencias significativas entre homes e mulleres.

res. Comparando as puntuacións obtidas en diferentes subtests atopamos diferenzas significativas entre os tres grupos de idade en: Discriminación Auditiva Verbal ($F = 3.07$, $P > 0.05$); Sinónimos ($F = 3.07$, $P > 0.05$); Morfoloxía Derivacional ($F = 4.94$, $P > 0.01$); Comprensión Auditiva ($F = 13.22$, $P > 0.0001$). Non atopamos diferenzas en Acceso Léxico, Comprensión Sintáctica, etc. (Ver nas Táboa 1 e 2, os aspectos estudados e a súa significación).

Na análise da linguaxe espontánea e narrativa, que se mide entre outros aspectos a cantidade de palabras, a lonxitude media dos enunciados, a razón tipo/mostra (índice de riqueza léxica que se obtén dividindo o número de palabras distintas polo número de palabras totais nun enunciado), o número de oracións subordinadas, a dificultade en atopar palabras, atopamos diferenzas significativas unicamente na razón tipo/mostra ($F = 3.17$, $P > 0.05$). O grupo de máis de 70 anos ten a maior razón entre palabras distintas e palabras totais.

Táboa 1.- Capacidades lingüísticas estudadas en suxeitos galegofalantes de idades superiores a 50 anos. Indícanse aquelas que varían significativamente coa idade.

Subtest	Significación
Designación	
Comprensión de ordes	
Discriminación Auditiva Verbal	($F = 3.07$, $P > 0.05$)
Comprensión sintáctica	
Categorías semánticas	
Sinónimos	($F = 3.07$, $P > 0.05$)
Antónimos	
Xuízo de gramaticalidade	
Xuízo de aceptabilidade semántica	
Repetición de palabras e logatomas	
Decisión léxica	
Denominación	
Contrarios semánticos	
Morfoloxía derivacional	($F = 4.94$, $P > 0.01$)
Cálculo mental	
Comprensión auditiva	($F = 13.22$, $P > 0.0001$)

Conclusiones

Seguindo os nosos resultados podemos dicir que hai un pequeno deterioro xeral das capacidades lingüísticas nas idades máis avanzadas (a partir dos 70 anos). Os aspectos deficitarios son a Discriminación Auditiva Verbal e a Comprensión Auditiva que poden estar en relación coa perda de audición sinalada por Obler y Albert (1984). Pensamos que non hai deterioro das capacidades léxicas senón

un enriquecemento ó longo do ciclo vital, como queda mostrado na maior razón tipo/mostra na fala espontánea e narrativa dos maiores de 70 anos. Certos mecanismos metalingüísticos como a morfoloxía derivacional poden estar alterados nas idades máis avanzadas.

Táboa 2.- Puntuacións medias totais obtidas polos grupos no test e puntuacións medias nos subtests nos que aparecen diferencias significativas

	G.1 (50-59 anos)		G.2 (60-69 anos)		G.3 (+ 70 anos)	
	Media	D.S.(*)	Media	D.S.	Media	D.S.
Total	244.50	26.21	253.25	24.52	226.35	42.60
Disc.						
Audit.	13.05	2.30	13.70	2.59	11.40	3.92
Sinon.	3.70	1.49	4.05	1.39	2.90	1.61
Morf.						
Deriv.	9.60	0.82	9.55	0.75	7.90	3.17
Comp.						
Audit.	4.50	0.88	4.70	0.73	3.35	1.04

(*) D.S. = desviación estándar.

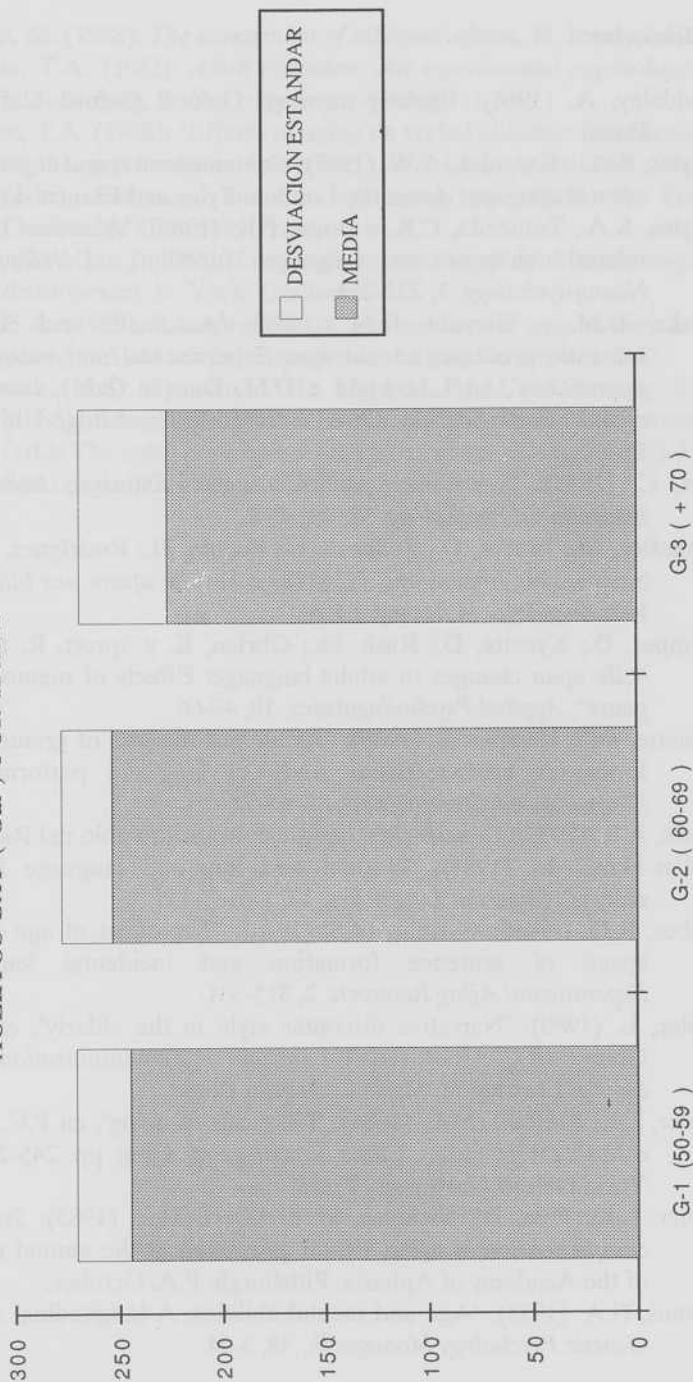
Polo tanto, a pesar do deterioro das capacidades lingüísticas, este non é tan grave como para impedi-la comunicación, agás nos casos de afasia. En consecuencia, a capacidade dos vellos para participar activamente, por medio da fala, en actividades educativas, culturais e recreativas, mantense e pode enriquece-las mesmas.

Os vellos poden elaborar e discutir plans, relata-los seus recordos (ó xeito dos avós que contan lendas e contos ós seus fillos e netos, mantendo a tradición oral), intercambia-los seus coñecementos e experiencias, reflecti-las súas vivencias e sentimentos a través da literatura, etc.

Daquela, os profesionais dedicados á terceira idade teñen aquí un campo amplo para desenvolver actividades participativas, activas e recreativas para os nosos vellos, sen limitalos a entretementos pasivos.

FIG.1

ACERTOS BAT (Gal) POR IDADE

Puntuacións totais no BAT por grupos de idades (na parte de galego)

Referencias

- Baddeley, A. (1986): *Working memory*, Oxford: Oxford University Press.
- Bayles, K.A. e Kaszniak, A.W. (1987): *Communication and cognition in normal aging and dementia*, London: Tylor and Francis. Ltd.
- Bayles, K.A., Tomoeda, C.K. e Boon, P.K. (1985): "A review of age-related changes in language function", *Developmental Neuropsychology*, 1, 231-264.
- Burke, D.M. e Harrold, R.M. (1988): "Automatic and effortful semantic processes in old age: Experimental and naturalistic approaches", en L.L. Light e D.M. Durque (eds.), *Language, memory and aging*, pp. 100-117. N. York: Cambridge University Press.
- Fox, C. (1947): "Vocabulary ability in later maturity", *Journal of Educational Psychology*, 38, 482-494.
- González, M.; Juncos, O.; Pellitero, L.; Puente, H.; Rodríguez, X.M.; Sanjosé, N.; Valladares, X. (1989): *Test de afasia nos bilingües. Versión galega*, N. Jersey: LEA.
- Kemper, D.; Kynette, D.; Rash, Sh.; Obrien, K. y Sprott, R. (1989): "Life span changes to adults language: Effects of memory and genre", *Applied Psycholinguistics*, 10, 49-66.
- Kynette, D. e Kemper, S. (1986): "Aging and the loss of grammatical forms: A cross-sectional study of language performance", *Language and Communication*, 6, 65-72.
- Luria, A.R. (1979): *Conciencia y Lenguaje*, Madrid: Pablo del Rio Ed.
- Millar-Davis, E. (1984): "Normal and impaired language in the elderly", *Papers in Linguistics*, 17, 1-4, 87-111.
- Nebes, R.D. e Andrews-Kulis, M.S. (1976): "The effect of age on the speed of sentence formation and incidental learning", *Experimental Aging Research*, 2, 315-331.
- Obler, L. (1980): "Narrative discourse style in the elderly", en L.K. Obler e M.C. Albert (eds.), *Language and communication in the elderly*, Lexington, Mass: Lexington Books.
- Obler, L.K. e Albert, M.L. (1984): "Language in aging", en P.C. Alber e M.C. Obler (eds.), *Clinic Neurology of Aging*, pp. 245-253. N. York: Oxford Universsity Press.
- Obler, L.K.; Fein, D.; Nicholas, M. e Albert, M.C. (1985): *Syntactic comprehension in aging*, Poster presented at the annual meeting of the Academy of Aphasia. Pittsburgh. P.A. October.
- Owens, N.A. (1953): "Age and mental abilities: A longitudinal study", *Genetic Psychology Monograph*, 48, 3-54.

- Paradis, M. (1988): *The assessment of bilingual afasia*, N. Jersey: LEA.
- Saltouse, T.A. (1982): *Adult cognition: An experimental psychology of human aging*, N. York: Springer-Verlag.
- Saltouse, T.A. (1988): "Effects of aging on verbal abilities: Examination of the psychometric literature", en L.L. Light e D.M. Durke (eds.), *Language, memory and aging*, pp. 17-35. N. York: Cambridge University Press.
- Schaie, K.W. (ed.) (1983): *Longitudinal astudies of adult psychological development*, N. York: Guilford.
- Taub, H.A. (1979): "Comprehension and memory of pres materials by young and old adults", *Experimental Aging Research*, 5, 3-13.
- Ulotowska, H.K.; Cannito, P.H.; Hayashi, M.M. e Fleming, S.C. (1985): "Language abilities in the elderly", en H.K. Ulotowska (ed.): *The aging brain: communication in the elderly*, pp. 125-139. San Diego CC: College Hill Press.

OS SERVICIOS LINGÜÍSTICOS: DEFINICIÓN E ESTRUCTURA

Mª TERESA CABRÉ I CASTELLVÍ

Universidade de Barcelona*

1. Obxectivos desta intervención

O obxectivo desta intervención é contribuír a clarificar qué se pode entender no noso contexto por servizo lingüístico e qué características ha de ter un servizo lingüístico, con independencia da súa denominación (servizo lingüístico, centro de normalización, servizo de asesoramento, oficina de catalán, etc.).

Antes de entrarmos en materia, quixera anticipar que o que vou expor responde a un modelo óptimo de funcionamento que dificilmente se adoita dar no noso contexto. Así pois, o feito de non cadrar non pretendo que signifique en absoluto que o centro en cuestión non poida ter efectividade. Sempre defendín que nunha situación coma a nosa cumpría actuar da forma máis constructiva posible e explotar ó máximo as posibilidades de cada momento. Os servizos lingüísticos, penso que teñen que segui-la mesma filosofía, e deben aproveitar calquera fenda para existiren ou para se consolidaren no seo dunha organización, aínda que inicialmente entrasen pola porta pequena. A boa formación dos especialistas de servizos lingüísticos, o tacto e a flexibilidade con que deberán actuar en cada organismo, a dignidade con que leven o tema da lingua, contribuírán sen dúbida ó recoñecemento dunha necesidade e dunha eficacia. Son de Jean Claude Corbeil, secretario do Centro Internacional de Investigación en Lingüística Francesa Aplicada (CIRELFA) de Montreal, as tres cualidades de todo planificador, que penso que resumen de xeito maxistral o que os prácticos, os teóricos e os políticos da lingua non deberían perder de vista: a intelixencia, a constancia e a humildade.

* Traducido por Xermán García Cancela do orixinal catalán *El Serveis Lingüístics: definició i estructura*, presentado na I Trobada de Serveis Lingüístics, celebrada en Barcelona os días 5 e 6 de novembro de 1990.

2. Que é un servizo lingüístico

Escolmo unha definición do libroño *Els Serveis Lingüístics* editado polo Servizo de Lingua Catalana da Universidade de Barcelona. Di así:

Un Servizo Lingüístico é unha unidade de traballo que, dentro dun organismo complexo -como pode ser unha empresa, unha institución ou medio de comunicación-, organiza e resolve tódalas necesidades que o organismo ten sobre a ou as linguas que fai servir e sobre os modelos lingüísticos que terá que utilizar para resolver os seus documentos de traballo, para vehicular as súas comunicacións co exterior e para relacionarse profesionalmente dentro do organismo.

Desta definición, quixera analizar cun chisco de detalle algunhas características, todas elas relevantes para chegarmos a establecer-lo que se deberá entender por servizo lingüístico:

a) a primeira: *é unha unidade de traballo dentro dun organismo complexo.*

b) a segunda: *que organiza e resolve as necesidades lingüísticas dun organismo.*

c) a terceira: *que traballa sobre a ou as linguas e os modelos lingüísticos que serven para elaborar os documentos de traballo e para regular en materia de linguaxe as comunicacións internas e externas que requiren as relacións profesionais.*

Comentaremos a seguir cada un destes puntos:

a) Un servizo lingüístico é unha unidade de traballo que actúa dentro dun organismo complexo.

É normal que os núcleos de traballo cunha complexidade mínima se doten dunha forma organizada, xerárquica ou non, que reflicta a distribución de responsabilidades, tarefas e funcións dentro deste núcleo. A representación desta estrutura constitúe o seu organigrama.

Un servizo lingüístico deberá ser unha unidade nuclear nesta estrutura -aínda que estea formada por unha soa persoa- e, polo tanto, deberá figurar no organigrama de maneira explícita como tal unidade. Neste sentido, é recomendable que as persoas dedicadas a funcións lingüísticas dentro dunha mesma empresa estean concentradas nun mesmo núcleo laboral para efectos de planificación e organización do traballo, feito que non impide que logo exerzan as súas tarefas en unidades distanciadas desde o punto de vista territorial. Só se o persoal encargado dos traballos lingüísticos dun centro funciona coma unha unidade se poderán establecer obxectivos globais encami-

ñados ó cambio na situación da lingua. Doutro xeito, serán esforzos dispersos e desconectados dunha organización; esforzos que, no mellor dos casos, solucionarán necesidades puntuais conflictivas, pero que non actuarán en absoluto como elemento destinado a poñer remedio a unha situación xeral que require un cambio.

En toda estrutura organizada de traballo, calquera dos seus nós caracterízase polo menos por dous elementos:

a) polo feito de ter uns plans de traballo, para os que recibe uns recursos de persoal, financeiros e instrumentais.

b) polo feito de estar relacionado cos outros nós da mesma estrutura, relación definida pola posición que o nó en cuestión ocupa no organigrama.

Os plans de traballo dun servizo lingüístico nun organismo variarán en función do alcance que a dirección dese organismo lle queira dar á normalización; os ámbitos de actuación e os sectores nos que pode influír directamente este servizo tamén estarán determinados pola súa posición no organigrama do centro; canto máis arriba se sitúe, máis amplo será, en teoría, o seu campo de influencia directa. Seguindo a súa posición e as vías de relación cos outros nós, o servizo lingüístico deberá establece-las estratexias máis adecuadas para acadar unha operatividade maior.

b) esa unidade de traballo organiza e resolve as necesidades lingüísticas do organismo

Un dos factores que penso que máis ten contribuído a escurece-los obxectivos dos servizos lingüísticos é o de telos feito con moita frecuencia responsables da normalización da lingua das organizacións. Por unha banda, tense abusado das súas atribucións; por outra, teñen sido instrumentalizados para tranquiliza-las conciencias. Os directivos de centros e empresas actuaron ás veces neste sentido, pensando que o feito de crearen dentro da empresa un servizo de normalización os liberaba de calquera outra responsabilidade, e que a normalización da lingua quedaba resolta.

Xa teño dito noutras ocasións que un servizo lingüístico non é o responsable da normalización senón simplemente o responsable da súa resolución técnica e o promotor das actuacións encamiñadas ó cambio.

Cómpre non confundi-las responsabilidades, e cómpre tamén que os especialistas dos servizos lingüísticos teñan moi claro ata onde poden chega-las súas atribucións.

O servicio lingüístico dun organismo debe encargarse de organizar e resolver as cuestións técnicas e de asesorar aos directivos e traballadores da empresa sobre os seus dereitos e deberes lingüísticos e sobre os recursos de que dispoñen para solucionar situacións lingüísticas concretas, ben sexa ofrecéndolles servizos directos: corrección, tradución ou resolución de consultas, ou indirectos: organizándolles cursos de formación específicos, orientándoos sobre as vías máis adecuadas de formación en cada caso ou fornecéndolles pautas de referencia -xerais ou específicas do organismo- que lles permitan resolver adecuadamente unha necesidade concreta.

Os responsables da normalización lingüística de cada organismo son os membros deste mesmo organismo, fundamentalmente os que teñen cargos de responsabilidade. O servizo lingüístico, xa que logo, deberá fornecér lle os materiais que lles cumpran; orientalos nos usos; organizár lle a formación lingüística; pode estimular accións que favorezan os cambios; pero en ningún caso pode actuar de protagonista e responsable único da normalización, nin debe aceptar facelo.

O proceso de cambio lingüístico dun organismo non se reduce á resolución de aspectos técnicos, senón que estes son unicamente o medio para chegar a inverter unha situación. Este cambio é evidente que só se pode conseguir na medida en que as persoas do organismo participen nel, o faciliten, asuman as súas responsabilidades e obrigas. Para conseguir estas actitudes favorables ó cambio cómpre contar cos individuos, cómpre mostrarlles previamente as vantaxes, o prestixio e os deberes de levar a cabo tal proceso. Con frecuencia teño dito, en termos moi coloquiais, que de momento o catalán aínda que se vende, non se compra; e para vendelo cómpre convence-lo cliente. Non quixera en ningún caso -porque non é a miña posición- dar a entender que sustento unha actitude exclusivamente voluntarista respecto ó tema da lingua; moi ó contrario, penso que no caso do catalán hai que defender unha actitude impecablemente profesional, pero seria e non exenta de entusiasmo, sabendo moi ben cal é a situación da que partimos en cada caso e, polo tanto, proponendo as estratexias máis axeitadas. Se queremos cambiar as actitudes haberá que facer servir actitudes profesionais, de rendemento científica e comercialmente comprobado, sobre o cambio de actitudes, non prédicas ilusionadas sen ningún outro soporte.

Difícilmente o cambio se venderá se o que vende non pon entusiasmo, como sucede con calquera produto; pero se soamente contamos co entusiasmo, o cambio esmorecerá de contado, porque a desproporción dos esforzos e dos resultados non desemboca en nada máis ca na frustración. E dunha situación de frustración custa retornar ó

estímulo. O proceso de cambio debe corre-lo menor número posible de riscos, porque non nos podemos permiti-lo luxo de grandes fracasos se queremos prestixialo.

Co que acabamos de dicir deixamos formulados, e só formulados, un bo número de interrogantes que aquí non podemos abordar (e para os cales tampouco témo-la fórmula máxica), pero coidamos que representan puntos interesantes para o cambio: ¿como se pode conseguir prestixiar unha materia e cambia-las actitudes dos falantes sobre unha ou máis linguas? ¿como se pode conseguir que, ademais, fagan efectivo o cambio nos seus hábitos e usos lingüísticos, que teñen tan enraizados? ¿como se pode conseguir implica-las persoas dun organismo no cambio lingüístico, facelas intervir activamente na promoción do cambio? ¿que peso deberán te-las medidas coercitivas para, dunha banda, dárenlles unha certa seriedade ás propostas e, doutra, non provocaren actitudes contrarias?

É certo que sen codificación non se pode aborda-la normalización lingüística, pero dispoñer duns instrumentos moi perfectos desde o punto de vista técnico non conduce a nada se non derivan en usos reais. Para iso, as accións sobre o status da lingua son tan importantes ou máis cás actuacións sobre o código.

Só coa concentración de esforzos e coa cooperación lograremos avanzar. A elaboración de instrumentos técnicos que lles proporcionen materiais fiables ós falantes (gramáticas, documentos normalizados, dicionarios, glosarios de termos, inventarios fraseolóxicos, etc.), a organización de medidas que, partindo dun bo coñecemento da situación social, cultural e lingüística, estimulen o cambio de costumes e usos lingüísticos e o logro dunha boa formación dos falantes tanto desde o punto de vista da corrección como da adecuación do modelo de lingua que necesitan nas diversas situacións, deberanse da-la man no difícil camiño do proceso de normalización da lingua.

A actuación dun servizo lingüístico no seo dunha organización complexa de ningún xeito pode ser illada do resto do centro, nin debe formularse a realización de accións improvisadas; senón que, aínda que só sexa por prestixiar minimamente a tarefa que se propón facer, ten que actuar canto máis organizadamente mellor, e por iso lle cómpre coñecer cales son as posibilidades de actuación que o centro lle propón.

Neste sentido, hai que subliña-la necesidade de elaborar un plan de normalización que determine os límites do proceso. Co fin de que o persoal dun organismo sexa consciente de que a normalización non é soamente unha cuestión técnica, este plan debe ser elaborado co

consenso dos membros do organismo e as súas propostas asumidas polo persoal.

Tamén é conveniente que logo da aprobación dun plan de normalización se establezan actuacións para segui-la súa aplicación e criterios para avalia-la súa eficacia. Nesta liña actúan nalgúns centros as denominadas comisións de normalización ou de política lingüística, nas que están representados tódolos colectivos profesionais do centro.

c) esta unidade traballa sobre a ou as linguas e os modelos lingüísticos que serven para elabora-los documentos de traballo e para regular en materia de linguaxe as comunicacións internas e externas que requiren as relacións profesionais

Os organismos, independentemente das súas especificidades determinadas polo tipo que representan, teñen unhas necesidades lingüísticas de base comúns, porque son consecuencia da utilización que se fai da linguaxe nos medios profesionais: a xestión do organismo, a presentación do que se produce, a venda, o intercambio de información con outros, a atención ós clientes, etc.

Con todo, cada organismo ten unhas necesidades específicas propias, motivadas ben sexa polo tipo e subtipos de organismo de que se trata (empresa de servizos, centro de docencia, medio de comunicación, etc.) ben sexa pola temática de que trata ou pola especificidade da súa estrutura, ben sexa polo tipo de relacións que establece e polos interlocutores con que as mantén.

Os diferentes tipos de tarefas que ha de realizar cada organismo determinan as súas necesidades lingüísticas específicas e, en consecuencia, os servizos que deberá ofrecer unha unidade lingüística na empresa ou centro. Os tipos e as características dos interlocutores cos que ten que tratar determinan o número e maila identidade das linguas que deberá utilizar.

Un organismo ou unha empresa que se preocupe por dar unha imaxe de calidade, ademais de coidar aspectos como o logotipo, o deseño de etiquetas ou a parte exterior dun produto, terá que vixia-la calidade da lingua que utiliza para presenta-los seus produtos, para relacionarse cos seus clientes ou cos seus provedores.

Paralelamente, unha empresa ubicada nunha sociedade como a catalana deberá determinar que lingua vai utilizar en cada situación ou para cada tipo de comunicación, segundo cal sexa a súa intención, o destino e os destinatarios, sempre tendo presente a lexislación en materia de lingua. Os documentos que regulan os usos lingüísticos son útiles nunha organización complexa, sobre todo se ten relacións co

público, porque serven de guía de actuación para os traballadores nas diversas circunstancias. Sen embargo, un documento deste tipo deberá ser asumido dun xeito moi explícito e sen ningunha reserva polos dirixentes do organismo e, se é posible, pola maioría do persoal, se se quere que non provoque conflitos. Máis que coma un documento coercitivo debe ser pensado como orientativo, e deberá ter moi presente a súa viabilidade xurídica.

Os labores, en síntese, dos que se pode responsabilizar un servizo lingüístico son de orde técnica fundamentalmente e de xestión das accións destinadas á normalización da lingua no organismo. Polo que atinxe ás actuacións de tipo técnico podemos diferenciarlas centradas sobre o código da lingua e as centradas sobre o status. No primeiro grupo situarémola elaboración de materiais lingüísticos xerais e específicos que poden necesitalos membros do centro (guías lingüísticas, glosarios, listas de dúbidas, recopilacións de documentación específica tanto de tipo administrativo como de xestión económica, etc.); a resolución das consultas lingüísticas que fagan; e a execución de cometidos que poñan remedio a unha situación puntual e que, se o proceso de cambio triunfa, tenden a ser cada vez máis reducidas (a corrección e maila tradución de documentos). Polo que atinxe ós labores técnicos centrados no status, queremos remarcalo a confección de enquisas e sondaxes que permitan actuar sobre datos reais e que fornezan datos sobre as actitudes do persoal; a elaboración de proxectos de plans de actuación, plans de dinamización, documentos de regulación dos usos ou propostas de perfís lingüísticos dos postos de traballo da empresa, a elaboración de plans de promoción e publicidade sobre a lingua, etc., que faciliten a asunción da responsabilidade lingüística por parte dos cargos dunha organización. Finalmente, a organización da formación do persoal como paso imprescindible para conseguir un cambio profundo.

Para rematar con este punto, aínda quixera salientar un detalle importante: a actuación dun servizo lingüístico ha de limitarse, tanto desde o punto de vista dos traballos que realiza como das propostas que fai, ós usos profesionais (ou institucionais), ós usos que fan os traballadores dun centro en tanto que traballadores neste centro (aspecto que requiriría moitas matizacións), e en ningún caso pode entrar nos usos individuais, nos que as persoas son libres de elixiren unha ou outra lingua e, en todo caso, só se rexen pola facilidade comunicativa. Isto non obstante, está claro que na medida en que unha lingua se converte na lingua de traballo dun centro e en que o seu uso adquire prestixio no organismo, as persoas que traballan nel vanse incorporando progresivamente, porque devén un feito natural.

3. Estructura xeral dun servicio lingüístico

Debemos subliñar, sen embargo, previamente, que non cremos que debamos actuar con patróns nin uniformes. Do mesmo xeito que sempre defendemos que era moi conveniente coñece-lo que se fai noutras latitudes para telo presente, e mesmo para inspirarse, pero que cada situación ha de materializa-lo seu propio modelo, tamén defendemos que cada centro propoña a estrutura e o plan de actuación máis adecuado ás súas peculiaridades e circunstancias, ás súas posibilidades e recursos.

Neste sentido, pensamos que a estrutura dun servicio lingüístico só se pode materializar concretamente nun organismo tendo presentes os elementos seguintes:

- 1) o tipo de organismo
- 2) as necesidades
- 3) o plan lingüístico que se propón levar a cabo
- 4) as súas dimensións

E que este servicio deberá actuar estratexicamente tendo en conta:

- 5) a estruturación do centro
- 6) a situación da que se parte
- 7) as posibilidades que ofrece o cambio
- 8) os recursos de que dispón.

Se tomamos agora como punto de referencia este servicio óptimo de que falamos, podemos dicir que é preferible especializa-las persoas que traballan nel (especialización sen compartimentos excesivos que fagan perder de vista os obxectivos finais) e agrupa-los tipos de labores por áreas ou subunidades. Dos labores que presentaremos a seguir, cada responsable poderá face-las combinacións máis adecuadas ás súas circunstancias e recursos.

4. Os labores técnicos

Dixemos antes que os servicios lingüísticos dos organismos complexos tiñan que resolve-las necesidades técnicas relacionadas coa lingua ou linguas do centro en cuestión e propoñe-los plans máis adecuados para cambia-la situación.

De entrada, pois, podemos facer unha distinción capital (aínda que non desconexa) entre as tarefas centradas no código (elaboración

de materiais lingüísticos e organización da formación) e as centradas no status (cuestionarios de análise de necesidades, elaboración de plans de dinamización, proposta de perfís lingüísticos, elaboración de estratexias de actuación, programación de accións de animación, resolución de consultas sobre dereitos e deberes lingüísticos, atención das queixas lingüísticas, etc.). Por razóns operativas utilizarei a etiqueta "lingüístico" para me referir ás primeiras e a etiqueta "sociolingüístico" para me referir ás segundas.

Presentarei a seguir en forma de inventario breve as tarefas ó meu ver básicas en cada un dos bloques, sen que esta lista presupón ningún tipo de exhaustividade.

Os labores lingüísticos que un servizo totalmente desenvolvido pode realizar no noso contexto son as seguintes:

- traducción de textos e de documentos
- corrección
- deseño dos documentos formais do organismo
- normalización de denominacións de cargos e de funcións
- elaboración de glosarios de termos e de inventarios de fraseoloxía
- resolución de consultas lingüísticas, documentais e terminolóxicas
- organización da formación lingüística do persoal do organismo

Os labores sociolingüísticos máis básicos dun servizo lingüístico son:

- a elaboración das propostas de dinamización, regulación dos usos e dos perfís lingüísticos
- información sobre o status legal da/s lingua/s e sobre os criterios de regulación do seu uso
- análise da situación e seguimento da aplicación do plan de normalización
- coordinación das comisións de normalización e de dinamización
- proposta de accións de animación lingüística.

Evidentemente, estes labores han de estar inseridos nun plan de normalización aprobado, asumido polo persoal e difundido amplamente no centro, que lles dea coherencia e continuidade ás actuacións do servizo lingüístico e que permita medir se o proceso avanza.

Non quixera rematar sen facer referencia ó Servizo de Lingua Catalana desta Universidade que hoxe nos acolle, que pode ser un exemplo práctico da miña concepción xeral de servizo lingüístico, tan

inspirado nos de Quebec, pero ó mesmo tempo organizado tendo em conta a nosa especificidade de centro de docencia superior que acolhe tres tipos de colectivos profissionais formados por 88.000 pessoas e integrado na sociedade catalana.

BIBLIOGRAFÍA DE LINGÜÍSTICA GALEGA (IV)

XOSÉ L. REGUEIRA FERNÁNDEZ (Coordinador)

X. BIEITO ARIAS FREIXEDO

ANA I. BOULLÓN AGRELO

FRANCISCO A. CIDRÁS ESCÁNEO

ERNESTO GONZÁLEZ SEOANE

RAMÓN MARIÑO PAZ

XESÚS RIVEIRO COSTA

FERNANDO R. TATO PLAZA

Instituto da Lingua Galega

Neste cuarta parte¹ inclúese a bibliografía dos estudos lingüísticos sobre galego medieval. Non se ofrecen as edicións de textos literarios ou doutro carácter, que constitúen as fontes para o coñecemento do estado da lingua na Idade Media.

Esta entrega consta dos seguintes epígrafes:

14. Galego medieval

14.1. Estudos de conxunto e obras de interese xeral

14.2. Fonoloxía, fonética e representación gráfica

14.3. Morfoloxía e sintaxe

14.4. Estudos sobre léxico e glosarios

¹ As entregas anteriores foron publicadas en *Cadernos de lingua* 1 (1990), pp. 165-200; 2 (1990), pp. 155-209; 3 (1991), pp. 175-194.

14. GALEGO MEDIEVAL²

14.1. Estudos de conxunto e obras de interese xeral

- Cintra, L. F. Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do séc. XIII*. Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos; Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 1984².
- López, Fr. A. (1916): "Gallego y portugués (Observaciones sobre el código gallego de la «Legenda Aurea»)", *BRAG* 9, 103, pp. 145-147.
- Lorenzo, R. (1975/1977): "Introducción" in *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Vol. I. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo", pp. IX-LVIII. Rec.: M. Crombach, *ZRPh* 96, 3/4 (1980), pp. 456-460.
- Lorenzo Vázquez, R. (1979): "Apéndice: A lingua das Cantigas", in *El "Código Rico" de las Cantigas de Alfonso X el Sabio*. Madrid: Edilán, pp. 265-268.
- Lorenzo Vázquez, R. (1981): "Limiar", in *Afonso X o Sábio: Cantigas de Santa María*. Ed. crítica de W. Mettmann. Vol. 1. Vigo: Xerais, pp. 7-13.
- Lorenzo, R. (ed.) (1985): "Introducción", in *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, pp. 5-212. Rec.: A Gier, *ZRPh* 103, 1/2 (1987), pp. 196-198.
- Lorenzo Vázquez, R. (1986): "Normas para a edición de textos medievais galegos", in *XVIII CILPhR*, vol. 6, pp. 76-85.
- Lorenzo Vázquez, R. (1986): "Ecdótica e lingüística", in *XVIII CILPhR*, vol. 6, pp. 10-17.
- Lorenzo, R. (1986): "Un documento galego do ano 1482", *Verba* 13, pp. 127-141. Reprod. in *BAu* 14/15 (1986), pp. 251-261.
- Lorenzo [Vázquez], R. (1987): "O estado da lingua nun documento do século XIV", *Arquivos do Centro Cultural Português* 23, pp. 49-69.
- Lorenzo [Vázquez], R. (1987): "Algunhas consideracións sobre a *Historia do galego-português* de Clarinda Azevedo de Maia", *Verba* 14, pp. 441-488.

² Deben consultarse igualmente os traballos consignados na sección 13, dedicada á gramática histórica.

- Lorenzo, R. (1991): "Un documento galego de 1466", in *HGarcía*, vol. 2, pp. 361-385.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: INIC. Recs.: S. Lorenzana, *Grial* 99 (1988), pp. 112-114; A. Veiga Arias, *REL* 19, 2 (1989), pp. 459-467; P. Barbáchano, *ALH* 5 (1989), pp. 281-283. Cfr. tm. Lorenzo Vázquez (1987) e Souto Cabo (1988) aquí citados.
- Maia, C. de Azevedo (1990): "A situación lingüística da Galicia do século XIII ó século XVI", in *Congreso da Cultura*.
- Morais-Barbosa, J. de (1959): "La langue de la *Chronique de Castille* (Ms. 8817 de la Bibliothèque Nationale de Madrid)", in *IX CILR*, vol. 2 [= *BF* 19 (1960)], pp. 151-158.
- Nobiling, O. (1907): "Zu Text und Interpretation des *Cancioneiro da Ajuda*", *Romanische Forschungen* 23 [= *Volume offert à Camille Chabaneau à l'occasion du 75e. anniversaire de sa naissance par ses élèves, ses amis et ses admirateurs*], pp. 339-385.
- Oviedo Arce, E. (1916/1917): "El genuino 'Martin Codax', trovador gallego del s. XIII (Texto literario y musical)", *BRAG* 10, 109, pp. 1-16; 111, pp. 57-73; 112, pp. 89-104; 113, pp. 121-135; 114, pp. 153-162; 117, pp. 233-257. [Crítica do texto das lecturas anteriores]
- Pensado [Tomé], J. L. (1969): "Comentario lingüísticos a algunos documentos del monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives", *BRAG* 30, 351, pp. 163-177.
- Pensado [Tomé], J. L. (1979): "Sobre tres pasajes extraños en las Cantigas de Santa María", *Verba* 6, pp. 35-42.
- Piel, J. M. (1969): "Zum Text eines Spottliedes Alfons des Weisen", in *Mélanges offerts à Rita Lejeune*, vol. 1. Gembloux: Duculot, pp. 503-510.
- Rennert, H. A. (1904): "El dialecto gallego", in Rennert, H. A.: *Macías o Namorado. Un trovador gallego*. A Coruña: Imp. Ferrer, pp. 35-53.
- Robl, A. (1982): "O galego-português", *Revista de Letras-Paraná* 31, pp. 3-9.
- R[odríguez] Rodríguez, M. (1898): *Origen filológico del idioma gallego. Apuntes gramaticales sobre el romance gallego de la Crónica Troyana*. A Coruña: A. Martínez.
- R[odríguez] Rodríguez, M. (1900): "Apuntes gramaticales sobre el romance gallego de la *Crónica Troyana*", in *Crónica Troyana. Códice Gallego del siglo XIV de la Biblioteca Nacional de Madrid*.

- Ed. de A. Martínez Salazar. A Coruña: Diputación Provincial, pp. 1-87.
- Rübecamp, R. (1930): *Die Sprache der altgalizischen Cantigas de Santa Maria von Alfonso el Sabio*. Tese de Doutoramento. Hamburg.
- Rübecamp, R. (1933): "A linguagem das *Cantigas de Santa Maria* de Afonso X o Sábio", *BF* 1, 3/4 (1933), pp. 273-356; 2, 2 (1933) pp. 141-152.
- Souto Cabo, J. A. (1988): "Unidade e variedade da língua galego-portuguesa na Idade Média", *Agália* 13, pp. 57- 77.

14.2. Fonoloxía, fonética e representación gráfica

- Bieler, A. (1920): *Beiträge zur Lautlehre und Verbalflexion der altgalizischen Urkundensprache*. Tese de Doutoramento. Univ. Hamburg.
- Börner, W. (1976): *Schriftstruktur und Lautstruktur. Studien zu altgalicischen Skripta*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Cintra, L. F. Lindley (1961): "Observations sur l'ortographe et la langue de quelques textes non littéraires galiciens-portugais de la seconde moitié du XIIIe siècle", in Straka, G. (ed.): *Les anciens textes romans non littéraires. Leur apport à la connaissance de la langue au moyen âge. Colloque international organisé par le Centre de Philologie et de Littératures Romanes (Univ. de Strasbourg, 1961)*. Paris: Klincksieck, 1963, pp. 188-206. Reprod. in *RLiR* 27, 105/106 (1963), pp. 59-77.
- Cunha, C. F. da (1950): *A margem da poética trovadoresca: O regime dos encontros vocálicos interverbais*. Rio de Janeiro: Imprensa Nacional.
- Duarte, L. Fagundes (1984): "Uma «scripta» em construção (A constituição de uma norma escrita do galego-português no séc. XIII)", *I CILG-PG*, pp. 663-674.
- Maia, C. de Azevedo (1988): "Antecedentes medievais do 'seseo' galego", in *HZamora*, vol. 1, pp. 33-43.
- Maia, C. de Azevedo (1988): "Algumas questões scriptológicas relativas à prosa documental galego-portuguesa", in *HPiel*, pp. 327-347.
- Noia Campos, M. C. (1991): "Aspectos gráficos e lingüísticos na transcrição do século XVIII duns documentos medievais", in *HGarcía*, vol. 2, pp. 145-153.
- Pensado, C. (1986): "*Comha, ravha* y otras grafías en portugués medieval", *Verba* 13, pp. 329-341.

- Rübecamp, R. (1954): "Satzphonetische Erscheinungen aus den Cantigas de Santa Maria von Alfons dem Weisen", in *HKrüger*, vol. 2, pp. 283-303.
- Tavani, G. (1963): "Appunti sulla grafia e la pronuncia del portoghese medievale", separata de *Convivium* 2.

14.3. Morfoloxía e sintaxe

- Algeo, J. E. (1972/1973): "The concessive conjunction in Medieval Spanish and Portuguese, its function and development", *RPh* 26, 3, pp. 532-575.
- Ares Vázquez, M. C. (1982): *Funcións sintácticas dos pronomes persoais tónicos na prosa galega medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Ares Vázquez, M. C. (1991): "O pronome persoal suxeito na prosa galega medieval", in *HGarcía*, vol. 1, pp. 49-55.
- Barreiro Mosquera, M. P. (1972): *Verbos auxiliares en las Cantigas de escarnho e mal dizer*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Bieler, A. (1920): *Beiträge zur Lautlehre und Verbalflexion der altgalizischen Urkundensprache*. Tese de Doutoramento. Univ. Hamburg.
- Blanco Valdés, J. L. (1985): *Composición de palabras en gallego-portugués*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Blanco Valdés, X. L. (1985): "Palabras compostas en gallego-portugués", *Verba* 12, pp. 199-252.
- Brea, M. (1977): "La parasíntesis en las Cantigas d' escarnho e de mal dizer", *Verba* 4, pp. 127-136.
- Brea, M. (1988): "Anotacións sobre o uso dos adverbios pronominais en gallego-portugués", in *HPiel*, pp. 181-190.
- Cidrás Escáneo, F. A. (1985): *A indeterminación do axente na lingua das Cantigas de Santa María*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Cidrás Escáneo, F. (1986-1987): "A indeterminación do axente na lingua das Cantigas de Santa María", *Verba* 13 (1986), pp. 181-235; 14 (1987), pp. 217-270.
- Delille, K. H. (1970): *Die geschichtliche Entwicklung des präpositionalen Akusativs im Portugiesischen*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität. Rec.: R. Lorenzo: "Las publicaciones del Departamento de Filología Románica de la Universidad de Bonn", *Verba* 6 (1979), pp. 415-421 [Inclúe o uso do acusativo preposicional en gallego-portugués medieval].

- Díaz Abreira, C. L. (1983): *Sintaxe do infinitivo (non perifrástico) no galego medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Dono González, M. J. (1978): *O posesivo e outras formas de expresa-las mesmas relacións na prosa galega medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- García Cancela, X. (1983): *O adverbio de tempo no galego medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Gómez Clemente, X. M. (1991): "Notas sobre a expresión concesiva no galego medieval", in *HGarcía*, vol. 1, pp. 179-198.
- Hermida Gulías, C. (1989): "O artigo co posesivo adxacente no galego medieval: Unha hipótese", in *XIX CILFR*.
- López Gato, R. M. (1984): *A negación na prosa galega medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- López Gato, R. M. (1991): "A negación total ou conexional en galego medieval", in *HGarcía*, vol. 1, pp. 269-281.
- López Martínez, M. S. (1981): *O acusativo con preposición no galego medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Mettmann, W. (1961): "Zu den Bezeichnungen für 'bis' im Altportugiesischen", *APK* 2 (1961), pp. 177-183.
- Monteagudo Romero, X. H. (1982): *Construcións condicionais no galego medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Monteagudo Romero, X. H. (1989): "Subxuntivo futuro e indicativo presente na prótase das oracións condicionais do galego medieval", in *XIX CILFR*.
- Ogando Vázquez, V. (1978): *A colocación do pronome átono no galego-portugués medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Ogando [Vázquez], V. (1980): "A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval", *Verba* 7, pp. 251-282.
- Oro, C. (1975/1977): "Las formas del verbo galaico-portugués *dezir/dizer* en los siglos XII y XIII", *BRAG* 32, pp. 158-182.
- Oro, C. (1978/1980): "Las formas del verbo galaico-portugués *teer* según los textos: siglos XII y XIII", *CEG* 31, pp. 293-328.
- Oro, C. (1980): "Las formas gallegas del verbo 'haber' según los textos: siglos XII y XIII", *Compostellanum* 25, pp. 223-258.
- Oro, C. (1981): "Las formas del verbo galaico-portugués *seer* según los textos: siglos XII y XIII", *Verba* 8, pp. 355-384.
- Oro, C. (1981): "Las formas del verbo gallego-portugués *fazer* en los siglos XII y XIII", *CEG* 32, pp. 361-406.
- Oro, C. (1983): "Las formas del verbo *dar* en documentos gallegos-portugueses en los siglos XII y XIII", *CEG* 34, pp. 313-361.

- Otero, C.-P. (1972): "The development of the clitics in hispano-romance", in Saltarelli, M. / Wanner, D. (eds.): *Diachronic studies in romance linguistics. Papers presented at the Conference on Diachronic Romance Linguistics (University of Illinois, April 1972)*. The Hague / Paris: Mouton, 1975, pp. 153-175.
- Pádua, M. da P. Canais e Mariz de (1960): *A ordem das palavras no português arcaico (frases de verbo transitivo)*. Suplemento 1 de RPF. Coimbra. Rec.: M. Loureiro, RPF 11, 1 (1961), pp. 214-218; H. Kröll, ZRPh 77 (1961), pp. 421-423.
- Paredes Ganuza, M. G. (1987): *Estudio dos valores dos verbos aver e ter no galego dos séculos XIII-XV*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Pensado [Tomé], J. L. (1984): "Forma desconocida galaico-leonesa del posesivo femenino", ZRPh 100, 3/4, pp. 384-386.
- Ramsden, H. (1963): *Weak-pronoun position in the early romance languages*. Manchester: Manchester University Press. Rec.: G. A. Beckmann, ZRPh 82, 1/2 (1966), pp. 209-213 [Inclúe o galego-portugués].
- Riiho, T. (1988): *La redundancia pronominal en el iberorromance medieval*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Riiho, T. (1989): "Sobre la yuxtaposición de los pronombres personales tónico y átono en el gallego-portugués antiguo", in XIX CILFR.
- Rodríguez, J. L. (1976): "A propósito de la partícula *per*, intensiva o perfectiva, en la lengua medieval gallego-portuguesa", Verba 3, pp. 295-308.
- Varela Barreiro, X. (1981): *Contribución ó estudio dos cuantificadores en galego medieval*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Vasconcellos, J. Leite de (1906): "Notas sobre o antigo pronome *che*", RLu 9, pp. 184-186.
- Xove Ferreiro, X. (1977): *A temporalidade verbal nas "Cantigas d'Escarnho e de mal dizer"*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.

14.4. Estudios sobre léxico e glosarios

- Barreiro García, M. C. (1985): *O léxico dos Mirages de Santiago*. 2 vols. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Barreiro García, M. C. (1991): "Contribución ó léxico medieval da construción en galego", in HGarcía, vol. 1, pp. 59-66.
- Boullón Agrelo, A. I. / Tato Plaza, F. R. (1989): "Uniformidade e variedade do léxico xurídico-administrativo medieval galego", in XIX CILFR [Sobre as voces *notario* e *testemuña*].

- García Pena, M. (1972): *Vocabulario de la Corónica de Santa María de Iria*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- García-Sabell Tormo, M. T. (1990): *Galicismos e occitanismos nos Cancioneiros galego-portugueses medievais*. Tese de Doutoramento. Univ. de Santiago.
- García-Sabell Tormo, M. T. (1991): "Puntualizacións á influencia da escola trobadoresca provenzal no léxico da lírica galego-portuguesa", in *HGarcía*, vol. 1, pp. 171-178.
- Lapa, M. Rodrigues (1965): *Vocabulário galego-português*. [Vigo]: Galaxia. Reprod. in *Cantigas d'escamho e mal dizer dos Cancioneiros medievais galego-portugueses*. Ed. de M. Rodrigues Lapa. Vigo: Galaxia, 1970².
- Lorenzo [Vázquez], R. (1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla (s. XIV)*. Vol. 2: *Glosario*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo". Rec.: M. Crombach, *ZRPh* 96, 3/4 (1980), pp. 456-460.
- Martín Biedma, R. (1983): *O léxico dos documentos galegos do mosteiro de S. Estevo de Ribas de Sil*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.
- Mettmann, W. (1962): "Lexikalisches und Etymologisches aus den *Cantigas de Santa Maria*", *Romanische Forschungen* 74, 1/2, pp. 31-59.
- Mettmann, W. (1981): "Glosario", in Afonso X o Sábio: *Cantigas de Santa María*. Vol. 2. Vigo: Xerais.
- Michaëlis de Vasconcellos, C. (1920): "Glossário do Cancioneiro da Ajuda", *RLu* 23, pp. 1-95. Reprod. facsmilar in Vasconcellos, C. Michaëlis de (ed.): *Cancioneiro da Ajuda*. Vol. 2. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 1990 [Reprod. facs. da ed. de Halle: Max Niemeyer, 1904].
- Miguel Clavé, M. de (1977): *Vocabulario de gallego medieval en documentos del s. XIII anteriores a 1275*. Tese de Licenciatura. Univ. de Valladolid.
- Morais-Barbosa, J. de (1958): *Crónica de Castela (ms. 8817 da Biblioteca Nacional de Madrid)*. Texto (Fernando I - Afonso VI). *Glossário*. 3 vols. Tese de Licenciatura. Univ. de Lisboa.
- Neuvonen, E. K. (1951): "Los arabismos de las Cantigas de Santa María", *BF* 12, 3/4, pp. 291-352.
- Parker, K. M. (1958): *Vocabulario de la Crónica Troyana (Manuscrito gallego del siglo XIV. Nº 10.233, Biblioteca Nacional de Madrid)*. Salamanca: Universidad.

- Paxeco, E. / Machado, J. P. (1964): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancutti)*. Vol. 8: "Glossário". Lisboa: Revista de Portugal.
- Rodríguez, J. L. (1983): "Castelhanismos no galego-português de Afonso X, o Sábio", *BF* 28 (= *Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, vol. 1), pp. 7-20.
- Tato Plaza, F. R. (1986): *Libro de Actas do Concello de Santiago (1416-1422). Texto, concordancia e glosario (A-E)*. Tese de Licenciatura. Univ. de Santiago.

ABREVIATURAS BIBLIOGRÁFICAS

1. Actas, congresos e colectáneas

- Congreso da Cultura: Congreso Internacional da Cultura Galega (Santiago, 1990)*. Santiago (en publicación).
- IX CILR: Actas do IX Congreso Internacional de Linguística Românica (Lisboa, 1959)*. 3 vols. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, 1961 (vols. 1, 2), 1962 (vol. 3). [= *BF* 18 (1959), 19 (1960), 20 (1961)].
- XVIII CILPhR: D. Kremer (ed.): Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Trier, 1986)*. 7 vols. Tübingen: Max Niemeyer, 1989 (vols. 4-7); 1991 (vol. 3); en publicación (vols. 1-2). Rec.: G. Berruto, *Romanische Forschungen* 102, 1 (1990), pp. 67-69 (vol. 5).
- XIX CILFR: R. Lorenzo Vázquez (ed.): Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Santiago, 1989)*. Santiago: Barrié de la Maza (en publicación).
- I CILG-PG: Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, 1984)*. Ourense: AGAL, 1986.
- HGarcía: M. Brea López / F. Fernández Rei (coords.): Homenaxe ó profesor Constantino García*. 2 vols. Santiago: Departamento de Filoloxía Galega - Universidade, 1991.
- HKrüger: Homenaje a Fritz Krüger*. 2 vols. Mendoza: Universidad Nacional de Cuyo, 1952 / 1954.
- HPiel: D. Kremer (ed.): Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, 1988. Rec.: D. Messner, *Romanische Forschungen* 100, 4 (1989), pp. 457-461.
- HZamora: Homenaje a Alonso Zamora Vicente*. Madrid: Castalia, 1988.

2. Revistas e publicações periódicas.

- Agália*. Revista da Associação Galega da Língua. Ourense, 1985-.
- ALH*: *Anuario de Lingüística Hispánica*. Univ. de Valladolid. Valladolid, 1985-.
- APK*: *Portugiesische Forschungen der Görresgesellschaft*. Erste Reihe: Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. Münster.
- Arquivos do Centro Cultural Português*. Fund. Calouste Gulbenkian, Lisboa / Paris, 1969-.
- BF*: *Boletim de Filologia*. Centro de Estudos Filológicos. A partir do tomo 25 (1976/1979), ed. polo Instituto Nacional de Investigação Científica - Centro de Linguística da Universidade de Lisboa. Lisboa, 1932-.
- BRAG*: *Boletín de la Real Academia Gallega*. A Coruña, 1906-.
- CEG*: *Cuadernos de Estudios Gallegos*. Instituto de Estudos Galegos "Padre Sarmiento" - CSIC. Santiago.
- Compostellanum*. Revista trimestral de la Archidiócesis de Santiago de Compostela. Santiago.
- Convivium*. Revista di Lettere, Filosofia e Storia. Torino.
- Grial*. Revista Galega de Cultura. Galaxia, Vigo, 1963-.
- REL*: *Revista Española de Lingüística*. Órgano de la Sociedad Española de Lingüística. Gredos. Madrid, 1971-.
- Revista Letras-Paraná*: *Revista de Letras*. Publicação do Curso de Letras do Sector de Ciências Humanas, Letras e Artes da Universidade Federal do Paraná. Curitiba, Paraná.
- RLiR*: *Revue de Linguistique Romane*. Société de Linguistique Romane. Strasbourg, 1925-.
- RLu*: *Revista Lusitana*. Arquivo de Estudos Filológicos e Etnográficos relativos a Portugal. Porto / Lisboa, 1887-1943. A partir de 1981, Nova série, *Arquivo de Estudos Filológicos e Etnológicos relativos a Portugal*. Centro de Estudos Geográficos - Faculdade de Letras de Lisboa. Lisboa.
- Romanische Forschungen*. Vierteljahrsschrift für romanische Sprachen und Literaturen. Andreas Deichert. Erlangen, 1883-1887; Fr. Junge. Erlangen, 1891-1919; Fr. Junge & Sohn. Erlangen, 1926-1943; Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main, 1947-.
- RPF*: *Revista Portuguesa de Filologia*. Instituto de Estudos Românicos, Faculdade de Letras. Coimbra, 1947-.
- RPh*: *Romance Philology*. University of California. Berkeley / Los Angeles, 1947-.

Verba. Anuario Galego de Filoloxía. Universidade de Santiago.
Santiago, 1974-.

ZRPh: Zeitschrift für Romanische Philologie. Max Niemeyer. Halle,
1877-1944. Tübingen, 1949-.

I Seminario Internacional de Planificación Lingüística. Consello da Cultura Galega.
Santiago, 25-28 de setembro de 1991.

Entre os días 25 e 28 de setembro celebrouse no Auditorio de Galicia (Compostela) o Iº Seminario Internacional de Planificación Lingüística, organizado polo Consello da Cultura Galega. Os coordinadores do evento, Antón Santamarina e Xosé Rubal, conseguiron axuntar en Santiago unha nómina impresionante de relatores (uns cento vinte), varios deles de sona internacional, e ofrecer un espazo aberto e ben artellado para o interesante repertorio de debates que suscita a cuestión da Planificación Lingüística. En catro xornadas acuguladas de traballos desfilou polo Seminario un abundante elenco de sociolingüistas europeos e americanos, galegos e españois.

De Norte-América, viñeron contribucións coma a da estadounidense Christina Paulston (*Language Planning in Education: from Context to Theory*) e os canadianos Guy Plastre (*La détermination des exigences linguistiques des postes bilingues en milieu de travail*), Stéphane Dion (*The Problems Associated with the Extension of a Minority Language into the Private Sector*) e Joseph Turi (*Language Planning: about a Legal Standpoint*). Entre os británicos é de notar a presenza de estudiosos de Irlanda e do País de Gales: así, pódense destacar a conferencia inaugural de John Edwards (*What is Language Revival?*), e as intervencións de Grant McConnell (*A Macromasurement of Language Spread of Language Planning*), Donall Ó Riagáin (responsable do Bureau Européen pour les Langues Moins répandues / Oficina Europea das Linguas Minorizadas da CE) e de Colin Williams (*Welsh Language Planning: Opportunities and Constraints*).

A representación eurocontinental foi variada e interesante, con relatorios chegados de Holanda (Bud Khleif: *Minorization of Languages in their Traditional Historical Territory: Issues of Autonomy and Identity in the NationState*) e Frisia (Auke Van der Goot: *Language Planning in Friesland*), Bélxica e Flandres, Francia e Occitania (Alain Viaut: *Como volver a socializar el occitano*). Tamén é de salientar a presenza iugoslava, con ponencias coma a de Andrina Pavlinic-Wolf: *Language Planning in Yugoslavia (concerning Croatian/Servian)*. A ausencia dunha das figuras do Seminario, Zarko Muljagic (profesor da Universidade Libre de Berlín), forzada pola tráxica agresión que vive a súa nación croata, puxo a nota tristeira no Seminario, e serviu para evocar os participantes a actualidade e a gravidade que presentan os conflitos étnicos (e os seus ingredientes lingüísticos) no mundo actual, na mesma Europa. Con todo, leuse e debateuse a lección *Standardisation of Romance languages "under pressure"*. A

tentative Typology, que afonda na suxerente liña de análise estandarolóxica enxergada polo profesor zagrebí.

Precisamente o conflito serbo-croata constitúe un trágico recordatorio do importante que é que se atendan as angueiras nacionalitarias das minorías étnicas e lingüísticas. Como se constantou reiteradamente no Seminario, a desposesión que padecen os pobos das súas linguas propias e a imposición de linguas dominantes representan non só a conculcación dos máis elementais dereitos da persoa, senón tamén atendados contra a riqueza e o equilibrio ecolóxico-cultural da humanidade, e o que é peor, supoñen unha altamente perigosa fonte de conflictividade étnica. Xa que logo, a planificación normalizadora das linguas étnicas e minorizadas, trátase do armenio (como expuxo Emilia Nercissians: *The Adoption of Modern Armenian*), do hebreo (segundo explicou Asher Stern: *A Century of Hebrew Language Planning*), ou do quechua (Eva Gugenberger: *Los problemas de la planificación del Quechua en su condición de lengua dominada*), preséntase como un valioso instrumento para satisfacer as arelas de progreso das nacións e evitar marxinações, inxustizas e violencias, salvaguardando ó mesmo tempo a liberdade e a paz.

Volvendo ó amplo abano de interviñentes no Seminario, faremos referencia breve ás representacións máis nutridas, a catalana, a basca e a galega. Conforme o grao de desenvolvemento do proceso normalizador e da sociolingüística correspondente, quedou constancia da solidez da contribución catalá, coas achegas de persoeiros como Miquel Signán, Isidor Marí e Teresa Cabré (*Servicios lingüísticos y normalización*). Do país vasco, tamén se deixou sentir, entre outras, a voz Carmen Garmendía, a figura máis importante da planificación lingüística en Euskadi.

A presenza galega no Seminario foi notablemente plural e numerosa. En primeiro lugar, destacaríamos unha seire de traballos de campo interesantes e ben presentados: por exemplo, os de Arza, Veiga, Rubal (*Linguas vehiculares do preescolar e EXB en Galicia: situación actual e valoración de necesidades*), e mailo relatorio colectivo *Perfil sociolingüístico dos traballadores dos servizos centrais da Xunta de Galicia*. Estes e outros traballos son un exponente do avance no coñecemento da realidade galega especialmente no terreo descritivo, que é fundamental punto de partida nun proceso de planificación. Naturalmente, que despois da descrición, precísase realizar un esforzo analítico e interpretativo. Nesta liña se poden situar as contribucións de Modesto Neira (*Aportacións sociolingüísticas á Planificación Lingüística en Galicia*), Joan Argenté e Anxo Lorenzo (*Transmisión lingüística primaria e extensión social dunha variedade minoritaria*), e mais A. Lorenzo e Xan Bouzada (*Os intercambios sociolingüísticos nos ámbitos laborais*).

En contraste, hai que sinalar algunhas carencias, entre as que se pode sinalar a escasez de relatorios sobre a problemática da estandarización do galego, aínda que o tema foi tratado por Benigno Fernández e Henrique Monteagudo (*A estandarización do galego: estado da cuestión*). Tamén se botou en falta unha maior presenza de organizacións cidadás do tipo da Mesa pola Normalización Lingüística e a Asociación de Funcionarios pola Normalización Lingüística, e unha información máis ampla e completa,

dirixida ós estudiosos foráneos, dos avances e problemas do galego. Ademais, non se sentiu falar abondo sobre experiencias normalizadoras nas institucións (Xunta, pero tamén Concellos, Universidade ou Centros de saúde).

Á beira de intervencións como as referidas, oíronse algúns discursos pouco noticiosos (Manuel Regueiro, cunha pobre intervención na Mesa redonda *Problemas e proxectos de Normalización Lingüística no campo da educación*), inertes (Pilar García Negro: *A ficción da cooficialidade*), reiterativos (Antonio Gil Hernández: *Corpus Planning, status planning: correlacionamentos*), ou decididamente tediosos (Carmo Henriques e Fernández Velho: *Poder e contraplanificación*).

Secomasi, para poder ofrecer un xuízo máis aquilutado do Seminario, precísase ler con vagar as actas, que agardamos que se publiquen sen tardanza. Un percorrido polos temas tratados e as perspectivas adoptadas evoca inmediatamente o carácter interdisciplinar do dominio da planificación lingüística. No Seminario cubríronse as varias facetas que presentan os procesos de normalización (ideolóxicas, políticas, legais, institucionais, organizativas, lingüísticas), desde as múltiples perspectivas da psico- e socio-lingüística, a glotopolítica, a filoloxía, a socioloxía da educación e o dereito, e a partir de experiencias desenvolvidas nos máis dispares contextos. Témo-la esperanza de que este encontro se converta nun fito na articulación dun amplo campo de coñecemento que abre perante nós a realidade viva de Galicia. Semella evidente que para abordarmos con eficacia e posibilidades de éxito a aventurada tarefa da normalización do galego precisamos explora-lo campo da normalización/planificación con máis dedicación, medios e esforzos dos que levamos investido. As causas da nosa relativa indixencia na materia son diversas, e non é este lugar para estenderse nelas. Apuntemos de pasada en primeiro lugar a irresponsable desidia oficial, pero tamén a pasividade social (síntoma de falta de articulación e vitalidade do noso tecido societario), as deficiencias dos estudiosos, a desorientación dos intelectuais e a miopía ideolóxica de moitos nacionalistas (especialmente dalgúns responsables políticos).

Porque en todo caso, e un pouco á marxe do Seminario, temos que constatar que, mesmo contando con contribucións coma as de Xesús Alonso Montero ou Francisco Rodríguez (encontradas en certos puntos importantes), ou, en sentidos distintos, de Antón Santamarina, Xosé Rubal ou Mauro Fernández, aínda se deixan notar lagoas de importancia e carencias de alcance na reflexión teórica sobre a situación e perspectivas da lingua galega. Claro está que desta deficiencia non teñen ningunha culpa os coordinadores do Seminario, que son ben merecentes dunha cálida felicitación polo seu traballo impecable na organización dun acontecemento que, estamos seguros, vai contribuír a supera-las deficiencias apuntadas e a reforza-lo camiño da normalización.

HENRIQUE MONTEAGUDO

González Reboredo, X. M. / Fernández de Rota, X. A. (coords.): *Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade" (O Cebreiro, A Proba de Navia, Vilafranca do Bierzo, 5-7 xullo de 1990)*. [Santiago]: Consello da Cultura Galega, 1991. 181 pp.

Publicáronse hai uns meses as actas do Simposio organizado pola Sección de Antropoloxía do Consello da Cultura Galega que se celebrou a comezos de xullo de 1990. Nel reuníronse antropólogos, historiadores e lingüistas interesados en estudiaren a realidade da franxa limítrofe coa Galicia administrativa desde as súas respectivas disciplinas.

As *Actas* inicianse cunhas reflexións de Jeremy MacClancy, da Universidade de Oxford, sobre o significado e a importancia dos límites culturais ("Los límites según perspectivas antropológicas", pp. 11-15). A continuación Clodio González Pérez estudia os hórreos de Asturias, León e Galicia nun ensaio titulado "O hórreo: Unha construción común a Asturias, León e Galicia" (pp. 17-34).

As relacións económicas nos límites orientais de Galicia na Idade Moderna e no S. XIX son estudados por Pegerto Saavedra no traballo "Economía campesiña e intercambios na montaña luguesa: Séculos XVI-XIX" (pp. 35-54).

José Luis García García é autor dun interesante ensaio sobre os límites das identidades ("Discursos y fronteras: Límites físicos, límites sociales y límites mentales", pp. 55-65), baseándose na observación da comarca dos Oscos, "que tiene la peculiaridad, para cualquier observador, de pertenecer a Asturias pero de ser, culturalmente, una fiel continuación de Galicia" (p. 56).

Tamén William Kavanagh se ocupa da interpenetración das fronteiras administrativas e das fronteiras culturais, cunha colaboración titulada "Fronteras simbólicas y fronteras reales" (pp. 67-72), na que presenta un avance dunha investigación en curso que ten como obxectivo a comparación do comportamento social e cultural dunha aldea galega e outra portuguesa separadas por poucos quilómetros.

Os problemas da identidade nos límites son abordados igualmente no relatorio de Xaquín Rodríguez Campos, "Como pensar a identidade nos límites: Os Ancares" (pp. 73-80), no que estudia os cambios e a situación actual do proceso de autoidentificación e de identificación do veciño que se produce nas comunidades que habitan Os Ancares, repartidos administrativamente entre Galicia, Asturias e León.

Os Ancares como área cultural partida en tres polas fronteiras político-administrativas é tamén o campo de estudo de Xosé M. González Reboredo, que tenta explica-la espacialidade dos casamentos nesta comarca á luz das tradicións da herdanza nas distintas áreas ("Espacialidade matrimonial e herdanza nos lindeiros de Asturias, Galicia e León", pp. 81-95).

Brian Juan O'Neill estudia unha forma de residencia natolocal en Trás-os-Montes, en relación coa mesma práctica observada no Sudoeste da provincia de Ourense, entre outros lugares ("Nos límites do casamento: A residencia natolocal em Trás-os-Montes", pp. 97-105).

A última parte das actas está constituída por tres ensaios lingüísticos. O primeiro titúlase "La variedad lingüística del Bierzo" (pp. 107-111), de C. Casado Lobato, e consiste nun repaso bastante superficial e mesmo incompleto polos estudos existentes sobre a lingua desta comarca e sobre as ideas dos seus autores respecto da adscrición desa variedade lingüística. É mágoa que se desaproveitase a ocasión para facer un percorrido crítico por eses mesmos estudos. Para máis, a autora descoñece os traballos feitos en Galicia sobre esas falas, en especial o *Atlas Lingüístico Galego*, realizado polo ILG, e as contribucións á súa caracterización lingüística feitas por F. Fernández Rei (Cfr., entre outros, "Textos do galego exterior: Piantón (A Veiga-Oviedo), Paradaseca do Bierzo (León) e Lubián (Zamora): Caracterización lingüística", in *Homenaje a A. Galmés de Fuentes*, vol. 1. Oviedo / Madrid, 1985, pp. 171-197; *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo, 1990). Pola mesma razón, a relación de obras sobre as falas bercianas que a autora inclúe ó final da súa comunicación está moi incompleta, ademais de carecer dos mínimos datos editoriais para que eses traballos poidan ser localizados polo lector.

O seguinte traballo ("Trazos lingüísticos nos límites orientais da galeguidade", pp. 113-128) é obra de Francisco Fernández Rei e ten como obxectivo o establecemento dos "criterios lingüísticos e extralingüísticos para marca-la fronteira oriental da lingua galega" (p. 113). Baseándose fundamentalmente nos materiais do *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* e mais no *Atlas Lingüístico Galego*, o autor enumera sete trazos lingüísticos (fonéticos e morfolóxicos) que permiten separa-los territorios de lingua galega dos de lingua asturleonese. De seguido cita abundantes aspectos da cultura e da historia que estes territorios teñen en común con Galicia, para concluír que a comunidade de lingua existente entre a Galicia administrativa e estas terras asturianas, leonesas ou zamoranas "é a parte visible dun iceberg, sustentado por unha cultura e unha literatura popular común, unha (pre)historia compartida e uns costumes semellantes elevados a categoría de dereito civil; é dicir, en toda a franxa exterior hai unha lingua común porque houbo (e en parte hai) unha identidade galega común, que a artificiosidade das divisións provinciais non logrou borrar" (p. 119). Fernández Rei retoma o discurso lingüístico para caracteriza-las variedades lingüísticas desta "franxa exterior" do galego por medio dos seus trazos máis destacados e, finalmente, para facer algunhas consideracións sobre a necesidade de integrar estas variedades lingüísticas no galego común, de que os falantes se recoñezan no estándar galego, sempre desde o respecto polas peculiaridades de cada fala.

No terceiro destes traballos, o equipo da División de Estudios do Bilingüismo do ICE da Universidade de Santiago, composto por D. Veiga Martínez, N. Arza Arza e X. Rubal Rodríguez, estudia a "Situación sociolingüística do alumnado das zonas limítrofes con Galicia" (pp. 129-139), ofrecendo un "adianto parcial do contido dunha próxima publicación do Consello da Cultura Galega" (p. 129). Neste traballo preséntanse resultados dunha serie de enquisas levadas a cabo en distintos puntos desas zonas entre escolares da segunda etapa de EXB e de Ensino Medio (BUP e FP-I). Nel móstrase a evolución da lingua familiar por medio da cuantificación dos usos lingüísticos na xeración dos avós, dos pais e dos fillos, que reflicte o retroceso do galego como lingua

materna de xeración en xeración. Os resultados, así a todo, son desiguais nas tres áreas de estudio (Asturias, León e Zamora), notándose unha mellor conservación do galego como lingua habitual dos alumnos en Zamora (66 %) e en Asturias (45 %) respecto de León (21 %). Á parte da significación de que os dous tercios dos alumnos zamoranos sexan galegofalantes, hai que destaca-la grande importancia dos datos de Asturias, sobre todo se tomamos en conta o volume da poboación (50.000 persoas) e mailo medio socio-cultural no que se desenvolven. Tamén se dá conta dos usos lingüísticos no entorno familiar, escolar e veciñal, así coma das actitudes dos alumnos respecto das lingua española e galega, con resultados que en xeral mostran unha implantación importante da nosa lingua na xeración máis nova. Posiblemente non estaría de máis indicar de que tipo de hábitat (rural, semirural, urbano) proceden os alumnos, de que zona xeográfica (p.e., distinguir en Asturias se os alumnos son da mariña ou do interior), ou o nivel socioeconómico da familia. Non obstante, trátase dun traballo de grande interese ó que poucos reparos se lle poden poñer.

As Actas conclúen cuns breves apuntamentos de bolseiras do C.C.G. que están a realizar traballos sobre San Antolín de Ibias, Oencia, Porto de Sanabria e a Cabreira Baixa (baixo o título xeral ("Aproximación a unha investigación antropolóxica nos lindeiros da galegitude", pp. 141-169).

Como apéndice, inclúese o texto da "Proposta que presenta o Consello da Cultura Galega ó Ministerio de Educación e Ciencia referente á implantación do galego no ensino nas zonas galegofalantes de Asturias, León e Zamora" (pp. 175-181), que foi aprobado por unanimidade no pleno celebrado en Santiago o 5 de outubro de 1990. O borrador deste texto, redactado por Xoán Babarro e Antón Santamarina, fora debatido na sesión lingüística celebrada en Vilafranca o derradeiro día do Simposio.

Á vista deste sumario, resulta innecesario subliña-la importancia destas actas, que, por unha vez, non supoñen unha xustaposición de traballos diversos e inconexos entre si; ben ó contrario, estamos ante un libro no que tódalas contribucións se complementan, fornecendo ó lector unha visión coherente das distintas facetas da cultura destes lindeiros de Galicia. Tomando como eixe a cuestión da identidade cultural e lingüística, as comunicacións deste Simposio achéganse con rigor e obxectividade científicas a unha realidade sociocultural problemática, mostrando como unhas fronteiras políticas e administrativas arbitrarias non foron capaces de tronza-los vínculos culturais e lingüísticos que estas comunidades seguen mantendo con Galicia. Ademais, o estudio en conxunto sae moi fortalecido pola interdisciplinariade con que se aborda a análise dunha mesma realidade. Trátase sen dúbida dun éxito que hai que agradecer tanto ós organizadores do Simposio coma ós colectivos e personalidades das zonas de Asturias, León e Zamora de fala galega, que veñen traballando desde hai tempo pola dignificación e o recoñecemento da súa cultura e a súa lingua.

Por todo isto, é este un libro recomendable non só para os interesados na problemática lingüística e cultural da chamada "franca exterior", senón para tódolos galegos comprometidos ou interesados na normalización cultural e lingüística da nosa nación. Esperamos, ademais, que non tarden en se publica-las Actas da segunda edición destes

encontros (*Lindeiros da galeguidade II*), celebrados en Verín (Ourense), Chaves (Trás-os-Montes) e Lubián (Zamora) os días 11-13 de xullo de 1991, por analizarse nela a problemática da galeguidade sudoriental, o que sen dúbida completará a visión ofrecida nestes *Lindeiros I*.

X. L. REGUEIRA

Revista de Llengua i Dret, nº 14, xullo de 1990, Escola d'Administració Pública de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990.

Publicase este novo número da *Revista de Llengua i Dret* coa mesma estrutura que xa vén sendo norma en números anteriores (vid. *Cadernos de Lingua* 1 e 2). Así, inclúense ó comezo os relatorios das "Jornades de reflexió sobre les llengües espanyoles a l'Administració de justícia", a saber:

- Jesús Prieto de Pedro: Libertades lingüísticas, doble oficialidad e igualdad en la jurisprudencia.

- Josep M. Puig Salellas: Conceptos básicos de la doble oficialidad.

- Cesáreo Rodríguez Aguilera: La adaptación de la Administración de justicia a la doble oficialidad.

- Joan Antoni Xiol i Ríos: El tratamiento jurídico de la doble oficialidad por parte de las leyes y los reglamentos.

Na sección de estudos, e dentro do apartado dedicado á linguaxe administrativa e xurídica, Carles Duarte i Montserrat trata sobre "Els llenguatges d'especialitat" ou tecnolectos, nun artigo conciso e rigoroso que inclúe unha mínima bibliografía sobre a materia.

No epígrafe que trata do réxime xurídico, inclúense os seguintes artigos:

- André Braen: Les garanties linguistiques constitutionnelles au Canada.

- Oriol Badia i Tobella: A l'entorn d'una sentència del Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees sobre l'exercici d'una determinada professió a Irlanda i el requisit del coneixement de la seva llengua.

- Maria Josep Baró i Ballbé: L'etiquetatge en català: un problema en relació amb la CEE?

- Raimon Carrasco i Nualart: Notes sobre l'activitat de foment: estat de la qüestió en la doctrina i consideracions sobre el seu règim jurídic. Foment i normalització lingüística.

- Carles A. Gasòliba: El català a les institucions europees.

- Jacques Maurais: Breu història de les mesures legislatives lingüístiques al Regne Unit.

- Daniela Memmo: Problemi linguistici e rapporti di diritto privato: prospettive di soluzione nell'ordinamento giuridico italiano.

- Xabier Vilhar Trilho: A consagração da Universidade bilingüe ou as bases jurídicas para a não normalização das línguas próprias das comunidades autónomas no ensino universitario.

- Edorta Cobreros Mendazona: La política de normalización lingüística en las administraciones públicas vascas: datos normativos.

No capítulo relativo á planificación lingüística, figuran estes artigos:

- M. Teresa Cabré Castellví: Influència de l'organització dels serveis lingüístics canadencs a Catalunya.

- Yvonne Griley i Martínez e Pepa Comas i Sanmartí: Quines són les causes que dificulten la normalització lingüística a l'Administració autonòmica catalana?

- Francesc Hernández e Francesc Mercadé: Identitat i llengua. Anàlisi d'una experiència.

- Jacques Maurais: Repercusiones en el dominio comercial de la planificación lingüística en Québec.

Os artigos ata aquí mencionados son obxecto dun breve extracto.

Na sección de información, Jordi Ginebra i Serrabou dános conta das primeiras "Sessions sobre llengües en contacte a Europa", que tiveron lugar en Reus en marzo de 1990.

Polo que respecta á sesión de lexislación e xurisprudencia, e no apartado relativo a crónica lexislativa, Joan Ramon Solé i Durany, Edorta Cobreros Mendazona, Xosé González Martínez e Antoni Nadal expoñen as normas e disposicións en materia de normalización lingüística emanadas, respectivamente, en Cataluña e no Estado español, no País Vasco e Navarra, en Galicia e nas Illas Baleares; como remate deste epígrafe, reproducése o texto da Lei da República Socialista Soviética de Estonia sobre a lingua. No apartado de xurisprudencia, Jaume Vernet i Llobet recolle e comenta diversas sentencias do Tribunal Constitucional e do Tribunal Supremo sobre diversos aspectos tocantes ós dereitos lingüísticos en distintos ámbitos (valoración do exercicio de idiomas en concurso-oposicións, prevalencia de interpretación en escrituras públicas bilingües e escolarización e opción lingüística).

Por último, na sección de recensións, coméntanse dúas obras: *Estructura social i política lingüística*, de Rafael Ninyoles; e *Models de documents municipals*, editado polo Departament de Governació da Generalitat de Cataluña.

Como xa se apuntou nalgún outro número desta revista, dentro da sección de estudos o apartamento dedicado á linguaxe administrativa e xurídica resulta escaso (compárese co espazo dedicado a réxime xurídico). Igualmente, quedamos sen saber quen, onde e cando se organizou as xornadas ás que se lles dedica a primeira parte. De tódalas maneiras, son de destaca-lo valor e o rigor dos artigos incluídos (a pesar de non seren inéditos algúns deles) así como a súa diversidade. Igualmente, resulta moi positivo a variedade de cuestións e temáticas tratadas (en concreto, á parte das nacionalidades

do Estado español, referentes a casos de Canadá, Irlanda, Reino Unido, Italia e Comunidade Europea en xeral). Todo isto, unido á consolidación da completa estrutura da revista dos últimos números, fai da *Revista de Llingua e Dret* unha publicación importante neste ámbito.

CARLOS DÍAZ ABRAIRA

CONTIDO

- 5 F. FERNÁNDEZ REI
A normalización da *franja exterior* da lingua galega (I)
- 27 B. SILVA VALDIVIA
Tipoloxía das manifestacións de contacto lingüístico en Galicia. Algunhas consideracións
- 39 J. KABATEK
Interferencias entre galego e castelán: problemas do galego estándar
- 49 M. FERREIRO
A lingua pondaliana e a formación do estándar literario galego
- 71 C. HERMIDA
O alomorfo *lo* do artigo nas cantigas medievais
- 87 X. A. PALACIO
Cunqueiro, traducido e traizoadado
- 99 Mª C. ARES VÁZQUEZ
Proposta mínima para a planificación lingüística na formación do profesorado. Algúns datos históricos
- 109 X. RÁBADE PAREDES
A responsabilidade da escola
- 113 X. M. LÓPEZ VALCÁRCEL
Normalización e didáctica da lingua
- 131 O. JUNCOS-F. J. IGLESIAS-H. PUENTE-A. RODRÍGUEZ-TRÉLLEZ
Linguaxe e comunicación na terceira idade: unha perspectiva evolutiva e de intervención
- 141 Mª T. CABRÉ I CASTELLVÍ
Os servizos lingüísticos: definición e estrutura
- 151 X. L. REGUEIRA FERNÁNDEZ-X. B. ARIAS FREIXEDO-A. I. BOULLÓN AGRELO-F. A. CIDRÁS ESCÁNEO-E. GONZÁLEZ SEOANE-R. MARIÑO PAZ-X. RIVEIRO COSTA-FERNANDO R. TATO PLAZA
Bibliografía de lingüística galega (IV)

